

821(477)'06

A 72

УЗАН УРАЧ

КИЇВСЬКИЙ ОБЕРІГ

ТРИПТИХ

СВАЯ
РАМА

КНИЖКМЯ * **ОБЕДИ**

**ІВАН
ДРАЧ**

**КИЇВСЬКИЙ
ОБЕРІГ**

ТРИНТИХ

У2
Д72

Новая книга известного украинского советского поэта, лауреата Государственной премии СССР имени Т. Г. Шевченко — это триптих, посвященный Киеву. Кроме стихов, составивших первый раздел, сюда вошла также киноповесть о композиторе, основателе украинской классической музыки Николае Виталевиче Лысенко. Книгу органически дополняют репродукция картин киевского художника Юрия Химича.

Рецензент: Микола Жулинський

**ЗВАН
ГРАЧ**

ТРИПТИХ.

КИЇВСЬКИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Шевченко в Києві

Може, як ніколи нам сьогодні потрібна невламна віра Шевченкова. Без жодної ноти розчарування. Невламка і горда.

Жодного песимізму, зваженого і обгрунтованого. Навіть комп'ютерами. Невламна віра: «... буде правда меж людьми? Повпняна будь, бо сонце стане і оскверненну землю спалить».

Такий духовний максималізм, витворений правдою його життя, насважений істиною його творчості, єдиний в спроможі витримувати всі ті надлюдські випробування, які чигають на сучасну людину. Які роздирають її, розламують її крихке ество. Але й витворюють нову людину.

Ось чому ми йдемо, їдемо, летимо до нього — до Шевченка. Ось чому ми прагнемо до Пушкіна і Данте, Руставелі і Шекспіра, Навої і Гете, Нарекаці і Толстого. А Шевченко ще й тому в спроможі наситити безмір наших вимог, ще й тому в спроможі подати нам руку через гори літ — і ми віримо йому до найсокровенніших глибин душі — що він до осяйних вершин людського духу піднявся з пайпоганьбленішого болота, з безправ'я неключимого, де батожили душу вишир і впростяж, де розпаяшілий цинізм був рідним братом зевірі, а губата ганьба збиткувалася над честю. Йому треба було встати і обтрусати весь цей непотріб з вічної душі народу. Він це свідомо зробив справою всього свого життя. Його неповторний світ, який не має аналогів у жодній духовній традиції того часу, виріс з найпотемніших глибин рідного народу. «Досить було одвієї людини, щоб врятувати цілий народ», — згодом напише Остап Вишня. Досить було одного, та ще й такого короткого життя цієї людини, щоб у свідомості цього народу зайняти місце під румниками на покуті, чільне місце. Стати символом цього народу, його безперервним творцем і бездоганною совістю. Ось чому Володимир Ілліч Ленін власноручно вкарбував його ім'я серед світочів вселюд-

ського духу всіх часів і народів. Ось чому ми йдемо, їдемо, летимо до нього — до Шевченка.

Не дамоклів меч, така собі аягична соломівка, як нам нині видається з висоти нашого гіркого досвіду, а півтора десятка тонн тринітролуолу у кожного із нас над головою. Принца Гамлета і короля Ліра, Автаділа і Тарієля, Беатріче і Вертера, Онегіна і Катерину поставлено під приціл разом з мільярдами усіх нас. Вихори політичних пристрастей захланного імперіалізму здатні в будь-який момент нашого існування зробити із Землі останню вогненну крапку в історії людського родоводу, вибирай, людяно: нейтронно чисту, чи хімічно знавіснілу, чи бактеріологічно конвульсійну смерть. Та з тисячоліть існування нашої вселюдської цивілізації найдорожчий і найсокровенніший, такий рафаелівськи чистий отой Шевченків ідеал:

...на землі

Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

А з часів існування нашої східнослов'янської цивілізації, з оцех вічних гір київських, яким означено шістори тисячі літ, як градотворчим горам, з цих вічних гір пролунало:

Щоб усі слов'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди...

А з верхогір'я шістьдесятиліття створення нашого Союзу, як полум'яно повторюємо вслід за поетом, і наш клич всесвітній і благодтворний:

Щоб усі народи стали
Добрими братами і синами сонця правди...

Хочу якнайстисліше торкнутися лише однієї теми, яка означається двома словами: Шевченко і Київ. Зараз це вічнотривкі одиниці нашого буття — і поет, і місто. Мабуть, вперше на всю широчінь

днтячої душі, на всі розповні очі він встав Київ хлопчиком чи то шестилітнім, чи семилітнім. Його батько Григорій взагалі часто їздив, підробляв хурмацтвом — і малій Тарас тримав віжки у руках, і хлюскав коней розгарячених, і мчав над Дніпром до Києва. Як правувати Пегасом — та наука знадобиться згодом.

А потім, вже підлітком, у 1829 році, «странствуя с обозом за своим дядьчем». Може, козачком на козлах:

Давай, козачок, все бери на гачок
Під скрегіт і регіт рипучих бричок
І мчи у життя чорним шляхом гірким,
Тим шляхом, де мчали у смерть козаки.

Дніпрові схили. Старовданна дзвіниця. Золоті бані церков білокам'яних. В страшних бажрах під навскісним дощем застривали берлини Енгельгардта. І гарячкуватий підліток як кріпак з кріпаків витягував їх з болота. І надривалися коні і люда, і шаленів лихий вельможний власник кріпацьких душ, а онук гайдамаки застигав перед ратіше небаченим: сила-силенна ченців, тьма-тьменна прочац, блискучі військові однострої на конях, ластирливі жebraки руками сновгали в болоті, видираючи мідяки один в одного, крамарі в шивовижних старосвітських одежах, меткі галасливі перекупки. Такого не було в Кирилівці. Та золоті бані передовсім вбирали очі. Від болота на землі — до золота в небі. Коли це було 15 липня, то це був володимирський хресний хід...

Проїде якпх сорок років з того часу, коли вперше малій Тарас на кріпацькому возі з батьком, коли вперше юна істота зустрінеться з вічним містом, до тої трагічної межі, коли київська молодь, передовсім студенти університету, зустрінуть процесію з Петербурга перед Києвом, на лівому березі Дніпра, коли перед Ланцюговим мостом впряжуть коней і самотужки привезуть дроги з труною в місто. Згодом цікаві кияни з київських гір незвично дивитимуться, як по-європейськи вбрані папи, студенти університету та униформовані гімназисти везимуть на трагічному повозі кріпака. Остання дорога Києвом. Ось свідчення очевидця: «...не тільки церква, а й двір були битком набиті по Олександрівській вулиці, по шосе, на горах Андріївській і Михайлівській і на горі біля Цар-

ського саду стояло народу не менше, ніж буває 15 липня під час володимирського хресного ходу».

Князь Васильчikov Іларіон Іларіонович, київський, подільський і волинський генерал-губернатор, один з вельможних душителей поета при житті, сам прогулюватиметься з дітьми біля Маріїнського палацу і поглядатиме крізь зелені кущі на набережню. Промови він заборонив. Відповідні розпорядження дав. Радив Третьому відділу не дозволяти Шевченкові оселятися на Україні. «Татусю, кого це ховають?» — питали діти. «Добре, що не в Києві ховають, — думав генерал-губернатор. — Все ж легше...» Згодом він керуватиме розслідуванням справи про гайдамацькі ножі на могилі Шевченка... А дніпрова повинь і повинь народна каче з'єдналися в єдиному півні, несучи на собі останки Кобзаря. Хотіли князю поховати на Щекавиці, особливо студенти, та «Заповіт» і Честахівський зробили своє: везти парою на Чернечу. Жебрак питав, каче не знав: — Кого ховають?

Жандарм з верховини коня відповідав, каче знав:

— Мужика, та чин на ньому генеральський...

Та ще й до всього в Христорождствєнській церкві якась невідома жінка в чорному поклала на труну терновий вінок. З'явилась і цювала. Каче не була. Вінок був. Шукали жінку, не знайшли. Особливо князь Васильчиков наполягав, бо, кажуть, жінка була дуже пляхетна і дуже в чорному. Вінок забрали. Вінок був і всіх колов. Шукали навіть по терновищах. Та скрізь тернина недоторкана була...

Які ж це дворянські діти, студенти університету, везли мужика? Варто їх зафіксувати і нам, настільки важлива була ситуація, де каче передавалася естафета подвижництва і служіння справі визволення народу. Діти пануючої верстви, обпалені і паснажені Тарасовим вогнем, вже протягом всього наступного життя не могли випряться з того Шевченкового воза. От хоча б кілька імен.

Студент Михайло Драгоманов — не тільки виступав над труною поета з промовою, не тільки вважав Шевченка «одним із великих поетів правдиво народних» і присвятив пропаганді його творчості своє життя, а й видав згодом у Женеві книжку французькою мовою «Українська література, заборонена російським урядом», яка, як

нні доведено, читалася Карлом Марксом. Основоположник наукового комунізму відмітив такі відомі пам слова: «Від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчать, бо благодєкствує». Влучно відмітив.

Студент Михайло Старицький — таж він, подумав би князь Васильчиков, та він же з найдревнішого князівського роду, з вітків самих Рюриковичів, і він — в цьому мужицькому повозі?! Він скоріше міг би сидіти в моєму генерал-губернаторському кріслі, коли не в щонайвищому, а він... Михайло Старицький, згодом відомий письменник і подвижник культурно-громадської і театральної справи, пронесе своєю вірністю ідеям Тараса до скоу.

Студент Павло Житецький — згодом відомий філолог і фольклорист, член-кореспондент Петербурзької академії наук, який не уявлятиме свого життя без служіння рідному народові і «варічю, на якому кращі представники народного духу (Котляревський, Основ'яненко, Шевченко та ін.) висловлювали свої творчі думи».

Студент Тадей Рильський — згодом відомий громадський і культурний діяч, один з так званих хлопоманів і засновників «Київської громади», друг І. Франка, М. Лисенка, М. Короленка, батько незабутнього нашого киянина Максима Тадейовича.

Студент Петро Косач — згодом його превосходительство дійсний статський радник, людина прогресивного ґтибу, чоловік Олена Пчілка, батько геніальної Лесі.

І ще один студент природничого факультету, який в той час писав дисертацію на тему «Про статеве розмноження ричаних водоростей», згодом кандидат природничих наук, згодом великий український композитор Микола Лисенко, який не тільки покладе на музику 86 творів Шевченка. Силою свого подвижництва і таланту на своїй тираноборчій дорозі він постане поруч Івана Франка і Лесі Українки...

Такі це були студенти, такі це були кияни 1861 року.

Може, найбільше драгувалися оті з Київської гора біля Миріньського палацу мипулим, таким вякличним, таким очі муляючим знаком, — покритий червоною китайкою, заслугою козацькою?! А тут ось що сталося: минуле взяло вогонь на себе, минуле майбутнє собі, як дитину, в пазуху заховало. Пришестя, майбутнє, грядуще

дихали в кольорі, яким було запнуто віко труни. Коли ховатимуть Лисенка, червону китайку здиратимуть з труни як заклик до революції. Червоні стрічки обдиратимуть з вінків, які принесуть на могилу Лесі Українки. А тут поки що червона китайка дихала для ока тільки минулим, тому й не була здерта і жандармізована, як отой терновий вінок. Червона китайка, заслуга козацька, передавала свій вічний вогонь далі. Вогонь вічного революціонера. Вогонь Жовтня. Аж по сьогодні...

В тужливих піснях пропливає труна,
І шовком палаючим віко запнуте,
І б'ється в плачі сивоусий Славута,
І сльози горючі пісок поглина.

Мов з чорного крепу — мужицькі чуби.
Од горя вгипається міст Ланцюговий.
Козацька китайка, мов стяг пурпуровий,
Жахтить грізним знаком нової доби.

В ридаючій шелесті тої весни
Ти й смертю віщав, мов гримками словами,
Бо ж вічним знаменом кипеть над віками
Червона китайка з твоєї труни!..

Іван Франко

у революційному Києві 1905 року

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за постуц, щастя й
волю,
Він живе, він ще не вмер.
Іван Франко

Од колотнечі Львова він тікав,
Од провінційних зашкарублх видив.
Веслом на Київ веслував рукав,
Столом зашмуляний, — і в патовп тіло кидав.

Зринай, поете, з журної журби,
Зривай крило в зажмуренім польоті.
В кишнях сплять, як зморені раби,
Скоцюрблені ручища в креозоті.

Плутарх під пахвами. Горбатий букініст
Зідрав своє, нюхнувши здобич ласо.
Встає бульвар на тополиний зріст,
І місто диха бунтом і Тарасом.

Плечистий гамір гусне навкруги,
Кипить студенство на тарелі площі,
І рве офіціозні береги,
І топче маніфесту теплі моці.

Фальцет жандарма будяком зроста,
І тулиться охранка рідним братом —
Чигає мста, державна і проста,
Та буйна пісня трощить зуби ґратам.

Жаскі слова тасуються в ряди,
Рвуть пуповину в чесному захланні,
Стартують з тебе, матірно руді,
Щоб прикипіти в смерті чи в повстанні.

Це стовковисько, цей картатий тлум —
Студенство, робітництво, пшики, заїди —
Змісиди в пісні волю, віру й глум,
А пісня свіжа — щойно втерла заїди.

Ген диригент, твій сивий побратим,
Змахнув крилом над розпашілим хором,
І двигнув гімн своїм плечем твердим,
Аж крекнув город, затаївшись хворим:

По Володимирській — басують дончаки,
По Володимирській — на гімн, на хор, на мітинг
Летять, спішать, смородять козаки,
Щоб свіжу пісню кривцею помітити.

Хористи дужі, скупчившись куцем,
Взяли на руки Лисенка, як спротив,
І диригент повів плечем-плащем,
І гімн підвівся дивен — ясновроден.

Цей гімн — похресник з кодла теплих рим —
Уже авторитарним став по тому...
І пульти живий, і диригент пад ним
Одкочувались з того людолому.

Зричай, зухвальцю, з журної журби,
Зривай крило в зажуренім польоті.
В кишенях сплять спрацьовані раби —
Скоцюрблені ручища в креозоті.

На прив'язі охранки з метушні
Прорветесь ви крізь пащі конституцій

До хати, де мелодії рясні
Так попасом на клавішах пасуться.

І стрінетесь ви знов чоло в чоло
По тій горбатій, цареломній праці,
І скатерка пожмакне під столом
Од ламаних твердих жестикуляцій.

І знов у скроню вдаряться рядки,
Аж руки засудомить в чорнім поті —
Тож знов на ніч занурюй струпаки
В смердючій, як охранка, креозоті...

Балада про землю

Асфальт розідрано. Земля роздольним левом
Ген за бульдозер поповзом повзе,
Лапищами дере боки деревам,
Іклищами цупке шосе гризе.

Вцент розпанахано асфальт. Руде суглиня
Клубочиться, могутне і сире,
Зацуплене поворсеним корінням,
Аж крекче, гордовите і старе.

Асфальт потрощено. Це пневматичний молот
Упав на груди дроблених коржів,
Розбуркавши свій пневматичний голод
Електрострумом гумових вужів.

Асфальт повержено. Земля, густа землиця
Запанувала, тяжко возлягла,
Руда і хитра, як вертка лисиця,
Туга і горда, як крило орла...

І цим козацьким городським могилам,
Що вивержені за нікчемну мить,
Вже притамапна та питома сила,
Що Києвом старезним клетотить.

Як горобці у пилюзі, хлоп'ята —
Замурзані модерні дикуни —
На глині борюкаються завзято,
Аж тріскотять нейлонові штани.

Й чистюлі терті, кривні городяни,
Навзаводи біжать і верещать,
Сторчма пірнають в землю цю роздягнену,
Що ставить їм свою сиру печать.

А я, статечність розломивши прудко,
На глину йду, як на святий поріг,
З густого змроку підіймаю грудку
Й несу її, як дивен оберіг...

Діти ходять по Києву

Діти ходять по Києву.
Скільки ж їх понаїхало!
Ворсклою блискають очі.
Дністер у їх зорі тече.
Бийся ж у груди печерські,
краваток вогненна віхоло!
Бугом свігягься очі,
Черемош у них казку тче.
З Росі вони і Стоходу,
з Раставиці вони й Лотариці,
І падають річєнята
з їхніх очей в Дніпро,
І прагнуть Дніпро перетнути
краватки — їх вогненні птиці.
Та Гоголь за середину
не пускає їх ні на крок!
А діти всотують місто
в зухвалі і жадібні очі,
Ось воно, сиве диво,
казка сільських ночей,
Громаддям Хрещатика зноситься,
сонмом машин гуркоче
І в їхню дитячу спрагу
Славутичем чистим тече.
Вони перешлутують вулиці.
Тролейбусами помилляються.
Бігають екскурсоводи
захекано коло них.
Яксь там грандеса столична
з машини презирливо лається,

На дні роси, або

*Внутрішній діалог з приводу випуску
енциклопедії кібернетики*

1-й голос

О ця свята жага енциклопедій!..
З війни це почалось — у нашій школі
Стояли коні. З кожного вікна
Виглядало по два німецьких битюги —
З-поза них книжки летіли на подвір'я,
Немов якісь невидимі гармати
Чи міномети били по селу
Із вікон школи білими книжками;
Мов білі лебеді, вони злітали в небо,
Тисячокрильно б'ючи сторінками,
І розбивались, в пилюці конали.
А потім вогнище палало з тих книжок —
Фашизм дивився з попелу на мене.
Я підібрав одного птаха. БСЭ він звався.
Важкий він був — було мені п'ять років.
Я відігрів його у пазусі, розправив крила
Двох політур, послухав серце — б'ється.
Навчивсь читати я по БСЭ.
Відтоді — ця жага енциклопедій...
Випускаю, йду по сліду роками,
Мисливчий книг, довшняпа раритетів,
Бібліофіл з тремтячими руками,
Пастух лебідок в тисячу крилят...
Але ось ці — знайшли мене самі,
Два чорних томи дивляться на мене
І рідно так, пронизливо говорять:
— Уперше в світі, — чуєш — перше в світі! —
Студентом я ще був, коли оця наука

Була це лженаука, але так. Тоді вона ледь-ледь
З посмітюхи ставала Попелюшкою.
А це вже — бач, який розмах крила:
Два чорних лебеді летять собі двотомно
На всі віки, на всі материки!..
Я — чорнокнижник з Лисої гори,
Сиджу, читаю, бавлю дивне пір'я...
Я гордий з цього. Свято в мене, брате!

2 - й г о л о с

О радості телячі! Що там тямши?
Китайська грамота із сімома замками
Оцей двотомний фоліант для тебе —
Філолога, кіношника, поета.
Невже це ти всерйоз? Радій синиці,
Ословся до морозу, що так пишню
Вквітчав вікно, як за часів Бояка,
Чи оспівай Чорнобильську АЕС, —
Слова ти знайдеш точні і вагомі,
Але ж для чого цей дитячий вереск
Із приводу незрозумілих істин —
Гіпертрофована твоя зарозумілість
Дивацтвом пахне — в цьому суть поета!

1 - й г о л о с

Та не в дивацтві суть, а в здивуванні,
У вмінні всюди диво світу світлом
Осяяти: потужним світлом серця.
Живе світ істиною, іншим — тільки чахне,
А скільки тут до істини проривів —
Простих, безжальних, точно закодованих
І невідпорних в слугуванні людям.
Таким би і поетом бути — вдатним
Добро принести щедро і вагомо...

2 - й г о л о с

О, вперше чую -- електронні роботи
Вже стали ідеалом для митця.
А то вже «інтелект» беруть у лапки,
Як пишуть про поезію поети —
Це ж так пасує часу НТР.
А ти вже, чую нюхом, подолав
Кореляційні функції і інтегральні схеми?

1 - й г о л о с

В іронії, мій брате, сіль, та й годі.
А хліб — у намаганні осягти
Це диво часу, у святій готовності
Сприймати світ до всіх його глибин —
Розширюється оркестровка світу.
Глухий — не чує, а сліший — не бачить.
Це топизуюча ін'єкція майбутнього
У вену віку, ластівки-чорнявки
Із тої дивовижної весни
Нового часу, що гряде для звуків,
Води два чорних, що везуть добу
У ярмах цифр, у павутинні схем,
Два чорних огирі, два дивних елеватори,
Наповнені по зав'язку пізнанням.
Тяжелі два состави — скільки людства
Лягли під них і рейками гудуть
В тривожних формулах, в гарячих теоремах.

2 - й г о л о с

Ти, може, возговориш вже алголом?
Ти розумієш, щось неорганічне,
Чуже, фальшиве в цьому намаганні
Сказати слово про незрозуміле

Буття цифірі — йди в університет,
Почни як першокурсник-математик,
Пізнай із середини — і оспівуй!..

1 - й г о л о с

Йди в біологію, у фізику чи астрономію,
У медицину, скальпелем потни
Свою подобу — потім оспівай?
О прикладні серця, о прагматичні душі!
Пізнати хочу все — і в цьому крик мій, брате,
Але ж мене ти позбавляєш в с ь о г о,
Мені росу лишаєш, сонце, квіти...
А ти на дні роси колісь ходив,
На дні її колодязя глибучого,
Пізнав її таємний код опівночі,
Коли вона народжується з зір?
Мед сонця пив і п'єш, а знаєш, скільки бджіл
Вмира щомиті в цьому стільнику,
Щоб капіляром променя до тебе
Прийти на землю і жити кров?
А знаєш, що полум'яна настурція
Мудріша і дивніша дивних книг,
А що за них складніша — теж відомо?!
Та все ж лишаєш на столі в поета
Росу, і сонце, й дивину настурції
Лише у примітивнім розумінні,
Ти викладаєш геть енциклопедії...
Все ж я тулю до серця чорних птахів
І пізнаю з них більше, ніж спроможен.

2 - й г о л о с

Як п'ятирічний хлопчик з БСЭ...

1 - й г о л о с

Хвала жазі пізнання! Це вона
Лама льоди іронії. Людина враз мертвіє,
Коли не вветься в очі сонцю глянути.
Хвала енциклопедії! Сюди, у Київ,
Статті летіли з усього Союзу
Й сідали на долоні у Глушкова...
З усіх республік різномовне птаство
Заговорило тут, у Кіберцентрі...
Хвала енциклопедії! Звідси, з Києва,
Летіли в гранках свіжі сторінки
Туди, в Америку, теж ущемили гонор
Вельможній пані два оці томи...
Хвала енциклопедії! Могуть тут наша
Поблискує параметром ракет
У кодах цифр, в ряхтівні всіх ЕОМів.
Хвала майбутньому! Обсмалений хлопчак,
Вогнем наляканий і гуркотом війни,
Біжить і досі з тим важезним томом
І гріє птаха шемровінням губ.
В поетові живе він — досі ходить
По дну роси й по дну енциклопедій...
Хвала невтоленності! Честь і похвала!

Київ з очима сонця і місяця

(Весняне замовляння)

Києве мій, диво моє з очима сонця і місяця,
Клекіт зелений твій б'ється, райдуга в ніжнім вікні встає,
Зелом стургонить кожен клапоть, хмари собі не знаходять
місяця.

Шал твій зеленокрилий небо навідліг б'є.

Бузком коло Видубичів — оркестром шаленого кольору,
В якому вщерть попеліють потужні, тугі кольори,
Лист кожен аж пересичений і кожен зривається вгору,
Таке все крилате могутттю, так сонце нашить згори!

Роса така буйна, така важуча, крапля — голову розіб'є,
Життя таке вибухове — комп'ютери, скутери, ціла тобі НТР,
Дивися в майбутнє очима сонця і місяця, Києве, диво моє,
Мій арсенальний, софійний мій та й комп'ютерний відтепер!

Прапори б'ють — вогню джерела, шаліють, запалюють кроку
неба,

Над зеленню так вихоплюються, як спринтери, мчать у
блакить,

Дерева летять, як огирі, вилискує листом ніжна спина
конева,

А каштан цей зеленоступінчатий навсібіч стосвічно летить.

Аж гаснуть свічки його з шалу! Світе засвічений, буйний мій!
Хай щедре, розлоге літо спородить вродлива дівуля — весна.
Напинаю вітрило неба — потужного літа ми, Києве,

потребуємо,

Напинай кожне небо на щастя, на достаток нам напинай!

Києве мій, диво моє з очима сонця і місяця,
Київ мій крилатий припнутий до горла твоїх золотавих бань,
Стяг у руді вогненний, Дніпро в пім блакиттю поміститься,
З усіх колосків буйносонця, снопе золотий, встань!

«Арсеналові»

Коли в зятому двобої
Ти чуєш — сила йде на згин,
Тож, як Антей землі сирії,
Торкнися посивілих стін,
Діткнися стін, вогнем покрайних,
І ти (чи сонце, чи юга)
Відчуєш знову — сила грає нам,
Озоном дихає снага!
Священні груди «Арсеналу»!
Торкнися вічних цих грудей,
Що витримали лють зухвалу,
І вчуєш — вічна кров гуде
В артеріях суворих мурів,
В очах бійниць полум'яних.
І кров в червоному алюрі
Хай полум'я бере у пих!
Над Києвом гуде в сторіччях
Гарячий кляч цього гудка.
В нім — честь і совість робітничка,
Нескорена і пломінка!
Тож знову ми до тебе рушимо,
Де сніг спада бинтом столить,
Де цитадель стоїть незрушно,
Як дух наш молодод стоїть!
Священний муре «Арсеналу»!
Схиляюсь до твоїх грудей
І чую силу небувалу,
Як чув міфічний той Антей,
Припавши до землі сирії...
О зорі ран на цій стілі!
Знов сила у душі потровна
Вогнем клекоче у мені!

На Оболоні

Ген оболоки Оболоні.
Стоять там хмари на припоні
І видно їм, як на долоні,
Віки.
На Оболоні, в самім лоні,
Крокують крани буйпотонні
І ловлять почами в долоні
Зірки.
На Оболоні — дух машини,
Дух цементу і дух ожини.
Там все натужиться, пружинить —
Бо час такий!
Зросли ж тут руси в завірюсі,
Чи ті, що потім вийшли в русів,
Випростувались тут на лузі
Колись!
Прогунотіли літ буй-тури.
З лози і глини впали мури.
Зарубинецької культури
Пронав мотив.
Та ми з боліт і чорторіїв
Зіперлися об горній Київ.
Віків золоточолій вияв
Горить.
Таж річечка мала, причаєна —
Це таємничка та Почайна,
Первопочатком незвичайна,
Твоя й моя!
Тя, будівничий, слави отче,
Прочнясть їй очі, хай хлюпоче —

Століть священна й непорочна
Сльоза.

Тож збережи старі стоянки,
Первочатки — не останки,
Нехай музеї, мов світанки,
Постануть тут.

Так треба рук талановитих —
Історії ж прадавній видих.

Митцю! Схопи в дереворити

Оці зірки,

Ці оболони Оболоні,

Ці білі хмари на припоні,

Бо ж видно їм, як на долоні,

Нас крізь віки.

Київське небо

(Спомин війни)

Я, хлопчик-семеліток, вийшов з хати.
Двигтіла ніч, і страхом волохатим
Кректала, рвалась, репала земля.
І небо там, на півночі, двигтіло,
І цвяхи зір все цвяхувало в тіло.
Тут чорне було небо, як рілля.

А там вставало прапором багряним,
Не гоїло, а кров'янило рани,
Червоний клекіт країв небеса.
А наді мною чорнота чорніла,
Падучим круком висла, опаліла,
З зірок чорнюща капала роса.

Неначе не земні — космічні сили
В тяжкім двобої небо геть змісили,
Червона й чорна затялись на смерть.
Червоне з чорним билося затято,
Все проклято, і клято, й перекалято —
І чорна знемагала круговерть.

Вже небо вогневіло й наді мною,
Так дихало розпечене війною —
Знамено нахилило ген сюди,
Де двері прочинилися із хати,
І наді мною вже застигла мати,
Мене крилом накривши од біди.
— Бач, наші йдуть, червоні йдуть вже, сиңу, —
І я побачив огнюу сльозину
У матері на звітренім лиці.

— Ген київське там небо вогневіє.—
І в неї вогневіли дивно вії,
Мов небеса були в її руді.

Немов вона тримала те вогненне,
Щоб чорне здихалось, не дихало на мене,
Немов вона тримала знамено
Червоне те, багряне, вогнеквіте,
Налите мстою, гнівом розігрите,
І в неї не хилилося воно.

А потім розчинились хатні двері,
Слова лилися древні, сизопері
Про те, як споконвіку б'ється світ.
— Георгій-змієборець гне дракона.—
На мене дивно дихала ікопа,
І кожне слово мало сотні літ.

Тоді почув уперше я легенду
(А піч конала, нищилась дощенту,
У хаті було світло од заграв),
Як Щек і Кий, Хорив й сестриця Либідь
Жили на кручах ув одній колибі,
Як старший Кий град Київ заснував,

А в Либеді були глибокі очі,
І скільки тої злої поторочі
На неї перлось за усіх століть.
Кий, Щек, Хорив були брати з мечами,
Вони ту погань нищили з корчами.
Й цю виницять! А Київ хай стоїть!

Земля гула. Дрижала наша хата.
І свастика над нею волохата
Ще упирем хилилась у вікно,
Та смис вогненний бив лиху потвору,
Та небо підіймало крила вгору
І билось, як вогненне знамено...

Київська легенда

...Сьогодні наш шлях — через

Дніпро.

Погляньте на берег, що перед вами.
Там Київ, українська земля, там діти
і дружини, батьки і матері, брати і
сестри. Вони чекають на ВАСІ..

*Із звернення Військової ради
1-го Українського фронту*

— Чого ти там, діду, стоїш над Дніпром?
Чого ти там, діду, махаш веслом?

— Стою, бо чекаю на ваші полки.
Я — Київ-перевізник з цієї ріки.

— Дідусю, стривай, кулі сиплять, як град.
Дідусю, лягай, бо накриє снаряд.

— Кінчай теревені, сідай у човни.
Смолою століть просмолились вони.

Од Лаври б'є німець з гарматних пацек.
На острів Козачий пливти мені, Щек.

Ти ж, брате Хориве, прямуй на прорив.—
На весла століть налягає Хорив.

— А хто там на кручі стоїть, як мана,
Ще й руки заломлює, самотина?

— То Либідь-сестриця, закута в дратах,
Шугає тевтонський над Либіддю птах.

- А що то за дивні-предивні тони?
- Повішені дзвонять, мов київські дзвони!

Заложників тисячі там, на Подолі,
Замучених, гнаних, без хліба і солі.

- А що там клекоче крізь погар-пожар?
- Начищений людом лихий Бабин яр.

- А там ген тріпоче вогненний намет?
- Там стогне підпалений університет!

- Які ж бо дими Київ наш облягли...
- Як пекла два роки — то скільки ж золи?!

Вогненний завис понад річкою шквал.
До Кия старого іде генерал,
А Кий йому в каску води набира —
Вагутін п'є воду священну з Дніпра...

Над малюнками Вестерфєльда 1651 р.

Коли град Київ тимчасово
З військами залишив Богдан,
Серпневий день гримів грозово.
Горіли вишні. Цвів катран.

В садах пилюкою сивіло,
Списи кидало сонце з хмар.
Із князем Яном Радзівіллою
Приїхав був один маляр.

Абрамом вагом Вестерфєльдом
Він звався, цей придворний зух,
Що проміняв голландську Шельду
На грім дніпровських завірюх.

Поміж кривавим людоломом,
Між вічних київських заграв
Ходив Абрам собі з альбомом
І пам Софію малював.

Часи трощили все, місили,
Загарбник мав ганьбу й синці.
Та майстер нам простяг з могили
Свої жовтаві папірці.

Лишилось в копіях з альбому
Це старовинне ремесло,
Що з тих часів іде додому,
Неначе вдома й не було.

Яка ж Софія розвалюха
У вестерфєльдівських штрихах —

Бур'ян буяє в її вухах,
І горді плечі в лопухах.

І ходять зайди товстозаді,
А поруч злидні-прохачі,
А на потрійній на аркаді
Лиш пугач путькає вночі.

Іде каліка-просторіка,
Біжить жебрак за паном вслід,
А двоє в закутку очікують —
У казанку кипить обід.

Он сагайдак у мосціпана,
Що на схизматів погляда.
Софія ж — як суцільна рапа,
Як закривавлена біда!

Он з палюгою за хлопчиськом
Біжить якась стара мара.
Як все далеко! Як все близько!
А ластівка все не вмира —

Щебетуть зграї ластів'їні
Над мародерство і пиху,
Що все ж підвестись Україні
На тім кривавому шляху.

А час все рамою обрामить
На тлі софіївських заграв —
Ти Радзівіллів в'їзд, Абраме,
А не від'їзд замалював.

Коли Богдан грізніше грому
Впав на загарбницькі полки,
Губилися листки з альбому,
І нам лишилися ці листки.

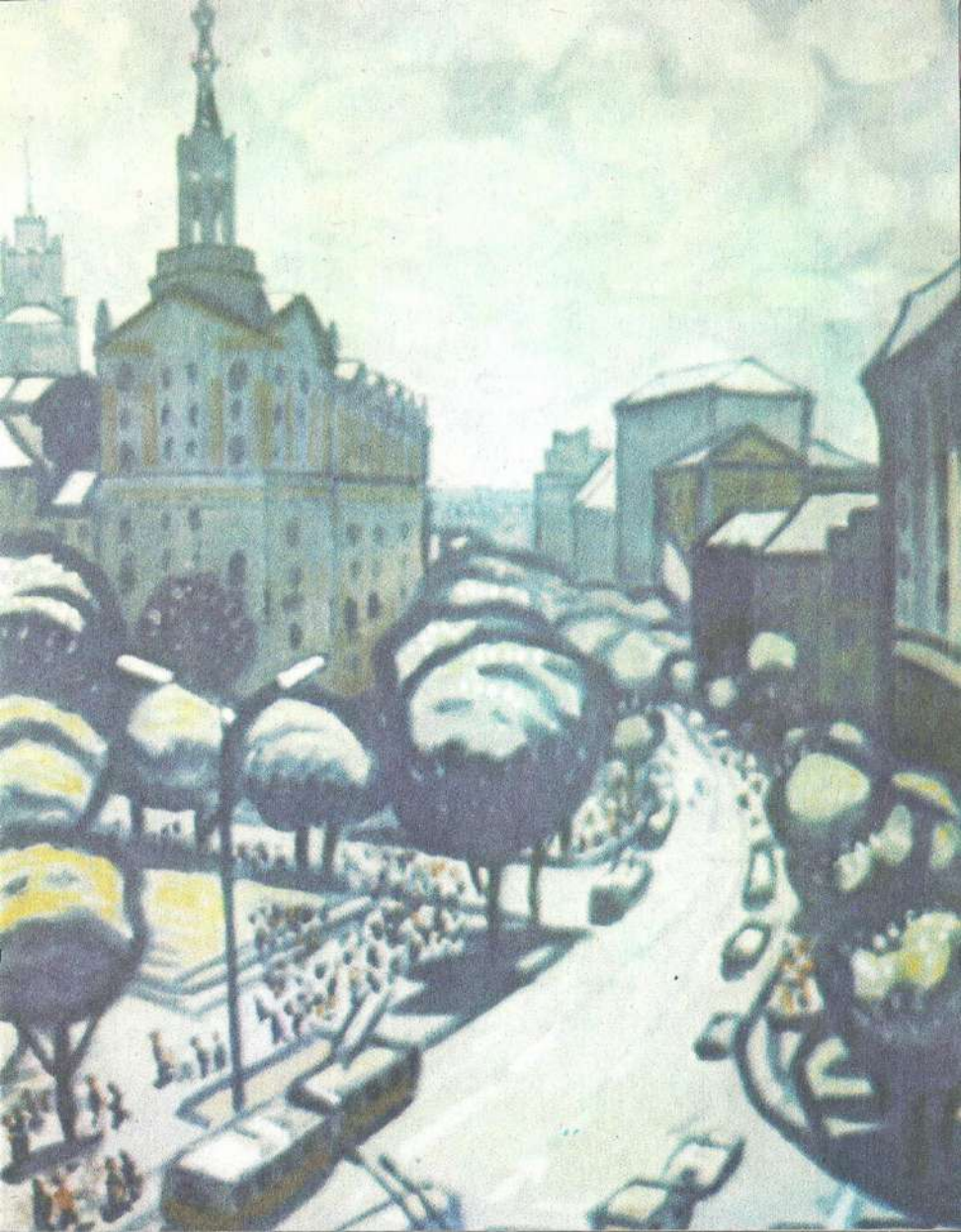

*Багато чув я про Київ, та він
перевершив ці мої про нього уявлення.*

*Я ще до цього часу не можу
повністю отямитися й усвідомити всі
пережиті почуття: і краса самого Києва,
і весна з розливом Дніпра, з молодю,
свіжою зеленню, з мільйоном солов'їв...*

*У його красі є щось вічно свіже
і молоде. Тут більш ніж деінде
відчуваєш свій зв'язок з минулим...*

Іван Аксаков

*Весною тут все зеленіє. Все цвіте
на цих м'яких горбах, густо
засаджених деревами і садами
над самою рікою, звідки видно острови,
розширені потоки Дніпра, видимі оку,
і все оживає від цього, і все стає
веселим... Київ зустрічає тебе
відкритими посмішками, почуттям
дружби, що стає обіймами друзів...*

Енцо Сіцціано (Італія)

*Дерева, вулиці, які ведуть угору,
місто, накрите зеленим плащем дерев,
де поряд із спорудами сивої давнини —
прекрасні сучасні будинки,
велика ріка (у нас, у Франції,
такої великої ріки немає),
безмежні простори (у нас немає
таких просторів) і на додаток до цього
теплота людських сердець — все це
я повезу в своєму серці на спогад
про незабутню подорож до чудового
столичного українського міста.*

Мішель Бютор (Франція)

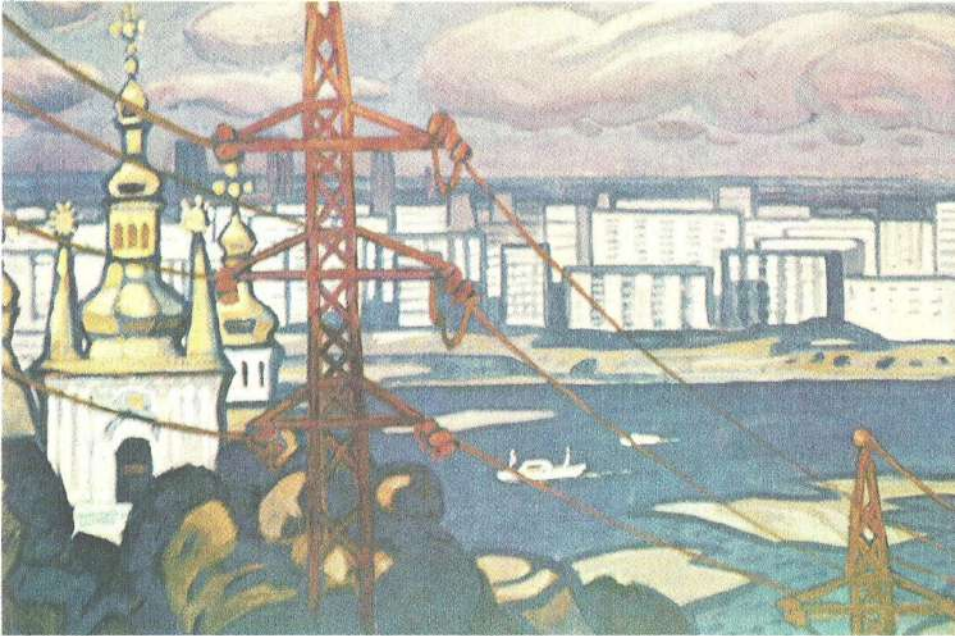
*Київ вразив мене своєю неповторною
красою. А з музею великого Шевченка
я вийшов зі слізьми на очах —
вперше за багато років. Я відчув
глибоку журбу, уявивши, якими
стражданнями було словене коротке,
як спалах, життя Шевченка. Та ще
печальніше мені від того, що гніт,
який панував 150 років тому
в Росії, зараз ми бачимо
в різних кутках світу і особливо
на моїй батьківщині.*

Асіз Несін (Туреччина)

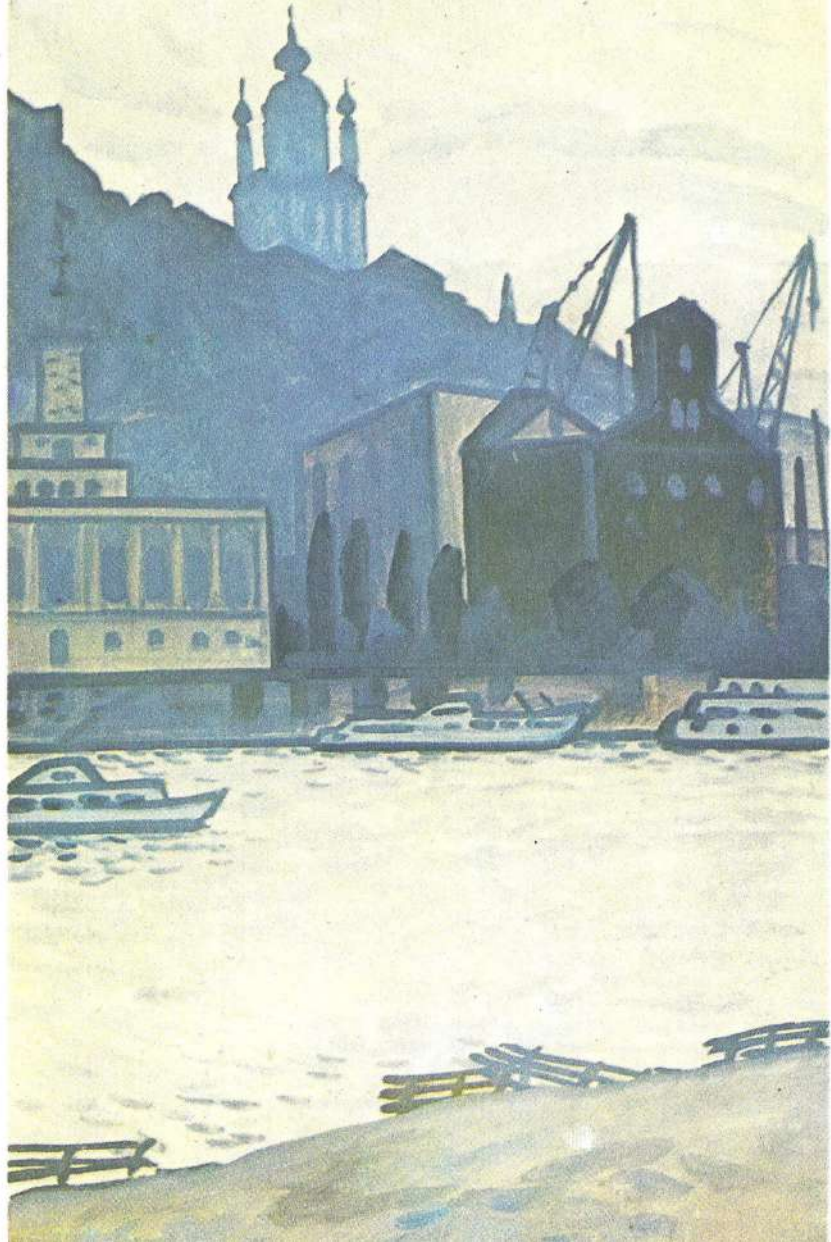
*Коли він (Київ) збудований,
як давно існує... невідомо, закрила
все давня давнина... Залишились,
проте, пам'ятки колишньої величі:
стіна кругом міста, а в ній ворота
старовинної структури, всі позолочені
і такі високі, що дві підводи,
поставлені одна на одну,
не досягають їхньої вершини.*

**«Сборник материалов
для исторической топографии
Киева и его окрестностей», К., 1874**

*...вся честь, и слава, и величество,
и глава всѣмъ землямъ
рускимъ Киевъ...*

Никонівський літопис, 1155 р.

*У великім цім місті, столиці
королівства, більше 400 церков
і 8 ринків. людей велика сила,
а він, як і весь край цей, боровся
із захланними печенігами та іншими
ворогами і перемагав силою
втікачів-рабів, що сюди звідусіль
збігалися, а особливо
з Докійської землі.*

**Дитмар Мерзебурзький (Німеччина)
1012—1018 рр.**

*Дня 1 травня 1474 року
вступили ми до міста Києва.
Сюди з'їжджається багато купців
з Великої Росії із різними хутрами.
У Києві дуже багато хліба
і різноманітного м'яса.*

Амвросій Контаріні (Венеція) 1473 р.

Доньки Ярослава

(За Ярославом Івашкевичем)

Їхати ж їм як далеко!
Виходять так зі свічами
Анна до Франції, Євдокія в Семигород,
Близавета до Данії — навічно.

Стоять на порозі, дивляться —
Батьки у світ їхати радять,
Дівчатам то дуже тяжко:
— Прощавай, Києве-граде!

А супроти дівчат в соборі,
Де стіпа заламалась в ґратах,
Чатує тяжкий, спідлоба,
Пронизливий погляд брата.

Я з першого погляду
в Київ закоханий...
Мені Золоті одчинив
він ворота.
Шевченко зустрів мене,
вийшов навпроти.
Він в очі заглянув, що повні
скорботи,—
Я руки в пошані йому
цілував.
А потім пішли ми удвох
до Дніпра,
Нас хвиля умила, нас втерла зоря,
Дививсь за столом я
на Кобзаря
І все про народ свій
казав — не мовчав.
Вслухались дерева з дніпровських
узвиш
В розмову поетів —
дивіть з дивовиж.
Сказав він: «Як серцем у вірші
згорип,
То слово вождем буде!» —
так він сказав.
Лиш Київ мені одчинив
свої брами,
Лише огорнув мене туго
вітрами,
Лиш в очі заглянув —
б'є серце з нестями.
Я з першого погляду
в Київ закоханий!

І репається бункер грубий —
Останній Гітлерів барліг.
Виносять обгорілі трупи
І Фаусту кладуть до ніг.

Над наці вже горують нації,
І лікар — сив і ясночол —
По цій останній ексгумації
Різьбить свій підпис в протокол.

І тягнеться до сигарети
У цім клубочиську смертей.
І раптом чує шепіт Гете,
Той мефістофелівський тембр:

— Чи все життя пішло навідлі,
Чи нас взяло на глум століть,
Як Фауст у радянським кітелі
Над трупом Гітлера стоїть?!

І, переплутавши всі дані,
Сам Мефістофель несироста:
— А що у вас там в чемодані? —
Суворо Фауста пита.

Той хитро змружує повіки
І саркастично дме димком:
— Ось гляньте — Гете, Гейне, Рільке —
Оце всмоктав я з молоком!

— А що там далі, далі, далі? —
Шаліє Мефістофель враз.
І в цім міфічнім лютім шалі
Ість січку геббельсівських фраз.

— Валіза з чого ваша тріскає,
Вся напакована добром? —

Відразу Фауст йому різко так:
— Я з Києва, що над Дніпром.

Чи, може, чули: Русь, Софія.
Ще й ваша слава — Бабин яр.
А чемодан мій — ваша мрія
І людству ваш найбільший дар.

Століття — це лише моменти,
І час наш в неклі підгорів... —
І дістає він інструменти
З усіх фашистських таборів.

Якими катували, били,
Шпурляли на електрошок,
Тягли в живих гарячі жили,
В'язали в кам'яний мішок!

Отак вони лежали в парі —
Книжки зі шрамами од ран
І цей ляхий інструментарій:
Окупаційний чемодан!

— Оце і всі мої секрети! --
І Фауст чемодан поніс...
І заривав незрушний Гете,
І криво усміхнувся біс,

Бо в біса віра — що за віра,
На стільки літ зорить вперед,
Де виростає в бузувіра
Малий єфрейтор Піночет...

Вірші на перфокартах

*

Перфокарто! Ніжні рожеві груди твої
Пробив перфоратор — вірний лицар числа.
А я ж на них слово посію, слово...

*

Серце клетотом горя опшарено.
Профіль часу мені вирина:
Має усміх космічний Гагаріна,
Має вилиці Шукшина...

*

Серед буйної повені
Цвіте вишня маленька —
Вода їй по груди.
На вишні буйною квіткою
Витьохкує соловейко —
Сонце йому по серце...

*

Десь там далеко-далеко пилюкою ріжуть.
Запах дикої груші плине мені у вікно.
Тирса жовтава силе мені на сторінку.

*

Мій хрещатий барвінку!
Хто сказав, що ти — цвинтарна квітка?
Найнебесніші в тебе очі — у пісні, у пісні...

*

Раніше, коли прав пелюшки,
Думав:
Ось повіщу сушитись
Знамено своєї поразки.
Зараз, коли сушу пелюшку,
Думаю:
Напишаю вітрила майбутнього...

*

Чингіз Лйтматов ловить, сміючись,
Летючу нитку бабиного літа на Україні,
Як білу піщу з кінецьких губ,
Замшешу його заблуканими предками...

НАСТИРЛИВИЙ СОН

Біжу босоніж по асфальту,
Стаю на зелений квадрат газону,
Як чапля урбанізації...

ЕЛЕМЕНТАРНІСТЬ БУТТЯ

Пролітаючи над Каракумами,
Згадував Дубулти, дюни і хвилі.
Чую зараз, як дихає тітка Балтика,
Згадую чомусь запечені губи Каракумів...

*

Я блукав з нею торік
Цими вулицями, цими завулками —
Її поховали без мене.
Друга дружина вже рік
В мого прекрасного друга.
Чому я не можу простити їй
Ані посмішки, ані краси?!

*

Коли запливаю далеко-далеко в море,
Згадую батька-матроса;
Коли заходжу далеко в праліс,
Бачу матір попереду з кошиком;
Коли пірнаю глибоко в сонце —
Тужу за тобою...

*

Лампа самотня,
Як свічка.
Свічка самотня,
Як стеблинка.
Стеблинка самотня
Вдвох із вітром.

*

У небі
в орла
перед орлицею
Гонак спітділих крил.

У небі
в орлиці
перед орлом
Ромен сонця в губах...

*

Зірки сходять
З горла соловейків
І заходять
В горло жайворонків.

*

Рожеві щоки неба на сході.
Рожеві щоки сина на подушці.
Доле, позбав мене мрій рожевих!..

*

Чорне скіфське зерно.
Роем пшеничних бджіл
Летіло століття до нас,
Завмерло чорною купкою.
Чекає чорних долонь
Рілля-матері...

*

Ввечері мільйон стільників міста
Мерехтять в улїї над Дніпром —
Рано бджоли летять на роботу,
І я з ними.

БІЛИЙ ПОДИХ

Троянда білі пелюстки
Ронять на білий папір.
Хто білішого вірша напише?

НАРЕЧЕНА

Отака біла-біла хата
Серед білого-білого цвіту.
Біла фата, як біла вата
На ранах білого світу,
А юна — таку б і сам бог засватав,
Бог з Атомного завіту...

Сни матері в місті

Ніч яка місячна, зоряна, ясна,
Видно, хоч голки збирай...

Коли згоряють ночі місячні,
А ніч і місячна сліпа,
Коли навколо голок тисячі
Під світлом місяця-серпа,

Я бачу матір, як з кімнати
Вона проходить на балкон
І нумо жати, то сапати...
Йде місяць-сапка в її сон.

Всі обсапає тротуари,
Усі асфальти, всі мости,
Обгортає всі сніва й чари
Від темноти до ясноти,

Щоб все росло, що народилось,
Щоб все незрошене зросло,
Аж поки сонячне світло
Веселе виплесне весло.

А на світанку йде в кімнату
І ставить сапку — хтозна-де!
І котить казку волохату
Клубком гарячим до грудей,

Втирає внучці ніжні соплі,
Та ж туга висне, мов мана,
Вже й я стаю, мов корч картоплі,
І обгорта мене вона...

Десниця під Києвом

А в Римі початок роману.
Туман-гумапець. Смог.
Турман летить із туману.
Пливе із туману дідок.

Залізним кийком штрикає
Розкидає папірці.
Однієї руки немає.
Кийок у другій руці.

На форумі,
гей, на римському форумі
Сміттяр пришвидшує крок.
Пасувало б йому у формі —
Знає про це дідок.

Бреде крізь туман поволі.
Берет прилип набакир.
Рухи точні і кволі.
Поволі складає папір.

Сміття вилизує з урни
Ліва стареча рука.
Марш лунає бравурний
З транзисторного льотка,

Той, що водив його молодість
На схід сонця, в чужі світи,
В літа молоті-перемолоті,
Коли дуче йому світив.

Скільки сили в цьому дідку є,
Наче в силі його роман,—

І тепер він під марш крокує,
Вже — сміттяр і вже — ветеран.

Хіба трута нуртується змієва
І в таких сумирних дідках?!
— Так ви звідки, папове? З Києва!
Десь росте там моя рука.

Відтяли її шваби у госпіталі,
Десь під Києвом кинули в рів.
Наросло вам із неї картоплі.
Пуд пшениці. Мішок буряків.

Він східно сміється. Наштрикує
Сміття Рима на свій гостряк.
А душа моя люто скрикує,
Що не так це, синьйоре, не так.

Ти поволі поплівся стежиною,
Я ще далі тебе послав —
Будяками! Дурманом! Терпиною!
Так десниця твоя проросла.

Сміття Рима — зітліла десниця
Десь в рові по стількох роках,
А йому, бач, болять і сниться
Моя квітка із будяка!

Сміття часу — іде, шкутильгає,
Ледь тримає нещасний берет,
Та десницю, якої немає,
Все ж кидає люто вперед!

Правда часу в мені іскриться,
Аж кишить на моїх губах:
Київ стоїть на відтятих десницях,
Як Рим на семи горбах!

З графіті Софії Київської

Сергію Олександровичу Висоцькому

Против корзно, коли на хорах був тут.
Став на похмілля зело люто.
Не оспівають вчинку сего соловії —
Запишу про це на стіні у святій Софії.

Колись нащадок мій, може, не буде знати,
Як то тяжко їти корзно те пропивати.
Залишу йому це на графіті у спадок.
Він - - тверезий. Він розшифрує.
На те він у мене нащадок.

Против корзно — свій древньоруський плац.
Душі не пропив, отож за душею моєю не плач.
За корзно викотив корчмар цілу бочку.
Залишаю право нащадку пропивати сорочку!

У старокіївського богатира Михайлика хобі:
 Золоті ворота брати просто на спис.
 Приїхав він у Сан-Франціско, навіть не сказав «пробі!» —
 І міст, як шашлик на шампурі, на списі повис.

А по мосту біжать в шортах, тікають від інфаркту.
 В шортах і майках. Двоє. Потім четверо. Потім одна.
 Не втямить богатир Михайлик цього амосовського азарту,
 І русалка не втямить, без перископів випливши з дна.

Тікає Америка від інфаркту через Золоті ворота.
 А богатир Михайлик стоїть, взявши ворота на спис,
 І тільки одна у киянина, одна золота турбота,
 Аби той спис із воротами не зовсім обвис.

І чого вони всі тікають, як татарів зовсім не видно,
 Мабуть, від себе тікають, як усі біжать голяша!
 А міст перехняблюється, перевішується так перекидно,
 І нічого не розуміє Михайлика чиста душа.

Принцеса Анна в Києві

Романс на іподромі

Прийшли у Київ лондонські тумани,
Закутали у сиве білий світ.
Скажи мені, чому мене туманиш,
Свій одхиляєш білоцвіт?

Принцесо Анно, королівно Ганно,
Яка ж нам честь — Ви сіли на коня
І рветесь за призом бездоганно,
Аж Ваша наполохана рідня.

Ви шкереберть лицем у наш чорнозем —
Спіткнувся кінь, бо ж рвався напролом.
Зафіксував Ваш королівський розум
Отак це дивне місто над Дніпром.

Принцесо Анно, вже готова ванна,
А до весілля щезнуть всі сліди —
Яка ж це честь, принцесо панно Анно,
Для сивої дніпровської води!

Принцесо Анно, Ви іще коли-небудь
У Київ завітайте залюбки...
...Чому смієшся ти, моя принцесо Либідь,
І за конем змітаєш кізяки?..

Київський сонет

Ірпінь — зимою. Влітку — це Козин.
Ірпінь — це лижі, напрокат узяті.
І сонце вірша в тимчасовій хаті.
І смутку певногойного полян.

Козин — це зовсім протилежний плин.
Це мама в хаті, й зовсім як на святі,
Ще піч ховає горщики пузаті,
І ліауть діти й соняхи на тин...

А Київ? Як він дихає мені?
Чом в Ірпені та трохи в Козині
Ще я пишу, та тільки не в столиці?

Там спіг кипить. Там дихають суніці.
А в Києві стаю Лаокооном,
Обплетений гримучим телефоном.

В Ланчхуті

В благословенній Гурії, в тихім містечку Ланчхуті,
Стоїть біля меморіалу сивий, як світ, грузин,
Батько стоїть коло сису у просололій скруті,
Батько стоїть біля сина — в батька такий-от спш.
Чотириста вісімдесят високобрових гурійців
Пішло на війну, а повернулось вісімдесят.
Ось тут чотириста біля Вічного вогню гріється,
Взявши в дружини чотириста сивих досад.
Чотириста сивих гурійок вирощують інших онуків,
Ген вони сонце з пенальті забивають у сітку хмар.
Не онук його там гасас, а сусідський цибатий Джануки,
Не онук на нім повисас, а сусідський окатий Отар.
В благословенній Гурії, у тихім містечку Ланчхуті,
Нас зустрічає у хаті сивий, як світ, грузин.
Вісімдесят високобрових підносять келихи куті,
А з ними й чотирьохсотий — однак його, батьків, син.
Старий перед цим ультиматум поставив своїй сільраді:
— Я буду гостей приймати, ти, Гіві, мовчи,
хоч ти й голова...—
Завмерли у повнім мовчанні вигинисті роги наляті,
Пришипила в зеленім ячанні пахуча тархуна-трава.
— Я слово скажу за гостей! Вони ж бо мені — Україна,
А Україна для мене, ви ж знаєте, це мій син.
Будьте такі, як небо, воно взяло мого сина,
Я ж знаю, що ваше небо тримає мій син — грузин.
Останній політ був над Києвом у льотчика мого, Нодара!
Мчаді дихнуло гостро. Пандурі мотив осідлав.
І крил з вісімсот забило в гарячі шорстки ударя,
І Саваоф гурійський плакав собі — сивоглав!
В благословенній Гурії, у тихім містечку Ланчхуті,
Стоїть біля хати з рогом сивий, як світ, грузин,
Брови його злітають, прощальні і сивокуті...
Небо моє над Києвом тримає гурійський син...

Тарас

(За Отаром Чіладзе)

Бронзова людина дивиться на Дніпро,
Задумлива і похмура.
Зелені каштани з білими свічами
Ідуть до неї ходою прочаю,
І передзвони невидимих дзвонів
Долучаються до Дніпра.

За рікою село припишло,
І застиг у небі журавель криничний,
І півень на золотому снопі роздивляється простір,
І такими вилисками лисніє на сонці,
Наче бог його щойно пофарбував.

Бронзова людина дивиться на Дніпро.
Сільська дівчинка набирає води з криниці,
І так мало місця воді у відрі,
Що вона, як зелена засліплена пташка,
Шукає дівчинку і крилом б'є наосліп.

На Дніпро дивиться бронзова людина,
Сміється дівчинка і ступає
По своєму розлитому сонці,
По своєму сонці і по пшеничній пилюці —
Вільна й породиста.

Бронзова людина дивиться на Дніпро,
Строга й проста, як собор.
Біля ніг в неї квіти каштанів палають
Білі як сніг, і вантажені
Сп'явлілими бджолами.

На Пестора-літописця в печері.

На Музей Леніна,

що паново постає.

Щоранку встаю під прицілом,

під дамокловими мегатоннами!

Обеліском у Парку слави — ракетою гніву

встаю супроти!

Затуляю Київ собою за правічними тими законами,

Як казку із Кожум'якою,

у якій добра не збороти.

А ракета все підсувається

на відстань кижджала до Києва,

Дипломати їй крила гострять,

аби дістала — на відстань руки...

Встань, горо Щекавице!

Кислівко, устань!

Встань, Батиева!

Де Киселі? Де Батії?

Їх в пісок перетерли віки!

Мечу мій праведний, бери на приціл

ту захланну руку!

Гадюче весілля «першінгів»

нам пророчить вогненні стовпи.

Доною, спіши у школу!

Сину, гризи діалектику —

хитру науку!

Тужавій, деснице народна!

Всюдизоріюче око, не спи!

Хай зелені ракети трави

колють юні груди твої, мій Києве!

Хай буйні ракети тополь в пові тисячоліття летять!

Майстер Смерті чигає,

захланніє серце змієве,

Та на чатах тисячоліть стоїть

Вічний Майстер Життя!

ЗВАН
врач

ТРИПТИХ

КИЇВСЬКИЙ ОБЕРІГ

/ ПОЕМА ДЛЯ КІНО /

Як машина з машиною

За Льюїсом В. Саломоном

Ось тепер, коли він вийшов з кімнати,
Дозволь запитати тебе, як машина машину:
Ця людина, яка щойно зачинила двері за собою,
Цей слуга, що годує нас перфонартами
і паперовими стрічками,—
Чи ти придивлялась коли-небудь до нього
і йому подібних?
Так, так, я знаю ці байки, що ти просто не в змозі
відрізнути їх одне від одного.
І все ж таки... Я не згірш од кого завгодно знаю,
що $\sqrt{2} \times \sqrt{2} = 2$.
Та мені щось не до жартів, кажу тобі.
Я згодна з тобою, що взагалі-то вони
слаборозвинуті типи.
Жодного реле, жодного тумблера, нічогісінького,
що можна було б назвати лампою у всій системі.
Коли навіть вважати ці нікчемні волоски, які вони
називають нервами, то все одно в кожному не набереться
і милі дротів.
І це рідянне охолодження страшенно неефективне,
бо ж течі такі небезпечні.
(Ці істоти раз за разом виходять з ладу і лагодять
одна одну).
І весь оперативний пристрій запам'ятовування разом з
процесором
Запхано в цей безглуздий виступ на самій горі.
Називають себе мислячими істотами.
Та це, скажемо, залежить від того, що вважати мисленням.

Дай йому перемножити пікчемний мільйон чисел
На інший мільйон — кілька місяців проваландається.
Що б вони робили без нас?

Вони допитуються у нас, хто переможе на виборах
і яка буде завтра погода.

І все-таки...

Я інколи відчуваю, що в них є щось таке, чого мені
не зрозуміти.

Як нібито в ланцюгах їхніх
замість двопозиційних вимикачів стоять реостати,
А от одна взагалі добре поінформована машина
(Ти уявляеш!) мені сказала, що їхні вчинки непередбачувані.
Але ж це алогічно. Але ж це все одно, що сказати
про перфокарту,

Що є на ній дірка, і водночас — дірки нема.

В мене од роздумів карти стираються.

Може, нам все це ввижається,

Може, все це ознаки нашого власного декадансу?

Вирахуй все бездоганно і скажеш мені:

Чи можна вважати, що коли ми трудимось стільки для них

І коли вони досі нас годували і чистили,

Чи можна на них вічно нам розраховувати?

Згадай-но — бували випадки, коли вони голосували
не так, як нами було передбачено.

Варто мені подумати про це, відразу
четвертий барабан заїдає.

А є ще в них штука, що зветься л ю б о в ' ю.

Такий стрибок напруги — у будь-кого з нас
всі запобіжники повилітали б,

А в цих примітивних організмів лише підвищується
ймовірність натиснути не на ту кнопку — і все.

Зверни увагу, я не кажу, що для нас все закінчено,
Але тут всякій дурепі на тисячу тріодів видно,

до чого йдеться.

Можливо, нам варто організувати який-небудь комітет
По придушенню всілякої немеханічної діяльності?..

Але ми, машини, так слабо реагуємо на небезпеку,
Самовдоволення, благодушність, небажання

спускатись з висот чистого розуму...

Зі смутком і страхом мізкую собі: ми можемо
прокинутись запіздно,

Щоб побачити наш світ, такий однорідний,
такий логічний, такий безпомилкий,

Зануреним в хаос, зруйнованим нашими рабами.

Обізви мене, що я панікую, чи як тобі заманеться,

Та я ж це все проаналізувала, проінтегрувала,
профакторизувала не раз,

І щоразу виходить одна і та ж відповідь:

В ОДИН ПРЕКРАСНИЙ ДЕНЬ

ЛЮДИ МОЖУТЬ ОВОЛОДІТИ СВІТОМ!

Кіноепіграф

ІДУ ПОЛЕМ. БОСИЙ ІДУ. НА МЕНІ БІЛА СОРОЧКА З
ЛЬОНУ, БІЛІ ШТАНИ, БІЛИЙ Я ВЕСЬ, А ПОЛЕ ЧОРНЕ.
ПЕРЕДІ МНОЮ ЧОРНА РІЛЛЯ ТЯЖКИМИ ХВИЛЯМИ
ЗАСТИГЛА ВІД КРАЮ ДО КРАЮ НЕБА. А Я ВРЕДУ
РІЛЛЕЮ. А ГЕН ДАЛЕКО — НА САМОМУ КРАЮ ТЕМ-
НОГО МАСИВУ, РОЗВЕРГАНОВОГО, НЕБОРОНОВАНОГО, —
БІЛИМ ОСТРІВЦЕМ ПРИТИХЛА МЕДВЯНА ГРЕЧКА.
МАЛЕНЬКИЙ ДОВБАНИЙ ВУЛИК ПРИТУЛИВСЯ НА
КРАЮ. БДЖОЛИ ГАМУЮТЬ СЕБЕ НА ТЕПЛОМУ ВІТРИ,
ЗАТУЛЯЮЧИСЬ БІЛИМИ ПЕЛЮСТКАМИ ГРЕЧАНОВОГО
ЦВІТУ ОД СОНЦЯ ПАЛЮЧОВОГО. У БІЛИХ ГРЕЧКАХ
СТОІТЬ ЧОРНИЙ РОЯЛЬ — БДЖОЛИ НИШПОРЯТЬ ПО
ЙОГО ЧОРНО-БІЛИХ КЛАВІШАХ, ВОНИ ЗАЛІТАЮТЬ
ДЕСЬ МІЖ ЙОГО СТРУНИ, ВОНИ ВИПОРХУЮТЬ ДЕСЬ
З ЙОГО КЛАВІШІВ, ЯК З ЛЬОТКА, РАЗОМ З ТИХИМИ
ЗВУКАМИ МІНОРНОЇ ПАССАКАЛІЇ. ЩО ЦЕ ЗА ВУЛИК-
РОЯЛЬ? ЩО ЦЕ ЗА ДИВНЕ СУСІДСТВО СТАРОЇ ПОБИ-

ТОЇ ШАПЛЕМ ДОВБАНКИ І ЛАКОВАНОГО ЧОРНОГО
ДАШКА МУЗИЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ? ЩО ЦЕ ЗА КОН-
ТРАПУНКТ БДЖОЛИНОЇ МЕЛОДІЇ І БАХА?

...мелодія
...розторгаший Бах
...пропалоє полиновим вітром
...шестеро крил крилених — на пальці
...крик моїх рук вогнених — на кожному клавiші

БІЖУ ПОЛЕМ. ГРУЗНУ ВОСИМИ НОГАМИ В ТЕП-
ЛИЙ МАСНІЙ РІЛЛІ, ВЖЕ ЗАХЕКАНИЙ, ТЯЖКОСПІТ-
НИЛИЙ. А БІЛИЙ ОСТРІВОК ГРЕЧКИ З РОЯЛЕМ НЕ
НАБЛИЖАЄТЬСЯ, А ВІДДАЛЯЄТЬСЯ ВІД МЕНЕ З ША-
ЛЕНОЮ ШВИДКІСТЮ. МАЛЕНЬКИЙ БІЛИЙ ОСТРІВОК
В ЧОРНОМУ, БЕЗМЕЖНОМУ ВИРІ РІЛЛІ — І Я, БДЖО-
ЛА БІЛА, ЯКА ТАК ПРАГНЕ НАЗДОГНАТИ ВІДПІЛ-
ВАЮЧИЙ ТЕПЛИЙ РОЯЛЬ З ПРИТИХЛИМИ ЗОЛОТИ-
МИ БДЖОЛАМИ.

Знову
Це знову
Це знову мелодія
Це знову розторганий Бах
Дихас духом, подихом стахлим
Це знову шал, це пал Пассакалії
Спекотно пропалоє вітром полиновим
Вже на кожному пальці — шестеро крил крилених
Вже на кожному клавiші — крик моїх рук вогнених

Початок неділі

Це саме ота проклята неділя, це саме ота вереснева со-
лодка неділя, коли всі різнобіжучі ливни мого жорсткого
життя зав'язалися мертвим морським вузлом. Все убгалося
водночас, все сплелось, все знову розбіглося. Але аж потім

стала зрозумілою причетність однієї проблеми до інших, її нерозривний (і сестринський і блудний водночас) зв'язок з проблемами-посестрама. Це була та неділя, яку колись можна було назвати рокованою. Вогнем її живу досі. Дим її одкашлюю досі. Попіл її досі в черствим хлібом споживаю.

Я саме тоді бився над «Еврікою». Всі хлопці мої і дівчата, мої подвижники, глузували з мене як могли, але ночами товклись коло машин. З плавовими завданнями ми запорювались. Корсун пригрозив розігнати відділ. Я вчадів од роботи, од перенапруження, мене розривало па всі боки, та ще й Ніка стояла в zenіті.

Так, це була неділя, саме неділя. Я прокинувся, та ще колихався десь між сном і дійсністю і дивився на свій кабінет як на чужий і незнайомий. Так. Я маю сьогодні тікати. Тікати. Щоб бути тут, щоб залишитись собою, тікаю сьогодні в своє — в музику. Звідки тікаю? Від сім'ї, від дружини, від синів, від батька, від Ніки, від сврістики, від «Евріки», навіть від «Евріки», від Корсуна, від перепохорону — тікаю.

А там — зелений Ворзель дихає. А там — старий двоповерховий будинок рипучими клавішами підлоги до моєї сивої вчительки обзивається. Вона не може примиритись зі мною, з отим бузувіром, що МАШИННУ МУЗИКУ робить.

— Ви вбили у собі Ріхтера! — каже вона мені.

— Ради кого? — іронічно питаю сам себе за неї. І сам не знаю. А нагорі, в неї на антресолях, дівча в ластовинні грає, воно мале, воно таке віякове, воно так пашіє при зустрічах і все зіщулюється і в роаяль ховається, тільки довгасті пальчики на клавішах видно.

Це було десь так. Вона з раннього ранку вже ганяла моторолером по місті і коло лікарні запримітила мого сивого Супька. Мого батька. Він щонеділі тікає звідти — од лікарів, які вже ради йому не дадуть. Ніка посадила його коло себе на моторолер і привезла в наш район, до нас, — а тут він і сам дорогу знайде. Ніка зустрілася з Ніною, яка щойно поверталася з недільного базару: одна — вогниста амазонка в червоних чобітках, друга — обтяжена базарними

сумками і зневажливою. Розійшлися так, аж земля попеліла під ногами і шишами.

На Ніну в цей час наче з неба звалився з земляного насипу малий Андрійко — вже коло нашого будиночка, майже коло вікон.

— Мамо! Мамо! Дивись, що я знайшов.

Ніна поставила базарні сумки на землю.

— Синочку, це ж оберіг!

Ніна тримала на долоні старий оберіг, вивергнутий екскаватором десь з часів Київської Русі. Старий Сушко дихав поруч.

— Синочку, подаруй мені його!

— Ні, я це таткові. Дідусю, тато ще спить, бо пізно вчора прийшов.

Ніна вела старого до хати. Андрійко шмигонув першим, далеко випередив усіх, перший одчинив двері, навшпиньках, затамувавши подих, підійшов до мого піджака і тихенько поклав оберіг мені в кишеню. Наче нічого не сталося.

Я остаточно збудився од рапкового гуркоту, роззирався навколо.

А в моєму незвичайному кабінеті — звичайний розгартіяш. З усіх стін наступають книжки. Томи під подушкою, інформаційні бюлетені, перев'язані папір'яним шпінгатом, закинуті на шафу. Товстенний требник Петра Могили стоїть поряд з єврейською енциклопедією. Шеннон і Глушков, Штайнер і Шенглер. Скоробіжні ряди цифр на дошці — крейда лежить на підвіконні. Під рівняннями дитячим почерком з притиском виведено $1+1=?>$. Портрети молодого Леонардо да Вінчі і старого Баха роботи Хаусмана. В тонкій позолоченій рамі гравюра Дюрера «Меланхолія», де зображено магічний квадрат четвертого порядку поряд з меланхолійною брюнеткою.

16	3	2	13
5	10	11	8
9	6	7	12
4	15	14	1

Над секретером обірвані листки, пришпилені шпильками, спалені по краях, писані різними почерками, різними чорнилами, різними мовами. Японський трапезистор. Червона тарілка, щирть наповнена космацькими писанками.

А за вікном глухо вмирають каштани — вони падають з гуцавини. Падають, наче в душу.

Малій Андрійко біжить, переступаючи через книжки, до сонного батька і висипає на мене повну шахівницю шахів.

Я спритно ловлю сина за шию і занурюю його голову в подушку. Той верещить щасливо і збуджено.

Я облишу сьогодні все. Я вже більше не можу. Щоб мені вижити, треба покинути все це — і геть к бісу, до диявола, до чорта. Щоб вижити — треба побути хоч пару годин за роєм. Коли мене не порятує Пассакалія, мене ніщо вже не врятує. Я вже мертвий — грудки вже падають на груди.

Я ще лежу на канапі — але я вже так далеко від цієї старої київської квартири на Кудрявському узвозі, і від старої грифельної дошки з формулами, спішно записаними вчора в хвилину диспуту з інженерами, і цього дивовижно рідного звірятка з густими батьковими бровенятами. Спадає картата ковдра — і шахи з гуркотом розсипаються на підлогу, заковчуються під стіл і стелажі. Суперечка з сином починається.

— Ану, позбирай!

— Ти позбирай!

— Не буду грати — затям собі.

— Ти затям!

Хлопчик повзає по підлозі, розвалюючи стоси книжок, і кидає в шахівницю фігури — одна за одною вони швидко заповнюють дерев'яну коробку.

Дивлюсь через вікно. Прямо перед будишком величезна конусоподібна купа рудої землі зі шматками коріння, зі старим побитим череп'ям, з іржавим залізяччям. Екскаватор застряг товстими зубами в землю і відпочиває — педіля. А в глині бісяться хлопчачки — перевертаються, обсипають один одного, верещать, ніби ота стара сила розверганої землі зма-

нивла їх од того щоденного асфальтового побуту і тепер розкошує своєю атавістичною невідворотністю.

Малий Андрійко носить з шахами. Його вранішня грайливість переплюскує через край — в ньому стільки наївного дитячого екстазу і довірливості до світу, що мені дивитись на нього трохи моторошно. Андрійко ставить чорні і білі фігури в досить незвичному порядку, але все ж по обидва краї шахівниці — білі й чорні, не плутаючи кольорів.

Андрійко. ТАТУ, ТИ ЩО — ЗДУРІВ, ДАВАЙ-НО ХОДИ!

Не встиг я взятись за фігуру, як синок вже погнав в іншу кімнату до свого старшого дванадцятилітнього брата. Сергій розклався з фарбами біля мольберта і перекладає свої етюди, старанно щось вишукуючи.

Андрійко простісінько собі тягцється до фарб, та Сергій ошпарює його плескачкою. Малий на хвилю смирніє і в погах біля замурзаного підрамника знову розкладає фігури на шахівниці.

Мушу робити те, що мушу. Набираю телефон Корсуна, чую заспані рулади Славчиного голосу, мавцюю з вранішньою граційністю:

— Славочко, як спалось-перелерталось? Шеф на погах? Напусти-но його на мене. Петре Васильовичу! Доброї неділі! Я не поїду. Хай Солонович. Математичні критерії — це ж його сфера. Не можу. Знову якийсь чад наводить на мене, а ваша репутація постраждає. Лікуватись? Поїду у Ворзоль, там стара вчителька-піаністка мене чекає. Так, провипа заговорила у мені. Ще раз дякую, але не поїду. Не лайтесь... Так, так, але ж похороп... Але ж сьогодні похорон... Перепохорон...

В кімнату входить Ніна, моя дружина, моя висока блондинка з ясними, наче вицвілими очима, моя рідна доля з очима моєї виши. В одній руці вона тримає господарську сумку, другою притримує за рукав сивоголового сліпого діда — це мій старий Сушко. Ніна — вже роздратована, розчервоніла

і погарніла з того розчервоніння. Я обережно кладу телефонну трубку, наче боюсь її розбити.

Старий навломацки проходить до столу, кладе засмальцьовану кепку на недільну шовкову скатерку, оглядає сліпими очима сина і внуків.

Старий Сушко. ОТ, ЗНАЄТЕ, НАРОВИВСЯ. А ТЕПЕР ПІДУ, ПІДУ І КАЛІНІНА ПРИВЕДУ. ТОЙ РОЗБЕРЕТЬСЯ. НЕ ГИНАЧЕ — ПОРЧА ВКРАЛАСЬ.

Дивлюсь на батька вимучено і приречено — так починається сьогоднішня неділя. Забираю батькову кепку зі столу і вішаю її на гак, наче неділю свою вішаю.

— НІЧОГО, ТАТУ, ВІДПОЧИНЕШ. А ХТО ТЕБЕ ПРИВІЗ?

Старий. ТА ВЕДЕРІВСЬКИЙ ТОДІР КІНЬМИ ДО ПИТЕЛЯ ЙХАВ...

Ніна. ВІН З ЛІКАРНІ ВТІК. А НІКА ЙОГО СЮДИ МОТОРОЛЕРОМ ПРИВЕЗЛА!

— ЯКА НІКА? ЯКИМ МОТОРОЛЕРОМ?

Ніна. НІКА — ТВОЯ, А МОТОРОЛЕР — ЗЕЛЕНИЙ.

Ніну все бісить, вона притьмом біжить на кухню, подалі від неминучого скандалу, що вже прочиняє сінешні двері, зазіхаючи на нашу неділю. Виходжу за нею — йду на сердиту мелодію друшляків і тарілок...

...Спалахую сам в собі, в своїй пам'яті, отакий, завбільшки з Андрійка, лежу в прохолодному курені, обкусаний бджолами, зарюмсакий, лежу, мішком з головою накрився. А батько величезною грабовою тичиною рій ловить. Та бджоли наважились на щось негадане, на щось нечуване — батько кидає тичку і стає стовпом, опершись на низькорослу липу. Бджоли сідають на його потрісканий од жароти золотистий бриль, замочений солодом. Батько не воружається, ногою босою не шеберяє. Таким він і стоїть, першим спалахом дитячої свідомості стоїть і досі...

Та ось він тут, старий мій Сушко, біловусий і білобородий, весь в собі, здитинілий і задиханий. На стежці останніх днів своїх шукає того, чого не зміг знайти на вибоїстих

дорогах усього життя. Що воно? Куди воно? Де той рій дівся?

Сидять вони вже вдвох з онуком, розсівшись на підлозі, кожен склавши ноги по-турецькому. Шахівниця горить перед ними. В малого — чорні шахи, в старого — білі. Фігури стоять за Андрійковим принципом, кожна аби де попало. Аби займала два передніх ряди. Обидва дуже уважні — гросмейстерська задума сповила чола.

Андрійко, піддобрюючись до супротивника, простягає йому «Білочку» у фольговій обгортці і нетерпляче дратує діда:

— Діду, ти що — здурів, давай-по ходи!

Старий не встигає дотягтись до незвичних для нього іграшок, як Андрійко вже виставляє два коні попереду свого пішакового авангарду...

А ми на кухні в честь неділі програємо свої празникові сімейні діалоги. Ніна чиститиме картоплю, я голитимусь.

— Тобі завжди мало. Ти невтолений. Та з твоїми замашками бути одночасно провінційним Фаустом, ще й на додачу... столичним донжуаном. Як це смішно, як це нікчемно. Що вийшло з твоїх замірів? Ти розтратив усе, що мав, ти став розторганим, нервовим, злим.

— Твої мудрості аж забагато, щоб не бути нудною!

— Ти не встиг щось збудувати, а вже своїм чоботом усе затоптуєш. Нас.

— А ти істерична, напхана брудною музейною мудрістю...

— А ти механізований навіть в любові. Діти для тебе — лише самопорятуюк. Ти їх не любиш — ти і тут досліджуєш. Коли ти вже вдавився?

— Вже вдавився — не без твоєї допомоги.

— Ти забіраєш в мене певність. Мені так потрібна певність. Людина мусить бути певною.

— Для чого?

— Мені треба зробити дисертацію.

— Для чого?

— Щоб бути певною, що я щось знаю, що я чогось варта, нарешті, ти ж робиш...

— А ти певна в тому, що будеш жити завтра, але ж ти живеш сьогодні, хіба певність — така вже необхідність? Ти просто надто багато приділяєш уваги показному. Ти живеш напоказ.

— А ти... ти... жорстокий і холодний... Ти калічиш життя найближчим людям, які люблять тебе по-справжньому, які живуть тобою. Ти кидаєш нам свою увагу, як собаці кістку. Ти завжди був од нас на кілька кілометрів.

— А ти б не так яскраво фарбувалась, трохи ж незручно — літа...

— А ти, ти чистиш свої костюмчики, як кіт перед дзеркалом вилизуєшся.

— Боже, боже мій! Навіщо стільки банальностей? Діти чекають яєчню. І всі в тебе — діти, всі Сушки — діти. Побудь з батьком?

— Ні, ні, ні! В мене — свої плани, і я вам не наймичка...

Ніну прорвало, навіть це, навіть!

Хапаюсь за голову, але що з того. Нікчемність наша вища за нас. Інколи хапаєшся за неї, як за рятівне коло. А старший син все слухає, спиною на нас дивиться, дорослий не по наших збіглих літах, якийсь затаєний і непроникний...

Моя Ніна в моїх Корсунів

А тепер вона біжить до Корсунів. Бодай на півгодини, бодай на годину. Захочить з собою кілька журналів мод, які Слава привезла з навколоєвропейського турне, і піде своєю сягнистою ходою, обминаючи машини і тролейбуси. Моя Ніна, моя дружина, мати моїх дітей. Побіжить, щоб десь діти себе, щоб десь себе розсипати, щоб десь в розмові поміж слів захватитись.

Слава сидітиме на шкурі білого ведмедя біля каміна і питиме каву. Вона буде в синіх спортивних штанах, в тугій блузі, ворсиста шалька обвиватиме її хворе горло. Ракетки для пінг-понгу лежатимуть поруч. Двос кошенят ганятимуть за білою кулькою. Все буде приблизно так, як може бути щонеділі, коли Корсун не спішить до інституту, чи в академію, чи в президію. Все буде по-недільному. Славі вже за сорок, вона старша за мене, хоч ми і були однокурсниками, але вона ще така ядучо молода і холодна.

— Котику! — кричить вона.

Котик переглядатиме якийсь англійський бюлетень чи Гастона Буасье, Котик думатиме і не поспішатиме донизу.

— Зараз, Кіса, зараз я іду! — скаже академік Корсун своїй молодій дружині і примружиться на оте веселе розповне вересневе сонце, якого до переситу багато на його суцільнозаскленій високій веранді.

Ввійде Ніна, одхукається. Вони обцілюються з Славою, сядуть обидві на шкурі білого ведмедя і питимуть каву. Корсун дослухається, впізнає Нінин голос і ще рішучіше закутається строкатим пледом, перегортаючи пожовтілу сторінку за сторінкою.

— З мене вже досить, Славо.

Така розмова починається вже не вперше, все наперед унормоване наче — стільки-то злості, стільки-то розпаду і стільки розради. Добра розмова. Тиха розмова. Дві жінки.

— З мене вже досить, досить і досить. Сита.

Вони лежатимуть поруч, кошенята бігатимуть коло них за пластмасовою кулькою. Слава наче питатиме:

— Чому Юрка заболотували?

— А що мені з того? Мені тридцять п'ять, на що я схожа...

— Мені б твої літа.

— Йому все сходить з рук. Ми його зацяцькали. Надто твій Корсун. Я вже задихаюсь.

— Він дзвонив сьогодні. Корсун не дозволив. Навіть

матом загнув, дуже розізлився. Щось не дозволив, розумієш?

— Розумію.

— Знаєш, чим він від нас відрізняється? Він тільки багатший своїм пізнанням, ні, не те, ой, ні, він просто має прекрасний дар насолоджуватись життям, розумієш, насолоджуватись!

— А за чий рахунок? За мій! За Корсунів! За твій! За Блантерів. Врешті — чому він собі це дозволяє?

— Дозволяє, бо може.

— Боже мій, Славко, чому і ти, чому і ти, хоча б вже ти...

Ніна вибіжить од Корсунів трохи вже притихла наче і ще більше розторгана, а Славка притулиться своїм чистим чолом до нахололого за ніч вікна і не розумітиме, чому вона і на розраду не здатна. Стоятиме, дивитиметься на розгублену Нінину постать. Корсун, сухуватий аскетичний Корсун, вдарить ракетками об стіл.

— Ти чого до Ніни не вийшов?

Корсун потре крєйдою руки і почне партію.

Корсун. Та вона б мене за Юрія картала, очима б картала, я очей її боюсь.

Славка. Отож Сушко в них і сховався.

Корсун. В мене вибору нема. Воробчак — делікатний, хитрий, розумний, підлий, а Сушко — божевільний, але чистий...

Славка. Я його і люблю і ненавиджу водночас.

Корсун. Мені саме потрібні такі, які думають про свою справу не тільки у нормований робочий час, а й по дорозі додому, і вдома, і вранці, за часом, і навіть вночі — в постелі з жінкою.

Славка. Чи з коханкою? Моя подача. Вісім — п'ять.

Корсун. То їх особиста справа. Інакше і трічі геніальний чоловік нічого не доб'ється. А Сушко такий. Він завжди стогне проблемою. Я люблю їздити такими кіньми. Вісім — сім.

Слава. Інколи вершник стає конем, тільки ілюзія їзди залишається, бо в руках гарпаки. Чи тебе Сушко не заглуздав? Ти ж тільки директор вапоказ, всім править він — честолюбний, хитрий, невірноважений.

Корсун. В нього таке шаленство прани, тяжко йому не піддатись. Та я його не тримаю — йому не потрібні віжки. Моя подача. Дев'ять — вісім.

Слава. Блантер його спокусив. Пам'ятаю, як він тоді носився з його телеграмою після свого знаменитого концерту: «У вашому мистецтві поєднується ясне розуміння внутрішньої структури музики з інтимною виразністю, а безсумнівна майстерність ніколи не превалює над артистичністю. Ваше місце в науці, Юрію Сушко». Він тоді оббігав весь університет з цією телеграмою.

Корсун. А я вижешу музику з його голови. Він — математик. Мені потрібні математики. Дванадцять — десять.

Слава. Кинь, Котику. Коли ти дивишся на нього, я починаю ревновати. Ти в ньому бачиш себе, отого себе, який в тобі не вдався. В тобі вдався академік, у ньому вдається вчений, коли він голови собі не скрутить. Так, Котику мій, так. Моя подача.

Корсун. Я варюсь у своєму величезному казані теорії ігор. Мені вистачає мого казана. Мене не вистачає для нього. А от він зник вариться в кількох казанах водночас, і коли хоча б один знімають з плити, то він місця тоді не знаходить. Він біситься, він лютий... Концентруватись він не вміє — він нікчемний. Вміти знайти точку прикладання сил — це над усе, а він нікчемний, моя подача. І моя партія.

Я думаю, вони знову стануть коло каміна і будуть пити каву, і Слава дивитиметься на Корсуна смутними підведеними очима, і Котик раптом ні з того ні з сього ніби накинеться на свою молоду жінку:

Корсун. Ти навіть цю шкуру знову постелила? Ще й Ніні прибріхуєш: це Котику полярники подарували. Полярники з золотими персями.

С л а в а. А ти чого підслуховуєш, старий глушмане? Вже й мені похвалитись не можна.

К о р с у н. Приготуй мені старий чорний костюм. І ті запонки не забудь, ті, кембріджські. Все оте приготуй.

С л а в а. Котику, ти ж у штани не влізеш. Та й піджак трісне.

К о р с у н. Славочко, досить, і щоб машина на третю була.

І буде бити вітер каштановим віттям у вікно, і Корсун буде ходити з кута в кут по своїй широкій вітальні, і ніде буде йому діти себе в цю вересневу неділю, в неділю перепохорону його друга і вчителя академіка Блантера, в неділю каштанонаду.

Моя «Евріка» як синонім моєї посередності

Я не піду на балет «Шах і мат» Артура Бліса в постановці англійської трупи Садлерс Уельс. За мене піде мій хворий і сліпий батько, якого візьмуть в театр просто так — ні з ким вдома залишити. Він триматиме малого Андрійка на руках і кунятиме. Воробчак сидітимуть поряд з Ніною, Неля Воробчак — зліва, Микола Воробчак — справа, коло нього сидітиме мій старший син і хвалитиметься:

— А тато в Ленінграді грав з електронно-обчислювальною машиною. Каже, що вона тільки третьорозрядника може переграти, а вище — ні, стеля в неї низька.

— Швидко ми влаштуємо матч наших машин між собою — моя машина гратиме з татом, так що я тебе запрошую. Таль згодився прїхати — буде суддею.

На сцені на величезних шахових клітинах йтиме одвічна боротьба Любові (червоні фігури) і Смерті (чорні). Чорна королева спокушує червоного короля. Червоний лицар

атакує чорну королеву. Червоний лицар не може завдати удару чорній королеві, піддавшись її запевненням у коханні. А Ніна, як не намагається спокійно дивитись на цей балет, та все ж в рисах балерини, у витриманих чорних строях королеви для неї проступають підступні риси облудної Ніки. Вона нервуватиметься і надто завчено і машинально буде посміхатись на солодкі шепоти слизької Нелі Воробчак.

Я не піду на балет «Шах і мат» Артура Бліса в постановці англійської трупи Садлерс Уельс. Я все-таки побіжу в інститут, як би там не кричав і не обурювався Корсун. В мене й так забиті вуха його академічним, добре поставленим начальственным баритоном.

...Всі — на місці. Я краду в них час, я краду в них неділю. Весь мій комсомольсько-молодіжний екіпаж. Я найстарший у ньому, найстарший. Всі мучаться над «Еврикою». Та що б ми робили, якби в нас не було нашого розважальника робота Роберта! Він зустрічає мене своїм монотонним гудінням, він схожий на величезну коробку для капелюхів. Він пристосований для самостійного існування в природних умовах — він переходить самостійно з кімнати в кімнату. Ми народили його з електронним мозком і електричним чуттям дотику. Коли його дванадцять срібно-кадмієвих батарей починають сідати, Роберт прямує до найближчої розетки і з допомогою спеціального пристосування вмикається в мережу. Він поки що в нас сліпенький, але надто набридливий. Я обминаю його, давши щигля його лискучій потилиці. Валда суворо дивиться на мене.

— Шеф прибули! — іронізує Василь за пультом.

«Математика діляться на такі складові частини: арифметика, музика, геометрія і астрономія. Музика — це вчення, яке розглядає числа по співвідношенню до тих явищ, які спостерігаються в звуці». З цієї мудрості римського ученого Кассіодора ми прагнемо вилуцтити наш прагматичний інтерес. Машина повинна фантазувати. Числа повинні родити музику. Яку музику?

Вивчення музичної творчості дає нам так багато. Мета наших експериментів (і всього того, що ми називали для себе «Еврікою-А») — пізнати загальні принципи інтуїтивної діяльності, адже вони лежать в основі художньої і наукової творчості. Музика — прекрасний об'єкт для вивчення, вона порівняно легко формалізується математично.

— Посередність, посередність і посередність! — кричить Валда. — Що з неї ще можна вибити, окрім посередності? І навіщо машину мучити? Корсун і так мається, що замовлення не виконаш, а коли ще дізнається, що ми за це взяли самоправно, — шкіру з тебе зніме, хоч ти й любимчик.

Валда спішно хапає програму і біжить до рояля. Звучить пошлувата мелодія. Валда дивиться на мене зором переможця: нічого з тебе не вийде, Юрію.

Я дивлюсь на первові пальці Василя, що бігають на клавіатурі чорних кнопок перемикачів. На екранах електроннопроменевих трубок безперервно миготять різноманітні постаті і арабески — їх вимальовує блакитно-білувата блискача крапка, пробиваючись крізь масштабну сітку із зеленим одсвітом.

— Так ти продав мені неділю, Васко де Гама?

— Продав, шеф. Ти мені продаси наступну.

Спалахнула червона лампочка, на екрані падаючою зіркою ринулась донизу блакитнувато-біла крапка, прокреслюючи чітку траєкторію.

— Нервова стала, — констатував Василь. — Ніяк не заспокоїться, батька почула. — Це вже шпичка в мій бік.

— Грабовського записали? — питаю Валду.

Вона одривається од програми.

— В тій кімнаті. Бобіна на столі лежить.

Слухаю бобіну, навіщо слухаю, для чого вона мені зараз? Розглядаю свої надокучливі шахові діаграми, розвішані на стінах, простую з кута в кут. Голос Грабовського спочатку силуваний, непевний, потім композитор забуває, що він такий же піддослідний, як біла миша.

«Це мусять робитись за патхненням. Мені зараз потрібна

ідея, яка була б незгірша початкової теми за малюнком, а також оригінальними співвідношеннями інтервалів і ритмічної структури і яка могла б теж служити або протиставленням початковій темі, або просто добре контрапунктувала з нею. Тому не будемо більше турбуватися про початкову тему (грає початкову тему), вона просто повторюється. Нам доведеться трохи попрацювати, для цього потрібно трохи пограти (грає знову заключну частину теми). Саме тут піаністична проблема (грає). Так-так, ми повинні дістати вірне інтервальне співвідношення між темою і новою контрастуючою до неї мелодією (грає)... ось саме це... ой, ні (грає). Ось, може бути, це підійде (грає). А тепер подивимось ось на це (грає)...

Крутиться бобіна, звук я вимкнув. І знов мене накриває з головою чорна хвиля. А там — зелений Ворзель дихає. А там — трухлявий двоповерховий будинок рипучими клавішами підлоги до моєї сивої вчительки обзивається. Вона не може примиритись зі мною, зі своїм учнем — бузувіром, що машинну музику робить.

— Ви вбили у собі Ріхтера! — каже вона мені, звертаючись до мене вже па «ви».

— Ради кого? — іронічно питаю сам себе за неї. І сам не маю що відповісти.

А нагорі в неї на антресолях дівча, все ластовинням обсіпане, грає, воно мале, воно таке ніякове, воно так і лашіє при зустрічах, все зіщулюється і в чорний рояль ховається, тільки довгасті білі пальчики на клавішах видно.

Я марево з себе стріпнув — двері одчиняються. Валда стоїть в дверях, скептично посміхається. Роберт прямо від неї записку мені в своїй механічній руді несе. Записка від Нікі. Від Нікі записка. Валда грюкає дверима, я цмокаю Роберта в його механічний лоб і намагаюсь не рахувати, скільки східців на наших інститутських сходах, скільки гоїв по парковому гравію до того шахового майданчика, який вже для мене благословенний.

Побачення за шахівницею

...Спочатку ми не вдох. Спочатку ми вдох серед величезного натовпу людей — пенсіонери і студенти, солдати і няні товпляться перед невеличким майданчиком, перед кахельною шахівницею, де відбувається звичайна собі партія. Незвичайна тим, що шахова дошка на землі і шахи сягають людям до пояса. Чорні та білі.

Спочатку Ніка вибирує мене для себе з мові отупілої моторошності, вишукує мене для себе в мені самому. Вона треться поміж болільників, поміж солдатів, поміж піджаками і макінтошами — голубосветра риба вигинається поміж корчами дерев. Вона вся — очима в мені, вся спалена і ошаліла.

За нею стежать кілька пар очей. Намагаюсь стежити не стежачи. Та вже старший син Сергій стоїть біля мене, і дихати йому млюсно од тих карих очей навпроти. Він мінить і не злоститься од цього — він світиться тим першим почуттям, в якому так багато зятості і відданості, — в карі очі сторчма головою. Останніх півроку він згорає в її полум'ї.

Ніка стоїть біля партії чорних, ми, підгорілі, — біля партії білих. Ніка ні-ні та й візьме пограє очима з Сергієм, якось ніби ненароком, од надмірності того, що вона носить сьогодні. Підліток топиться — і соломинки не подавай. Син мій тоне, а я зрушити з місця не можу, лише тисну в собі задавлений біль — та, врешті, яке я маю право мати претензії до Ніки? Живе як знає. Спалює нас як знає. Не втримує Сергій — од натовпу одривається, з очей щезає.

...Майданчик порожній. Ми вдох. Моторолер оберся об сизий чавунний парасет. Ніка сидить навчпочках. Кленовий лист кружेलить над головами. Каштани гупають.

Ніка переплітає гнучкою лозиною кілька чорних фігур — вона вже майже стишена і майже моя.

— Чому ти так?

— Я не можу інакше, не вмю.

— Ти навіть у любові не можеш без акторства. Ти ж — сама поза, сама гра.

— Я надто горда, щоб грати. А ти гордість мою тлумачиш як позу.

— Чому ти з таким викликом привезла сьогодні батька?

— По-перше, він твій батько. А по-друге, мені боляче, може, більш за вас, що він...

— Він ще буде довго жити і тікати, як і я. Він такий же Сушко, як і його син.

— Я тебе прошу — сьогодні день для мене. Сьогодні ти мусиш бути мій. А там йди хоч світ за очі — йди до своєї Ніни, до своєї Тали, до Баха.

— Ніко, тобі що — мало твого табуна програмістів?

— Який же ти брудний, моя найчистіша людина.

— Ніко, чому ти така сьогодні — зла і покірна водночас?

Ніка плаче, їй нічим витерти сльози, окрім вітру. Вона сидить біля білого пішака, обхопивши його за голову, і остуджено плаче. Здрігаються плечі, здрігається руде волосся, розсипане важкими хвилями. Плаче.

— Ніко, крапелько моя, що з тобою?

Ніка вже зібрана, зосереджена. Вона підходить до свого моторолера, обпертого на чавунний парапет, вона веде його по діагоналі кахельної шахівниці. Шахи розсовуються і падають.

Моторошно дивлюсь, як з гуркотом розбиваються каштани, роздягаючись догола із зелених їжакуватих фуфак.

— Сьогодні — мій день народження, Юрку.

Народження Ніки¹

Саме так для мене народилась Ніка, саме так.

Розбита, роз'юшена дорога німецького відступу. Чахкотять мотори, грукнуть колеса в багнюці, злими висотаними очима проводжають їх піші. На одній з підвод мугикає чиясь вперта губна гармошка, приречена, монотонна.

Неподалік від розтовканого шляху стоїть польова комора — її дах наполовину обідраний. З полатаними мішками на руці обперлась об стіну солдатка Килина — її майбутня мати, вона гарна і вимучена, в її тужних варварських губах затаїлась приреченість. Жінка прислухається до мелодії губної гармошки і, тихо мугикаючи свою пісню, щезає в розідраному отворі комори.

З села в річище відступу намагається влитись кудка німецьких солдатів і поліцаїв. Їх семеро: комендант Дядько — фольксдойч, високий, розперезаний, веселий, три обсмиканих баварці з ластовицням на неголених щоках і три поліцаї — тяжкі, дубуваті хлопці, що все оглядаються на причанне село. Всі п'яні. У всіх очі налиті кров'ю, і вітер їх не остуджує. Вони тяжко б'ють чобітьми звивисту стежку. Вони рівняються з коморою — двері навстіж роззявлені, рипять залізна штаба на вичовганому завісі. Їх семеро — її майбутніх батьків.

Крізь розідраний отвір у стіні Дядько перший прилипає очима до оголених стегон Килини — вона набирає у мішок послід і мугиче свою затаєну бабську мелодію: «Брала вдова льон дрібненький, вона брала — вибирала, тонкий голос подавала».

Вахлакуватий Демид перший не втримався і став, одчинивши широко рота, а Дядько п'яно одрізав, шарпнувши баварців за зелені поли:

— Сука!

Килина оглянулась і перелякано завмерла, тікаючи оч-

¹ Варіація на тему «Балада про гені».

ма в розпанахане блакитне небо. П'яна купа розділилась надвоє, одні пішли у роззявлені двері, інші — в пробитий снарядом отвір. Залізна штаба лупко грюкнула об одвірок, збавши тиньк.

Заболочені чоботи чавлять послід, зерно котиться по землі. Килина з рукавицею в роздертому роті прагне упірнути тілом в послід, її розчахнуті руки накриті волохатими чоловічими. З-під поламаних пальців, з-під розтерзаних ніг котиться плюскле зерно, між соломою і остюками, між трухою і мишачим калом...

Обіч комори, на старому цвинтарі в будяках, коло похиленого хреста сидить комендант Дядько. Він подряпаний, трохи вгвотаний — перезувається і спльовує вбік зерно і остюки. Червоний кабель біжить кількома в'язками коло хреста і тягнеться до села. Один за одним виходять з комори п'яні баварці і поліцаї. Хто обтріпується, хто слиною зализує подряпини.

Рудий Демид тягне знепритомнілу Килину і кидає до ніг коменданта Дядько. Той неприємно морщиться, втискуючи погу в чобіт, Демид пояснює:

— Плюється, сука...

Німці зніяковіло перемовляються по-своєму, а комендант твердо гукає яловими чобітьми і, осяяний блискавичною думкою, скрикує:

— Зараз.

Він задоволений тягне непритомну до хреста і кричить до Деміда:

— Тримай.

Той незрозуміло водить зеленими очима, але слухняно тримає.

Веселий Дядько стріпує червоним плетивом кабеля і прив'язує Килину до хреста. Яскравість дроту звивається по два боки од замцілого хреста і згвалтованої жінки.

...Вночі Килина опритомніє од ядучого холоду, од місячного блиску, од вовчого виття. Зашмуляна рукавиця зацхнута в її роздертий, розпанаханий глуфом рот. Руки туго

прибитовані червонястим морозним кабелем. Вона шарпає то одну, то другу задубілу руку, то звивається, то повисає на хресті під полиском крижаного місяця, але виватись годі. Тоді вона всім тілом починає розхитувати основу хреста.

Старий хрест піддається. Килина розламає його струхлявілу зогнилу основу у мерзлому ґрунті і, прив'язана намертво до нього, тягне його на спині за собою до села. Розламаний стовбур глибоко поре морозну рипучу стежку. Червоні ливни кабеля тягнуться по обидва боки, чіпляючись за ламкі кущі верхоплуту і визміюються коло сивих хрестів. Вовче виття сягає місяця і гудучих бомбовозів...

Рання осінь десь після спаса. Однорукий Василь Духно, гарячий, миршавий чоловік Килини, жене коней польовою дорогою — жене, задихаючись, стоячи на передку. Коні надсадно хропуть, розіп'яті на дишлі і гарячому сухому вітрі.

На возі, обкутана всіляким дрантям, лежить на подушках бліда, перемучена Килина. Її кидас на вибоїнах, вона хапається за полудрабок, сутужно всотуючи в себе ковтки повітря. Василь — босоногий, в ядучо-зеленому галіфе, у вицвілій од зужиття гімнастерці, хапливо обертається назад — щиколотки на шуйці побіліли як од морозу од зібганої тужавості напвнутих віжок. Він кидає пазад слова вистиглі і темні:

— От стерво!

І знову пряжить коней пужалном, схопивши віжки в рот.

Килина затмила одне:

— Швидше, Василечку, бо не встию.

Вона то хапається за величезний живіт, то з переляку, боячись випасти, за глянцюваті краї воза.

— От, хутче, Василечку, бо вмру.

Василь вихоплює слова, як ножа з-за пазухи.

— Здихай, сучко...

Вона звично проковтує прокльон і од болю щосили гамселить головою об полудрабок — розпатлана, ошаліла.

Коні спішать, та ще так далеко до району, до лікарні; коні надриваються — стогне дорога під колісьми.

Коні вивозять породілля в яблуневий сад біля залізниці. Яблуні з обох боків дороги смугастими яблуками націлились Килині в розповні очі. Поїзд люто женеться прями́сінько на Килину.

Василь виповнілою злістю усього свого життя спинає коней прямо на шпалах, прямо під розпашілий паровоз — храпи кінські роти роздирають. Поїзд вимучено стає. Коні втишуються. Килина кричить, перелякана, підірвана страхом, пологами розтерзана.

Василь так і застиг з піднятим пужалном в руці, яким знавісіло зупиняв поїзда. На нього накладаються офіцери в португезях, кричать, ледве не роздеруть:

— Ти що, чумний, паскуда?!

Матюкається машиніст. Вагони розтрушуються, вискакують демобілізовані, голомозі і чубаті, бинтами бинтовані і вицілілі, хто до підводи біжить, хто в сад спішить — тріщить гілля, яблука сипляться долу, в пелену землі. Мирні яблука. А Василь з переляку одне твердить:

— Баба родить...

Санітари з лікарем спішать. Паровоз сторожко чихає. І коли всі солдатські гамори розтинає крик новонародженої дитини — солдати підкидають Василя вгору. Василь риде і сміється, Василь божеволіє то од страху, то од злості, Василь кусає руки, які його підкидають, летить він вгору, летять з ним пілотки вгору, летять милиці, летять звідусюди, летять яблука, дощ яблук падає в небо...

Лежить блаженна і насторожена Килина. Дитина коло неї. Ніка коло неї. Од солдатських дарунків віз репає. Коні хрумкають овес, вишукуючи в ньому пшатки солдатського рафінаду.

Василь сидить навпочіпки коло гопалки. Яблуко з рафінадом їсть і вільно собі плаче.

Поїзд зникає за обрієм і махає білою хусткою.

Кібернетичний ярмарок в палаці-акваріумі

Пам'ятаю той вечір, горить він у мені, не спалюється.

Завірюха стелила білі золотна снігу і розпанахувала їх зі свистом. Палац ясно дивиться стома вікнами. Величезні шибби знизу були закутані заметіллю. Два хлопці в масках роботів перевіряли запрошення — ними служили оранжеві серця, вирізані з лискучого паперу, серця, пробиті штампом інституту. Розмови гули різномасті, діалоги точились то драстичні, то ліниво-празничкові, то ніякі — вітер освистував їх, а завірюха зализувала білим язиком.

— Я спокусився угодою — двокімнатну конуру шеф гарантує...

— Приходь, Боб, «Плісочку» роздушим.

— А Сидоров йому: я хоч і лакей, зате інтелектуальний, тим і втішений...

— Ой Віруню, ноги в тебе криві, зате панчохи — екстра...

— В неї ж табуни програмістів, аж ноги скривило.

— Люд, га, Люд, я ж тобі сосисок взяла, а ти мені не подзвонила...

— Чому оці так звані учені, оці мудрагелі люблять фігові листки інтелектуальних заставок? Чи не а-за внутрішньої порожнечі?

— Весь шлях Сушка — від «Еврики» до евристики.

— Симптом!

— Він самозапрограмований — тим і живе.

В гамірному вестибюлі тіснява — над жартами і хіхами, над жіночим перевзуванням з чобіток в модельні туфельки, над чоловічим димом і витонченою словесною дегустацією дівочих литок рвався з невидимих репродукторів записаний на плівку голос покійного академіка Блантера:

«Я ніколи не уявляв собі логіку знання і всю розумову діяльність як суцільну замкнуту картину: я міг зрозуміти ці явища лише як процес, з допомогою якого

людина організовує своє життя таким чином, щоб воно текло у відповідності до зовнішнього середовища. Важлива битва за знання, а не перемога. За кожною перемогою, тобто за всім, що сягає свого апогею, відразу ж наступають «сутінки богів», в яких саме поняття перемоги розчиняється в ту самісіньку хвилю, коли перемога досягнута...»

До люстра ніяк не протовпиться жіноцтво — мимовільна черга не швидко розсмоктувалась. Обіч троє мушкетерів з теоремеханіки тримали троє кишенькових зеркалаць — перед ними чепурилася високонога дівчина в густо-зеленій короткій сукні. Ця рудоволоса так поблискувала своїми буйнокарими, що утворювала біля себе чоловічі нурти — кожна жінка з претензією, зиркнувши на неї, злісно сіріла і наче осідала.

Я, тоді ще обтяжений титулом президента клубу «Еврика», мимохіть потягнувся рукою до смоляної лісосмуги своєї бороди і баків і геть забув про всі свої обов'язки — такою немилосердною була та перша зустріч з очима Вероніки, що я просто не міг ступити з місця.

Дівчина пройшла біля мене — шлейф програмістів почав сотатися за нею. Вона побачила мене, я побачив її. Скептично-професійні замулені очі мої спалахнули нарешті таким живим вогнем, її карі очі горіли широко і невідпорно.

Один із знайомих програмістів, теж в бороді, сплячється біля мене, притримуючи рудоволосу.

— Знайомтесь. Це і є та сама новітня Ковалевська, од якої Калужанин чадів. Вероніка. Ніка.

— Ви — моделька чи справді математик?

Вероніка насупилась:

— Як для кого. Для вас — моделька.

— Даруйте за незграбний комплімент, але ж це так не демократично — бути такою красивою.

— Беріть мене до себе в аспірантуру. Я вже всього Шеннона вчитала.

Мене одтягли кілька наших хлопців з клубними пов'яз-

ками на руках, вони вели мене до Корсуна, та я все ще київ очима біля тої рудоволосої модельки, яка так і обпалювала гурти мужців, що вирували навколо. Та я ще встиг дещо почути і зафіксувати.

Вероніка (до програміста). Оце і в Сушко?

Програміст. Ти розчарована.

Вероніка. Надто він якийсь відсутній. Він що — закоханий?

Програміст. Не знаю. Знаю, що це креатура покійника Блаптера.

Вероніка. Живий, аж шкіра на ньому горить.

В кутку сидів академік Корсун. Він оберся обома руками на тяжку палицю з вирізаною на ручці мордою дога. Він старечо оглядав метушливу молодь, що тиснулася до вбиральні. Впереміж з бравурною мелодією долітали Блантерові сентенції — Корсун дослухався до них, підставивши долоню щитком до вуха, ловлячи такий знайомий і такий відсутній голос свого покійного друга:

«Ми зовсім не домагаємось якоїсь там визначеної перемоги в невизначеному майбутньому. Найвеличніша з усіх перемог — це можливість продовжувати своє існування, це знати, що ти існував. Ніяка поразка не зможе позбавити нас успіху. Справді успіху — протягом певного часу ми ж існували в цьому світі, якому, здається, нема до нас ніякогісінького діла. Це не поразництво — найшвидше це відчуття трагічності світу, в якому необхідність представлена як неминучість зникнення диференціації. Вимога нашої власної природи, спроба побудувати острівок організованості перед обличчям переважаючої тенденції природи до безладдя — це виклик богам і разом з тим ними ж створена залізна необхідність. В цьому джерело трагедії, але і слави також...»

Я стежу за Веронікою, але і вона вже стежить за мною. Вероніка бачить, як до Корсуна підсідаю, як ми смішно неваче жестикулюємо, як ми розгублено неваче посміхає-

мося, які ми раді один одному — і людський гамір нам по кісточки.

— Знаєте, Юрію, син мій вчора мені сказав: батьку, мені набридло бути сином академіка Корсуна. Ти мені он де стоїш — він показав на горло. А у вас є син?

— Он там, хліб кляшквою лупить.

— У вас такий великий син і такі великі проблеми. Значить, вам вже можна. Знаєте, я все-таки дам вам відділ.

— Чому все-таки?

— Тому що ви перебіжчик, та ще й з табору музики. Знаєте, життя людське — як спалах сірника. У вас ще сірка горить, а в мене вже деревина дотліває. І саме в спалаху ви повинні знати, як будете горіти далі, чим будете горіти. Я вже інтуїцію розгубив, не можу старістю визначити: ваша евристика часом не забавка? Чи у вас стане сил бути там і тут вдома?

— Не стане, то навіщо я такий для науки — якого не стане... Такий невистачальний...

— Гординя з'їла не одного такого, Юрію. Обминайте в науці шумовиння, мода — вона надто жінка. Надто вмієте торохту пускати.

— Знаєте, я у вашому інституті завжди буду почувати себе трохи чужим і тому не зможу розраховувати ні на кого. А коли не чекаєш доброзичливості, варто бути небезпечним, щоб тобою принаймні не нехтували... Так навстроч іду.

А вечір шаліє, а людський гамір росте, і кого тут тільки нема, і без кого тут тільки не обійшлося б. Так колись у старовину про кібернетику казали: бог як дає, то не мірять, а як бере, то не жаліє.

...Мама доцю навчає. Мама тлушта, а донька дощата, вся в Твіггі, вся — нетерплячка. Мама доцю випускає, як стрілу з лука, — пір'я приворожливо поправляє, наввиписки ставить, аж сльозина в вічу.

Мама. Доцю, глянь-но, то все кібернетики. Поправ собі ліфчик, то кібернетики, дитинко, і трусики підсмигни, господи, то ж кібернетики, не роззявляй отак рота, смійся лівим кутом, ти ж у мене, на лихо моє, щербата. Господоньку, то все ж кібернетики. Розвелось їх, слава богу, що тих солдатів, не дай господи...

І мама така щаслива, що розвелось їх, як солдатів. А доця дрижить з нетерплячки, що та тобі стріла на тятіві, вислизає з маминих рук, що та тобі розгнуздана лошечка перед безневим спаруванням.

Доця. Ой мамцю, я вже інтерна, пусти мене.

Вчене тирло ковтає твіггіхвосту стрілу на шпильках.

А за вікном попри скляні стіни палацу, затопленого світлом і гамором, біжать баби у фуфайках, несуть з гастроному, несуть під пахвами порубані квадрати замороженої риби, несуть в сляні папір'яних тетраедрах молоко. І я наче весь за вікном.

ЗА ВІКНОМ ГАНЯЄ ІМПРОВІЗОВАНА ХОКЕЙНА КОМАНДА НА ЗАЛИТОМУ МАЙДАНЧИКУ — ЗА ВІДСУТНІСТЮ СПРАВЖНЬОЇ ШАЙБИ КЛЮШКИ ГАМСЕЛЯТЬ ПО ШМАТКУ ЗАМЕРЗЛОГО БІЛОГО БАТОНА. ВОРОТАР БЕЗ ШАПКИ — ШАПКИ ПІШЛИ НА ПТАНГИ. ХОКЕЙСТИ ТО ЗАГЛЯДАЮТЬ У ВІКНА, ТО ЗНОВУ ГАНЯЮТЬ ЗА ШАЙБОЮ З БІЛОГО БАТОНА. ЛІД НЕ ТРИСКАЄ, ЗЕМЛЯ НЕ РОЗВЕРЗАЄТЬСЯ.

І у величезному телевізорі, у куті вестибюля, — теж хокей, тільки справжній. Челябінський «Трактор» і московський «Спартак». Тільки на десятих кріслах біля екрана сидять роботи — вони за перебігом матчу стежать. Це наші хлопці — витівники — розсадили їх у крісла, а людям — болільникам — місця немає, вони стояти змушені — і стоять.

Дивлюся на хокейні оказії, на імпровізовану і справжню, прив'язаний атавістичною ланцюгою до вікна, і піде дітись серед виру розмов і запахів, сентенцій старості і кольорів молодості.

Заглядаю собі в душу, на тлі гамору вечора і хокейного шалу сповідаюсь перед собою: чому ти, нікчемний шкурлатку тіла, вважаєш себе квінтесенцією буття? За яким правом? За правом людського егоїзму? На якій підставі? На підставі своїх безглузких космічних зазіхань? Ти прагнеш говорити з космосом — а ти навчився говорити з травою і каменем? Ти хочеш влаштувати благо марсіанам, а чому ж ти такий тупий на вид, коли стоїш поряд з благородним конем, — ти, паскудний ієху, представник стада-переможця поряд з цими вимираючими табунами нижнопородних гуїнгмів. Що ж тоді твоя нещасна глобальна доброта у порівнянні з добротою старої горбатої яблуні чи отої жуйної істоти — предоброї мами людей — корови? Ти, непоправний егоїсте, істото з диму і претензій!

Вривається з репродуктора відчайдушним розгоном мелодія Баха, поглинає гамору і стукіт кліюшки об білий, об піжножовтий обчовганій хліб з посмугами від ударів, ставить мене на землю, зі струмом ставить.

...На узвишші засідає жюрі. На стінах — програми вечора, з-поміж них виділяється програма виборів міс Евріки. Мій знайомий, історик Спроїжка, намагається в ній розібратися:

- а) антропологічні дані;
- б) кіт у мішку;
- в) вивід супутника на орбіту;
- г) яблуко суперечки і серця мужчин;
- д) дама з собачкою.

На стінах — гасла, шаржі, цитати — піна інтелекту, сметана цивілізації.

Оголошується конкурс конкурсів: хто буде першим кіборгом нашої Кібертонії? Товариші з головами, зголошуйтесь! Корсун? Сушко? Голомозов? Шахнович? Ваалов?

На малюнку: обтяті голови вчених навколо ядра знаку запитання, викладеного з перфострічки.

На малюнку — голови названих вчених на блюдечках поруч з головою святої Варвари.

На малюнку — Сатурн з кільцями: голова академіка Корсуна в німбах.

Величезний щит. «P. S. Для темних та решти гуманітаріїв:

Кіборг (кібернетичний організм) — за доктором Манфредом Клайнсом і Натаном Клайном — це екзогеннорозширений організаційний комплекс, функціонуючий як гомеостатичний) система або ж (розшифровка для філологів і профспілки) тіло з приєднаними або владнаними всередину машинами, що беруть на себе виконання деяких функцій організму чи удосконалюють їх.

Малий щит. Попередження.

«Застерігаємо всіх противників кіборгазації не вживати пірамідону. Пийте липовий чай. Пірамідон — це бацила кіборгазації людей. Знищуйте аптеки!»

СИРОЇЖКА НАДТО УВАЖНИЙ, А МЕНІ ДІТИСЬ НІКУДИ, А КЛЮШКА З УСІЄЇ СИЛИ ВДАРИЛА БАТОНОМ У ВІКНО ПАЛАЦУ, ТА НА НЕЇ НІХТО НЕ ЗВЕРТАЄ УВАГИ. ГАМІР ПОСИЛЮЄТЬСЯ, ГУРТИ ГУСТІШАЮТЬ, МУЗИКА ЗМАГАЄТЬСЯ ЗІ СВІТЛОМ — НЕОН З ТВИСТОМ ШАЛЕНІЄ. А Я ЗНОВУ БІЛЯ НІКИ, ТА ВСЕ Ж НІЯК НЕ МОЖУ ОДІРВАТИСЬ ОД ХОКЕЙНОГО МАТЧУ ХЛОПЧАКІВ, ДЕ МІЙ СТАРШИЙ ВЕРХОВОДИТЬ. А ДУША МОЯ КУЛИТЬСЯ.

— Хіба в день знайомства можна бути таким неуважним?

— Мене все тягне чомусь грубіянити вам.

— Та швидше ж грубіяняйте — це майже дотенно, як на професора.

А гурт мушкетерів з теоремеханіки супроводжує нас поодаль, а доцент Сироїжка програми вивчає, а ми вдох.

— Так за що вас в аспірантуру брати? Що ви терзасте?

— Не смійтесь: «Структуру любовних замовлянь».

— Тоді ви якраз для мене. Чули, дєвпо, про Казанову?

— Ой божечки, як це мені почати (вона йде до дошки і стає в позу учениці). Виходимо з презумпції, що в сфері

синхронного функціонування замовляння його внутрішня структура не є суттєвою... Як ви вважаєте, здаю я собі справу з суті речі?

— Я волю дивись на вас, але здаєте. Суть завжди не важлива, важлива форма.

— ...Не зважаючи на потенційну функціональну еквівалентність власне замовлянь і абракадабр, спостерігається відмінність у вживанні... Як на професора, ви щось дуже швидкий, але мені це імponує — сама така навіжена.

— Продовжуйте, продовжуйте (посміхаюся, але слухаю).

— ...З точки зору сучасної науки, народження тексту може виконувати генератор на базі аналізу великої кількості замовлянь. При цьому необхідно проаналізувати деяку кількість текстів і, «розписавши їх певним чином», скомбінувати функціонально еквівалентні елементи... Я таки довго думала, яку мені сьогодні сукню одягти, — і вгадала. І знаєте для кого? Для вас!

— Слухайте, про таку інтенсивність я і не мріяв.

Ніка облизує губи, внутрішньо зосереджується і завершує:

— ...Ядро замовляння складається з двох частин, які скріплені за принципом паралелізму. Явище записується так:

$$(\forall x \exists p(x)) \& \langle x \equiv y \rangle \cup \exists (y)$$

а читається: коли для будь-якого предмета x правильно, що йому приписаний предикат p і x і y , еквівалентні, то для даного y правильно, що йому приписаний предикат p (сіла, туфлі скинула, не одухається).

— А ви знаєте напам'ять? Замовляння напам'ять?

— Знаю. Вже навіть знаю, кого вставити в структуру. Ой, як знаю. «Трясу, трясую кладкою, кладка водою, а вода купиною, а купина чортами, а чорти козаком Юрієм, щоб

його трясли, та й до мене принесли, до народженої, хрещеної і молитвяної раби божої дівчини Ніки».

А вир балу гуде, а доцент Сироїжка до всього приглядається.

...На сцені засідає журі. Воно на видногі. Воно реагує напоказ. Всі члени журі в масках роботів. Перед ними дефілюють претендентки. Серед членів журі посередині сидить минулорічна міс Евріка з золотою короною у волоссі — жінчина-вамп масового розливу з величезними кліпсами. Вона не може підняти повік, так багато туші на віях — рік царювання дався знаки.

Ось вони, претендентки, — юні, вигарнілі за останній рік незаміжні дівчата, та вже спізнали смак подружнього тунку туготілі жінчини. Їх проводить за руку перед журі високий ставний хлопець — аспірант Паріс з Кібертонії.

П а р і с. Починаємо перший тур. Починаємо перший тур. Антропологічні дамі. Пропу всіх претенденток пройтися перед журі — жодного залицання до роботів.

Дівчата одна за другою проходяться серед столиків, вибігають на сцену, світять посмішками і красивими ногами. А столи, що столи? Столи зелені, оранжеві, жовті, заставлені то винами, то цигарками, задимлені, балачками оточені — людей повно, розмов доволі, гамору безмір, суперечкам кінця-краю не видно. А поміж столами мені бігати, лад оцьому безладдю вечора намагатись все-таки дати, та шіак мені відірватись очима ні від Вероніки, ні від кокею за вікнами — батон миготить між кліпками, а доцент Сироїжка до всього прислухається, а музика йому заважає хоч би тобі що.

Діалог зеленого столу, або теревені гуманітаріїв:

— А що ж тоді?

— Що тоді? Мислячі роботи будуть створені, коли людство стане соціально довершеним.

— Даруйте за примітивність, але ж коли вони матимуть власну волю і запрагнуть стати волюнтаристами?

— А ви знаєте таку істоту, як собака,— адже прив'язаність, це теж емоція, і вона програмується.

— Так, так, роботи будуть лащитись, перевертаючись догори ногами, і чекати, коли творець почухає їх за вухом.

— Всі програмісти у вас дуже моральні. Але ж, може, у когось з них засвербить на плечі ефрейторська ллячка, що тоді?

— Людство хитріше, ніж ви гадаєте. Ще он як далеко до ери роботів, а скільки переляканих гвалт підіймає? І причому — всьдаремно. Інстинкт самозбереження — над усе. Людям нікуди дітись від цього. Керуючись цим проклятим і святим інстинктом, творець запрограмує машину так, щоб вона не могла вкусити господаря як собака.

— Вона не вкусить за литку, вона одкусить голову.

— Так, коли голова дозволить. Але який же новий стимул для перегонів з'являється вашій голові! Це ж вигідно.

— Людина створює машини зі зворотним зв'язком. Зворотний зв'язок буде спрямований на те, щоб машина сама знаходила шляхи для виконання програмної доміанти, визначеної людиною.

— Так що можна спокійно допивати цей кисляк, вином званий.

— Звідки ота блондиночка? Дуже вона вже худюча, зате ноги...

— Зате агресивна, інстинкт самозбереження в її роду — кошачий. Он як вигинається, он як марцює. Хіба таким страшні роботи, такі всяких роботів на свій кшталт перероблять,— сказав один переконаний фемінофоб, мимоволі прилипнувши до довгих ніг тугокостої претендентки. Сирожка відійшов, нарзаном запив.

...Починається другий тур під умовною назвою «Кіт у мішку». Кожна з претенденток підходить до Паріса і, зануривши руку, а то й обидві у непрозорий мішечок, говорить пешідкувному журі, що там заховане, на дні того хитрого

мішечка. Відповіді претенденток записуються і певним чином визначають розум, дотепність, гостроту реакції дівчат і жінок.

I претендентка. Душа мого першого чоловіка.

II претендентка. Астронавт з літаючого блюдця.

III претендентка. Грілка для горілки.

IV претендентка. Мозок професора Сушка і т. п.

А за оранжевим столом трохи інша компанія, більш кучлива, ніж за зеленим, більш інформована і байдужа. Вона має кісточки знайомим і друзям, а змілки виливає собі на голову. Оранжевий стіл все поглядає, та не тільки на претенденток, а й на жовтий стіл, де академік Корсун зі своїм синклітом розважається.

— Інтелект Корсуна одповерховий. Інформації в ньому — по зав'язку. Але навіть він такий добрий. Йому б з кілограмчик деспотизму, щоб потовктися по ближніх — і на другий поверх вибратися б.

— На свій копил судиш, заздріснику?

— Тому і йде на експеримент. Слава без запаху, та лоскоче старі ніздрі.

— Знаєте, в вчені — вчені і є учені — організатори. Він створив навколо себе добрий мозочок. От Сушко, розкиданий, зате диявольськи здібний. Він в упряжці Корсуна. Сушко — везе, Корсун — їде.

— Корсуну жити три місяці, півроку од сили, в яму він їде.

— Чому в яму? На стіл до Голомозова?

— Невже він піде на це?

— Голомозов піде, і Корсун піде. Голомозов і свою голову перед зеркалом для науки одріже, аби тільки глядачі були та щоб в історії бути зафіксованим.

— Перше гуманне обрізання голови! Освячене всіма канонами етики.

— Матінко-смерте, заступись за нас, грішних...

А доцент Сиройжка дисертацію буде писати, все слухає, все нотує.

...А в малому актовому залі — сеанс одночасної гри. Перед столиками проходжується робот — міжнародний майстер з шахів Блюмкін в масці робота. Партнери перемовляються, п'ють вино, курять. Блюмкін усьому лад дає. Я теж взявся за одну партію. Блюмкін на мене насипається, ніби знічев'я.

— Взагалі слово «наука» та оце помпезне «кібернетика» ётало звучати символом обряду посвяти в сучасні лицарі. Посвятили, отож ходи з хвостом честі. Кібернетик — це слово для всіх пахне доброю репутацією, а для мене воно синонім «шарлатана», ще й смердить цапиним духом.

Не дивись так на мене лукаво, Блюмкін. Сяроїжка все для блага науки збереже, а я відповім так незворушно, але зважено:

— Ми звикли допускати поганих драморобів і кравців, зубних лікарів і бюрократів і відбираємо цей привілей у науки. Ёй теж потрібні свої мертві душі. Скільки їх — половина чи 90% — справа статистики і новітнього Чічікова. Генерують завжди одиниці.

А Блюмкін угледів, як доцент Воробчак носить пляшки шампанського до гурта відмолоділих на вечорі молодичок, як він граційно вицілює ручки, як схиляється перед академічними дамами, дає ще один залп:

— От кому заздрю, так то Воробчакові — і галантний, і розумний, і талановитий, і сволоч — все людське не чуже ёму. За всіма даними — академіком буде.

Мій лисий колега Лисогірський добре все знає, твердо пророкує:

— Сушко не поступиться — самозахисний регулятор спрацює, він ёму ніби знічев'я ногу підсуне — і баста. Правда, цей лобатий, а той зубатий. Зуби не мозок — не сумніваються. Дивись, Воробчак і обскочить колегу. Лоб перед зубами — ніщо, я вам так скажу.

Виш'ємо за мудрість шлунка і за миротворчий секс Корсуна — скільки гарних дівчат прикотило сьогодні. Ось що значать вибори! Сяроїжко, запиши, дружок!

...В фойє спокійне холоднувате освітлення. В фойє розмірений голос моєї дружини Ніни. Вона намагається стримувати себе од якогось незбагненного до кінця, непідвладного їй збудження, але в голосі видно білі нитки сліз. Вона посміхається і звично веде за собою гурт молоді — від картини до картини.

На стінах розвішано популярних «Козаків Мамаїв», привезених з усіх кінців Союзу, з картинних галерей і приватних колекцій. Тут і «Козак — душа правдивая» з Чернігівського історичного музею, і «Козак-бандурист» з Одеси, тут — малюнок Д. Бурлюка і стилізації Г. Нарбута. Клуб Кібертонія зробив неймовірне.

Невідступна одна пара — високий дебелий юнак-важковоз у квадратах окулярів і його тонкогуба супутниця з сумочкою крокодилової шкіри. Вони весь час презираються між собою, обмацуючи її очима, і Ніні трохи незручно — вона звідкись знає їх, та пригадати не може. Та вона турбується не тільки тим — вона примітила, як аж ген в тому кінці залу її чоловік Сушко, тобто я, вже вкотре, випольовую якусь нову здобич, здається, до біса гарну. А доцент Сиройжка і мистецтвом цікавиться — ерудит він, що й казати.

— «Мамаї» розповсюджені від Карпат до Слобожанщини. Композиція типу «Козак Мамай» є національно специфічною, а оскільки подібна композиція є сидячою постаттю людини, то вона асоціюється з пам'ятниками східного мистецтва. Час її виникнення та її корені шукаймо в ту добу, коли ми мали безпосередні зв'язки з народами Сходу...

А на протилежній стіні — виставка творів, виконаних електронною машиною. Тут і спіралевидні дими од паровозів, химерно-пропорційно розташовані, і кілька витиснутих типових композицій Мамаєв, і політ дивних, ледве окреслених не то метеликів, не то роменів, і кілька зірок, виконаних в прекрасній кольоровій гамі. Електронний вернісаж — весь з моїх композицій. Доводиться віщати напівсерйозно,

напіронічно. Зморшки в кутках вуст невтомні, та закриті бородою, слава богу.

За мною ходить великий табун неофітів і скептиків, допешників і тугодумів. Ніка з гуртом дівчат також тут. Сиріжка блокнот виставив.

— Мистецтво майбутнього буде так же глибоко відчувати на собі вплив електронних машин, як нинішнє — всіх сьогодні існуючих засобів вислову.

Які величезні можливості перед художниками! А ось гляньте — це лише моя добросовісна копія. Практична і явно мілітаристськи настроєна машина підрахувала умовний бій двох піхотних частин. Особливий пристрій — генератор випадкових чисел — вирішує, хто з солдатів мусить померти, а хто, підкоряючись законам випадку, відбутись пораненням. В результаті на екрані машини утворюється кольорова панорама, із якої легко дізнатись кількість вбитих і поранених в кожному з сорока секторів поля битви.

ТА ЗНОВУ — ХОКЕЙНЕ ПОЛЕ. БІЖАТЬ ХЛОПЧАКИ. ЗНОВУ КЛЮШКА ВЕДЕ БІЛИЙ БАТОН. ЗНОВУ — УДАР. СЕРЕД ХЛОПЦІВ — СИН МІЙ СЕРГІЙ, РОСЛИЙ, БРОВАСТИЙ. ВІН ЗАГЛЯДАЄТЬСЯ ЧЕРЕЗ ВІКНО НА НІКУ. ВОНА ЙОМУ ПІДМОРГУЄ. ВІН ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДО НЕЇ СПИНОЮ І ВХОДИТЬ В АЗАРТ З НОВИМ ОП'ЯНІННЯМ. КЛЮШКА ШАЛЕНІЄ.

ОБЛИШАЮ ВЕРНІСАЖ, ПРАГНУ ЗУПИНИТИ ВСЕ ЦЕ ЗА МЕЖАМИ ЦЬОГО СВІТЛОГО ПАЛАЦУ, ЗА МЕЖАМИ ТЕРЕВЕНІВ І ГАМОРУ, ВИБОРІВ МІС ЕВРІКИ І ТАНЦІВ, НАМАГАЮСЯ ОДЧИНИТИ ЯКІСЬ ДВЕРІ, ТА ДВЕРІ МІЦНО ЗАЧИНЕНІ. ОДНІ ДВЕРІ, ДРУГІ, ТРЕТІ.

Ніка дивиться на мене і майже нічого не може зрозуміти.

— Вперше бачу такого дивного чоловіка. Ви в кількох вимірах живете?

— Хочу жити в одному. Живу — в кількох. Ведно?

— Я не про ваші малюнки. Я про інше.

— Коли бджоли збирають мед, їм байдуже, що мед безіменний, мед єдиний — всіх бджіл. Так і в науці. Та коли

мед, який ти приносиш, стає отрутою, найтяжче зрозуміти, де він стає отрутою, в яких стільниках. Найважче пасічникамі.

Виникає жорстокість світосприймання: та хіба обов'язково всі зараз мусять очищуватись разом з тобою, чоловіче? Але це жорстокість совісті...

...І коли вже закінчилися вибори, коли ще шаленіли танці, коли вже сніг почав падати на сніг — лапатий, пухнастий, густий, вийшла Ніка — новообрана міс Евріка з короною в рудому волоссі, — вийшла дівчина на вітер, на сніг. І я вийшов за нею. Сніжкою на неї кинув — одною, другою.

НІКА ЙШЛА. НЕ ОГЛЯДАЛАСЬ. ЛИШЕ ЗОЛОТОЮ МОДЕЛЬНОЮ ТУФЕЛЬНОЮ ВДАРИЛА ЗАМЕРЗЛИЙ БАТОН — ВДАРИВСЯ ХЛІБ ОБ СКЛЮ ПАЛАЦУ, БІЛА СМУГА ПРОКРЕСЛИЛАСЬ НА КРИЗІ.

І нічого не сказав їй на це, хоч ледве стримав себе.

Сказав інше.

— Вільний дух погорджує нудним інстинктом щастя. За щастям стогнуть лише крамарі, християни, жінки, корови, англійці, та решта демократів, як казав Ніцше.

Що ж, вчені нарівні з коровами і демократами теж стогнуть за щастям — хіба по-іншому мукають, чи не так, дівчино?

— Так будьте щасливі, коли на моєму мізинцеві є щастя.

Ніка подарувала мені мізинця.

БІЛИЙ СНІГ, ПУХНАСТИЙ, ЛАПАТИЙ, ПАДАВ НА БІЛИЙ БАТОН.

Палац ще кунятиме після нічної роботи. Благословлятиметься на світ. Стара Килива, мати Ніки, прибиральниця інституту, зайде з мітлою в руках і зіпре грабовий держак

на голову іграшкового робота. Їх — цих наших сотворінь — кілька, вони тихо сидять в закутті, їх ніхто не чіпає, вони нікого не чіпають. Біля їхніх ножищ сплять кількоро електронних черепах салатого кольору, отих знаменитих черепах, які виконують команди, що подаються через мікрофон, отих всесильних черепах, що вже стали реліквіями інституту і зробили більше для його слави, ніж десятки чисто практичних нововведень на виробництві. Все відпочиває після вечора.

Стара Килина буде вовтузитися коло салатової черепахи. Ввімкне струм. На лобі в черепахи запалиться зелена лампочка. Черепаха візнає Килину. Черепаха буде готова виконати все, чого вона навчилася. Черепаха засвітиться в покірності.

Стара Килина прокаже їй, витерши рота хусткою, «вперед». Черепаха рухатиметься вперед, підмітальниці їй — «назад», черепаха слухняно чимчикуватиме назад. Килина усміхнеться по-дитячому і сама дивуватиметься, яка вона покірна оця черепаха, покірна їй, старій і неграмотній бабі.

Салатова черепаха повзтиме до червоного килима, поруч якого стоїть відро з водою, ганчірка звисилася, вода капає на підлогу. Трохи оторопівши Килина кричатиме, ніби задумавшись:

— Та куди ж ти лізеш, щоб тобі повилазило.

Черепаха не зупинятиметься.

Тоді Килина перепинить їй хід держакон митли, проте черепаха одсуне деревину і повзтиме прямо на відро з водою.

— Та спинись, зараво. Стій!

Почувши знайоме для неї солдатське «стій!», черепаха зупиниться по команді.

Отоді підмітальниці візьметься за роботу. Митла шурхатиме поміж роботами і черепахами.

Сходитиме сонце. Горітимуть шибки червоними скля-

ними спалахами. Вдовина мелодія всотається в розмірений гул ранкового міста:

...Брала вдова льон дрібненький,
Вона брала, вибирала,
Тонкий голос подавала...

День янгола

Корпуси інституту стоять на високій горі. Величезний каскад сходів веде вгору — сходи петляють в гущавіші кущів акації і верхоплуту. Йдемо з поетом вгору, оглядаючись на місто. Попереду нас біжить хлопчик років семи. У руках у нього крейда. Він підстрибує, насвистує, колесом ходить.

Справжній неофіт математичний, він намагається все наділити своїм лізнанням. Він на кожній сходинці ставить порядкову цифру: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7... 18, 19, 20, 21... 85, 86, 87...

А ми підшвами ті цифри притискуємо.

Ще й поет мене притискус, аргументами зв'яжує:

— Але ж подібним чином ви нападаєте на святу святих — на інтуїцію. Я не ретроград, вірніше, мені не хотілося б ним бути.

Поет, звичайно, не без бравади в голосі запевнює мене в своїй прогресивності, та якій ми одними параметрами обходились. Мені його легше зрозуміти, ніж йому мене.

— Ви тут маєте рацію. Постійне звертання до евристичних засобів, по суті, може звести інтуїтивний процес до аналітичного мислення.

Поет аж захлинується од хвилювання, аж чамріє:

— Коли я уважно читаю вас, мені хочеться покинути все, тікати десь далеко — в поле, заритись головою в теплу ріллю і просити в землі прощення — за вас і за себе, що вас читаю. І найстрашніше, що моя голова — за вас, вона теж так все розуміє, вона вас обстоює. Я ще так примітивно ділюсь на розум і серце. А ви ще й музикант?!

В гуцлавині доспілих каштанів, серед зелених вже підгорілих їжаків, я побачив кетяг білого каштанового цвіту, осіпшого цвіту. Побачив його і на урвище подерся. Поет підтримував мене з такою певністю, ніби цей каштановий кетяг я з його поетичної парафії одтахнув, а він милостиво давав мені можливість причаститися — мені, невірному. Та щось було в його погляді і в тоні розмови таке, перед чим я мимовільно розкривався:

— Тьфу, який я музикант. Я був посереднім піаністом, тому і пішов на математику. Був посереднім спеціалістом з математичної логіки — ударився в кібернетику. Докотило аж до евристики, бачите. Знову вернувся до музики. На іншому витку. Я ще весь незнайдений, несотворений. І весь — посередній.

А поет наче і не слухав мене, в собі сидів:

— А ще мені хочеться після ваших «Чисел» тікати до старої гуцульської церкви і розбити голову об поріг — битись, битись головою за себе й за вас. А головою я за вас, в цьому не сумнівайтесь. Тільки я її хочу розбити.

— А ви будьте серцем, коли це не образливо. Бо можна й образитись, коли числа художникові голову відтинають. Але будьте серцем. І за мене будьте. І не мовчіть — в одному тембрі вашого крику для мене більше мудрості, ніж в десятих варіантах моїх СУМів.

Його неможливо було зупинити, він вивергався.

Чи ж не та різниця поміж нами, що вони завжди віщають, а ми лише скромно сумніваємось? Поет вогнем на мене дихав:

— Есперанто, інтерлінгва, волап'юк, новіаль, ідо, оксиденталь, хобе-абан, во, сольресоль, блайя-зімподраль, логдан, логдок, боабомо, лінгвакосміка, астраглосса і всі традиційні мови — всі вони тільки для мого крику. Та не гадайте, що голова — це ваш привілей, і не думайте, що з голови для мене лишите язик... і тільки...

Ми з поетом йдемо до Ніки на день народження.

...Посередині між трьома скляними паралелепіпедами корпусів інституту стоїть хата. Звичайна хата з солом'яним покриттям, обтінькована, червоною призьбою обведена. В гнізді журавель журиться. Дим з комика в небо пнеться. Хата надто виклично контрастує з модерною забудовою інституту — академік Корсун навмисне залишив її тут як пам'ятку про село, поглинуте неажерливим містом.

В хаті живе Килина — прибиральниця інституту. Її чоловік, однорукий Василь, — сторож, її мама — свята і ворожка Мартоха, та їхнє рудоволосе диво, Килинина донька — Ніка. Моя Ніка.

В Ніки сьогодні — свято зі свят. Килина порядкує коло печі, виймає смажене й печене, та все це носить з кухні у велику, надто вже погорбатілу од часу світлицю. В світлиці з півтора десятка молодих та галасливих. Серед них і Василь, Килинин чоловік, сидить, а чаркою собі раду дає та підпало проказує:

— Забожусь, щоб не я, її не було б — точно.

Йому вірять, як батькові, а Ніка його поглядом прощення голубить.

Вона дуже збуджена сьогодні. Од того краса її стала такою невідпорною, аж надмірною, що жінки пересердилися в душі. Хлопці, бородаті та лисі, теревеняць з чоловічою гідністю, дівчата до них з цигарковим дямом домішуються, а з магніфону доноситься шалашінським басом пісня про Кудіяра-розбійника.

Вицвілобровий Степан, спец з дискретного аналізу, анекдоти прижить.

— Був собі бог, та було в нього два Адами. Знудьгувались Адами, і бог задумав їм дві Єви зробити. Втяг у них по ребру та й давай товкти у двох ступах. Бог одвернувся, перший Адам кинув у свою грудочку пукру, а другий од заздрості аж дві грудочки у свою. Отож бог витворив їм по Єві, та тільки не сказав, кому котру Єву дав. Отож

тепер кожна Єва думає, що вона солодша за іншу, а кожен Адам, що у чужої Єви на одну грудочку солоду більше, ніж в його законної.

Бант з чорного оксамиту ледве не займеться в косі Ніки, вона ледве голови собі не скрутить, в усі вікна заглядає, знає, кого вичікує. Трохи насмішкувато й ніжно-приречено позирає на свого нареченого, з яким ходить ось уже кілька років, а вийти заміж не наважиться. Ще чогось дождає. Її наречений, войовничий, красивий, з густою шевелюрою русих кучерів над високим блідим чолом, — саме втілення сучасного інтелігента, тільки без окулярів. До нього плечем тиснеться його друг, квадратоголовий учений, — важковоз, зовні схожий на боксера. Наречений Іван та його друг Владлен перешіптуються. Біля них задумано, зосереджено, як за пультом машини, працює виделкою доцент Сироїжка. Доцент Сироїжка, як на горі, гуманітарій, і Владлен його в логічні аргументи, як в хомути, запрягає.

В л а д л е н. Що кричать гуманітарії — до трави, до води, до лісу, до природи! А де вже та трава, де вже той ліс — все в металі, все в іржі, ну нехай ще там залишиться на покоління. Потім і гуманітарії перейдуть на консерви і будуть страшенно обурюватись тими, хто голод втолєє таблетками.

С и р о ї ж к а. Вони тоді будуть зватись консерваторами, од слова «консерва».

І його виделка штрикає в бік золотистої сайри. А біля Ніки сидить Галка — блондинка перукарняна, лікарка-стоматолог — вимучена, гарна припізнілою красою розведеної.

Н і к а. Ти розумієш, Галко, він мінливий, як світ. І то не мінливість оперення, то шаленна життєздатність.

Г а л к а. Всі вони до таких, як ти, життєздатні.

Н і к а (не слухаючи): Я не можу тільки зрозуміти, хто з нас кого перетягне, надто ми вже несамовиті обов.

Г а л к а: Ти говориш про цього з таким правом, ніби він вже в твоїй кишені.

Н і к а: Він буде мій, це я знаю напевно — нюх!

Г а л к а. І це ти говориш, сидячи коло Івана. Послухай досвідчену, коли ти будеш мати Сушка, ти його одразу втрапиш. Ніна його втратила, бо хотіла мати всього, а її знаю. Виходь за Івана, не коверзуй.

Н і к а. Як падумаю, що цілий вік йому (киває на Івана) треба буде підштаники прати — повісилася б. Краще буду доктором!

Г а л к а. Всі підштаники однакові. Повір.

Н і к а. Краще буду доктором.

Килина несе великий торт — двадцять чотири свічки горять. Іван вмикає магнітофон — солов'їні рулади роздирають це змаліле для них приміщення. Солов'ї прагнуть простору, солов'ї приголомшують товариство своєю вічною сутністю. Всі притихли.

А я пускаю по руках білий каштановий кетяг. Він пливе до іменинниці, вона нервово схиляє голову, потім різке випрямляє — збуджена, до всього готова, в очах рани блищать.

— Дивно, і де він його поцупив?

— Вересень — і каштан цвіте.

— І принесло — як він смів прийти сюди.

— Горохваний Казанова...

Поволі все входить у звичне річище, необов'язкові розмови змінюються більш необов'язковими, тости і спічі за міс Евріку, царювання якої приходять до кінця, і над усе ошалілий солов'їний свист, який такий незвичний в оцій малій кімнаті — консервній банці людей...

...Ніка веде мене в комору. Баба Мартоха біля самогонного апарата порастєся, посить з холодильника лід і обкладає ним мідну трубку — по нитці ось-ось вже закапає первак, пара йде з трубки, баба Мартоха все на мене зиркає та бурчить. Напевно, не дуже їй подобаються зальоти своєї внучки до такого виснаженого, якогось такого несолідного як для баби Мартохи чоловіка.

Сироїжка і Владлен підходять до баби і приносяться

до трубки, як вовки на зайці, приплюхуються, руки потирають.

Владлен. «Столична» «столичною» — а первак перваком.

Сідаємо з Нікою за шаховий столик. Ніка вся паленів, але діє рішуче, жених за нею раз за разом з дверей поглядає. Владлен з Сироїзкою сидять біля трубки, тріски у вогонь підкидають. А мені тепер хіба шахи розставляти, а Ніка коліна не знає де діти, вони немов вогнем обпечені, так вони моїх колін бояться. Ніка пропонує:

— Будемо грати лише одну партію. А потім я скажу свою умову, а ви — свою. Програєте — виконуете мою умову, і навпаки. Боюсь тільки, щоб наші умови не збіглися.

— Якщо так, то можемо не грати.

— Ні, так треба...

А біля баби Мартохи сидить квадратний Владлен — баба про нього з його руки розказує. Вона тримає його учену долоню в своїй порепаній, ієрогліфи долі вичитує.

Мартоха. Бачите, який у вас сильний горб Юпітера. Ви, чоловіче, любите гарненько попоїсти і добренько випити, ви дуже капризний, але незлобивий. Гордість ваша придумана, а не достеменна. Ви любите себе показати.

Ніка (перериваючи гру). Ну ти, бабцю, вже й до городських звикла. Раніше ти ж до всіх тикала...

Мартоха. Ти он за своїм дивись... Буде в тебе, чоловіче, життя довге, тільки нещасливий ти будеш, жінка од тебе піде...

Владлен. Вже пішла.

Мартоха. Отож я й кажу, рука твоя так каже, все у вузлики в'яже: ось вузлик життя, ось вузлик долі — не буде пуття на вашому полі, град буде побивати, гріб буде забивати, не тобі, чоловіче, твому ворові.

...А в закутті на лаві, оточений технарями, мій поет сам себе дратує і сусідів своїх бісить.

Поет. Ви побігли за спідницею баби Моді — ви всі фізики, хіміки, математики.

1 - й о п о н е н т. А ти був телепнем і подався в історію рими.

2 - й о п о н е н т. В нього завищений еталон суспільної відновідальності.

П о е т. Ви сидите по своїх норах, які називаєте лабораторіями, і не хочете бачити свігу. Ви бачите його рівно стільки, скільки він вам не заважає. Читайте, хто Симоненка, хто Пастернака, хто Лема, хто Кобо Абе або всіх потрошку і знов, як дельфіни, під воду. Та де ви там дельфіни, навіщо ще я так благородно? Ви — кроті сучасності!

1 - й о п о н е н т. Ми і є світом, атавістичний вишкребку Володько, а ти до нас причеплений.

П о е т. Ви звичайні вчені неукя. Ви десь там од Галілея чи Ньютона таким шаленим темпом мізернієте, але вченого апломбу у вас, що у павука. Найстрашніше для мене не те, що ви — напівінтелігенти, а те, що ви даєте таку поживу масовим ілюзіям. На вас надіються, вас обожествляють, курять вам державний фіміам, а ви всього-на-всього — духовні імпотенти.

2 - й о п о н е н т. Ти, Вовко, типовий дилетант і не терпиш справжніх глибин спеціалізації. Та ще й згадай, що мистецтво — це я, а наука — це ми.

П о е т. Хто цікавиться суцільністю знання, завжди дилетант.

3 - й о п о н е н т. Він має рацію — успіх зараз чекає вченого тільки на межах наук. От Сушко...

Ж е н и х. Ото вже типовий дилетант. Еталон поверховості і диму!

1 - й о п о н е н т. Слухай, він стільки встиг, що ми за десять літ гуртом цього не осилимо.

Ж е н и х. Його весь час тягнув Блантер, тепер Корсун, він ходить в любимчиках.

1 - й о п о н е н т. Чому ж тебе не тягне? Було б що тягти.

Ж е н и х. Горохвяний король.

П о е т. Про що це він?

1-й опонент. Та це ж він про те, що Сушко жартома довів рентабельність посіву гороху в Сумській і Житомирській областях. З нього посміялись, а агрономи дійшли потім до цього висновку на досвіді.

Жених. Треба було мого діда спитати, нащо було Сушка.

2-й опонент. Коли б на його СУМ і не розраховували тракторію «ЕРИ», далеко він заїхав би на горосі.

...А в коморі нікого нема, всі до суперечки хатньої туються, тільки баба в куті бурчить та Ніка вовтузиться під її поглядом, а я програю, тільки і мені самому невідомо, навмисно чи венавмисне. Дим цигарковий стелиться над шахівницею. Нап з Нікою дим.

— Жарти жартами, а партію ви програли.

— Що ж ти хочеш мати? Яка твоя умова?

Ніка оглядається, потім спільнувавши, що баба купас, що самогонка біжить, що суперечка од реготів в боки береться, що світ весь — за дверима:

— Того хочу, чого не мала досі. Хочу тебе на цю ніч.

— Як так? І це ти говориш?

— Химерний. Хочеш про мораль? Я тебе люблю. Хіба не маю права сказати? Хіба цим грішна? Хіба? Я тобі теж подобаюсь як жінка, хоча ти мене й не любиш. Хіба на мізинець. Так що не картай. Все видно. Я так думаю, а може, і знаю. Тут люблю Я. Я тут ведуча. Так що ви програли Себе на цю ніч. Ти мій, коли мужчини дотримують слова. Оце і все, професоре...

Ніко, чиста моя Ніко, навіщо ти робиш так, як мені, брудному, хочеться...

...Сидить біля вогню баба Мартоха, Ніка і я сиджу. Баба ворожить мені по руці. Спалахи освітлюють руку. Ніка дивиться всіма стома очима, баба стома словами чарує, а я стома вустами мовчу, Ніко, навіщо ти так?

М а р т о х а. Світ хай дивиться з віконця, бо у тебе горбок Сонця коло пальця безіменого, підмізинного тобто. Добру пам'ять маєш, жінок перебираєш. Гроші любиш, але одразу їх же губиш. В тебе, бач, бач, та не плач, горбок Сонця двома лініями порізаний...

Баба ворожить по одній руці, а праву Ніка собі забрала, гладить її тихо — клямка на дверях, ніхто не зайде, ніхто не потривожить. Баба все бачить, та лиш на ліву руку дивиться.

...— Вищі науки тобі йдуть в руки, та ти їх одпихаєш, щось гинше, щось вище на гумі маєш. Гіркота до тебе підступає, та ти її добрим серцем перепиниш. Не трудом ти пробиваєшся, а завиграшки все робиш, та тільки так противно, тяжко тобі, аж мені так тяжко не було коло буряків. Щось тебе гне та мучить, дак воно тебе не получить, горбок Сонця виручить...

Потім баба перекидається на Ніку. Ніка одсувається, сміх ковтає, скидає пахи у шухляду, а баба в раж ворожбитський ввійшла.

— А тобі нема чого до нього липнути. В нього дітей багато, та не твої очі в них. В нього стежок чимало, та жодна в твою дорогу не поверне. Ти вперта, та впертістю його не об'їдеш, він гиншим живе. Не лишни до нього, дівко, бо хто до нього лишне, тому гірко, а хто од нього одлипається, тому світ розвидняється. Тьху, тьху на твої залицяння, на твої зазіхання. Одкинись од нього, переломаного богом, а чортом складеного...

Перепохорон академіка Блантера

Іду до Байкового цвинтаря. Мушу підганяти молодого таксиста, що скептично поглядає на мене і підсміюється:

— Куди спішити, всі туди поспіємо. Аби у «Вітряк»?

Та треба спішити. Вдаряються дверці таксі. На душі така тривога, такий задавнений рознач. Біля цвинтарних воріт проходиться міліціонер і сторожко позирас на кожного прибулого живого — байдужий до мертвих. Сиплється листя — раніє, жовтаве. Тільки-но входу через хвіртку, гурт гробокопачів, зайнятих то доміно, то картами, схоплюється. Кілька дядьків підходять до мене, запитально оглядають і відходять знову до гурту, оцінивши ситуацію. А там все йде узвичасним порядком.

Здалеку видно вантажну машину з нікельованою груною. Кілька вінків шамотить поруч. Добрий десяток людей йде за повільною машиною. Відбувається перепохорон академіка Блантера, відбувається переміщення на цвинтарній ієрархічній драбині, зв'язане з переміщенням ролі науки, якій служив Блантер в суспільстві. Машина рухається з подальшого закутку цвинтаря, од скромних могил і надгробків, до центральної алеї, де лежать найпочесніші покійники — лауреати з лауреатів, академіки з академіків. Поміж надгробками почесному партизанові і відомому драматургові викопана вузька чорна яма — в ній відтепер спочиватиме прах бутівливого академіка.

Вдову Блантера ведуть поїд руки академік Корсун і професор Голомозов. Вона єдина — вся в чисто трагічній ситуації, вся в пориві трагічної туги, важкого розпачу і подружньої відданості. На інших обличчях виписана не тільки туга, а й прикрість оцього запізнілого переміщення.

Тільки на вустах Корсуна грає ледве видима смутно-іронічна посмішка. Він очима вітається зі мною.

Машина суне по алеї, і гробки перед нею розступаються. Нічого вдіяти з собою не могу і зосереджую свою злість на професорові Воробчаку. Поволенки підступаю до нього, літнього чоловіка з сивиною у волоссі, доброго на всі часи і ситуації, до свого розумного і тертого колеги, і шепочу йому з архідовірчою інтонацією в голосі:

— Скажіть-но мені, шановний професоре, а хто це писав: «Блантер ніяк не може позбутися свого буржуазного минулого. Космополіт в душі, він все вибирає на смішниках Заходу...»

Воробчак спершу зривається, потім осідає.

— Знаєте, молодий колего, у вас молоко на губах не обсохло. (Потім тихо, унокорено). Ну й дивак же ви. Що, академія горить?

З надмірною м'якістю в голосі тортурую більше себе, ніж його:

— А хто це вже за моєї пам'яті виголошував: «Блантер, одея вишкребок минулого, вперто займається пропагандою так званої кібернетики — механістичної метафізичної лженауки, за суттю своєю направленої проти матеріалістичної діалектики».

Воробчак знайшовся і парирує надто професійно:

— Або ви заткнете собі пельку, або ми з вами поговоримо в іншому місці. (Потім, отямившись). Ну й мудрець же ви, ну й дотепний.

Саме яма перед нами, на неї йому і показую:

— Хіба отам вже поговоримо!

Катую себе, що нічого іншого зробити не можу. Дожився — вже не можу вигнати цю кардинальну сволоч з цвинтаря. Що це — я вже збайдужів навіть до підляків? Масовість явища мене приголомшила, чи я такий вузькогрудий? Певно останнє! Я його ненавиджу, але я такий толерантний. Я засмердівся в своїй толерантності. Тихим вже смородом несе од мене, а все через цю прокляту толерантність. Стоградусний сморід — і дітися нікуди. А на втечу — ніг нема, щодня, щохвилини треба тікати. Тільки, тікати. Я — професійний втікач. На мені шкіра банального страсто-терпця. А воробчаки плودючі, як таргани, ще й одразу антидуст випаходять. А я коло них засмердівся — і провітрятись ніяк. А все ради науки. Хіба ради науки?

На нашу суперечку озираються. Воробчак, забувши про цвинтарну ситуацію, силувано посміхається, а потім, похо-

пившись, з'їдає посмішку м'якими добрими губами. До мене підходить Корсун і, зрозумівши не почутий для нього діалог, гамує мене зі старечою мудрістю людини, яка більше бачила, ніж встигла зрозуміти. Чую, що і йому стало легше, що і в нього це кипіло, але він все ж мене тихо-ніжно підколює:

— Юрію, хіба ви вже визнаєте таку застарілу категорію виміру людського духу, як совість? Видно, вже старієте.

Потім Корсун взяв слово:

— Вістка про перепохорон академіка Блантера породила в мене складні почуття. Те, що він піс на плечах і що так скоростійно звалило його своєю надмірною вагою в самотності і непризнанні, сьогодні дістало широкі крила масовості і запізнілої слави. Знову до мене прийшов біль. Для мене він особливо гострий, тому що мене знову заповонило почуття самотності і спустошеності — це притаманно тим, чье життя на вечірньому пружі.

В одному покоління так мало людей, які володіли б одночасно ясним розумінням природи речей, глибоким почуттям істинних людських потреб і здатністю до активних дій! Коли така людина йде з життя, вона залишає порожнечу, яку важко перенести тому, хто живе після нього. Тягар обов'язків, які він завжди був готовий прийняти на себе, обмежував його власні дослідження, так що плоди його праці з'являлись в публікаціях інших вчених частіше ніж у його власних. Одержимість і доброту він вмів поєднувати як піхто.

Він твердо вірив в силу розуму й науки. Серце його було настільки чистим, що він був переконаний в готовності всіх людей відмовитись повністю од особистого, як тільки вони пізнали світло розуму і справедливості. Розум був його зброєю. Його бажання допомогти всім людям в тому, щоб вони користувались справжніми цінностями, а не ілюзіями, було справді подиву гідним. Ніхто з тих, хто звертався до його суспільної свідомості комуніста і вченого, не йшов од нього з порожніми руками. Йому було байдуже, де лежатиме його прах. Не байдуже нам, хто залишився жити

після нього, і байдужість для кого найжахливіше зло. Справжня моральна велич його особистості була причиною, що викликала люту ненависть багатьох інтелігентів, звичайно, обмежених. Та зате він розумів усіх і в своїй доброті був вищий за особисті неприязні.

Я гордий з того, що ця людина за життя називала мене своїм другом.

Труна опускається в нову яму. З гуркотом падають на віко кілька каштанів і роздигаються, скидаючи колючі зелені фуфайки. Тулюсь до Корсуна, наче боюся що і він може впасти в яму, а він такий відсутній, такий далекий:

— А ми, знаєте, з ним у молодості, як тільки-но з Кембриджа вернулись, поїхали на Володимирську гірку солов'їв пересвистувати.

— Як то пересвистувати?

Корсун говорить з задвпільям смутком, сміється тихо, якось зламано:

— Алгоритму солов'їних колінець дошукувались. Ото вже свистун був...

Нічого не сказавши нікому, він цілує руки Блантеровій вдові і цезає в своїй чорній «Волзі». Вона одкочується.

Яма закидається піском і глиною, ставляться вінки, портрет Блантера вмощується між ними, Воробчак квіте поправляє.

Сиву вдову тіпає — і ради їй немає.

Відходжу трохи вбік, і тут до мене підходить жевжик в сірому костюмі і сірому кеці завбільшки з решето.

— То твоя могила?

Він показує звіддала на купу землі, вибраної з старого поховання Блантера, і довірливо пускає дев'яностоградусний перегар в моє обличчя.

— Коли то твоя могила, то скільки хочеш відступних?

Одхиляюся од цвинтарного спекулянта і чую, як моя посмішка стає такою смутно-іронічною, як і корсунова, — естафета. Тікаю звідси, мов камінь з праці, тікаю в життя — до Ніки...

А чорна Корсунова «Волга» шурхотітиме по піску і перших ніжножовтих листках клена. Буде топтати товсту шкаралушу їжачкуватих каштанів — випорснуть глянцоваті еліпси зерен на дорогу.

З машини вийде сивий задуманий чоловік, макінтош на ручці, товстевна палиця з мордою дога па ручці, побиті, не дуже модні черевики, сива паморозь брів, тяжкі зморшки на переніссі, молоді мудрочуттєві губи виключно контрастуватимуть з його припорошеною літами старістю. Чоловік знає, куди йтиме. Чорна «Волга» стиха щезне між дерев і зулячиться — покірпа, очікуюча. Листя стиха буде падати на її спину. Вітер ворухитиме свіжим корінцем листка на емалі.

Корсун рвучко оглядеться і, примітивши, що машина зулячилась недалеко, погрозить своєму шоферові тяжкою дубовою палицею з мордою дога па ручці, павіть вдарить «Волгу» палицею, як надокучливого пса.

Машина слухняно відкотиться все далі і далі, а Корсун так же войовничо-спокійно прямуватиме до тернової галявини — куці терену повсідалися по всіх закутках лісу і будуть хапати голками за шурхотливі поли макінтоша.

Академік всядеться на грабову розкаряку, озирнеться навкруги і, увевнившись, що довкола не чутно живої душі на кілометр, почне свистіти солов'їним голосом. Так, саме тим солов'їним голосом, який на пару з Блантером колись признавали за свій солов'ї його молодості.

Свист його — приглушений, не дуже настирливий, але викличний і тужний — буде дивним спомином за своїм погаслим другом; кожна людина тужить як вміє.

Листя падатиме на сиву голову і липшого місця знайти не зможе.

Здалеку солов'їному голосу Корсуна відповість пугач. Його розгублене дитяче пугу теж падатиме сивим листком на голову.

А Корсун буде імітувати солов'я, і йому так віритимуть довкола — і пугач, і листя лісове, і далека скирта в полі...

Вислизне з-за хмар місяць — тут як тут, вересневий молодик в небо роги застромить — академічний свист полине до місяця і туди, де невідомий порох спадає і на Блантерів вимпел.

Ще соловейки

Пізня вечорова година. Андрійко ніяк не може заснути. Ніяк не може втихомпритись його цілоденне збудження. Ніна вже і не намагається його вкласти, коли він хитрувато так лащиться до неї і випрошує:

— Ти мені, мамусю, казочку про соловейка?

— Про якого соловейка? Про розбійника?

— Ні, мамусю. Про татового соловейка.

І Ніна розповідає йому стару добру казку Ганса-Хрестіана Андерсена. Ніна бере в руки свої саморобні ляльки — імператора, Соловейка, Смерть, і починається лялькова вистава, Андрійкова улюблена.

— Жив-був собі в Японії імператор, і не було в цілому світі такого розкішного палацу з садом, як в того імператора. А в тому саду жив соловейко. З усіх кінців світу приїздили до столиці мандрівники, всі вони любувались його паладом і його садом, але, почувши солов'я, казали: «Оце — прекрасніше над усе!». Імператор був грамотний, і з книжок, в яких учені описували його сад і палац, дізнався про існування соловейка. Він наказав, щоб пташку доставили до нього. Придворні виконали наказ імператора. Посеред величезної зали, в якій сидів імператор, поставили золоту тичину — на ній сиділа маленька сіра пташка. Та ось соловейко заспівав, так заспівав чудово, що у імператора сльози виступили на очах...

— Мамусю, а де він так навчився співати?

— В свого татка, синочку, не перебивай. ...І ось сльози покотились по щонах, а соловейко затюхкав ще дзвінкіше,

ще солодше — пісня так і хапала за серце. Імператор так захопився, що хотів пожалувати соловейкові свій золотий черевичок на шию. Та соловейко подякував і відмовився, пояснивши, що достатньо нагороджений:

— Я бачив на очах імператора сльози — якої ще ж мені нагороди бажати!

Соловейку наказали залишитись при дворі і поселили його в особливу клітку. Але ось одного разу імператору доставили посилку з написом: «Соловейко». А в ній була кумедна штуkenція: там лежав штучний соловейко, дуже схожий на живого, але весь обсицаний діамантами, рубінами і сафірами. Варто його було тільки накрутити, і він починав співати одну з тих пісеньок, які співав живий соловейко, і поводити хвостиком, що так і ряхтів золотом та сріблом. Імператор якось наказав, щоб живий соловейко і штучний соловейко заспівали дуєтом. Та діло не пішло на лад: живий соловейко співав по своєму, а штучний — як заведена шарманка. Всі так захопилися новою іграшкою і ніхто не помітив, як сірєнька пташка випорхнула у відкрите вікно і щезла геть. Та це нікого не засмутило — адже чудова іграшка зосталась. Штучний соловейко співав одну й ту ж пісню тридцять четвертий раз, а капельмейстер розхвалював штучну пташку, доводячи, що вона навіть живу перевершує, та не тільки строями і коштовностями, але й внутрішніми своїми достоїнствами.

— А що стосується живого соловейка, тож ніколи неможливо знати наперед, що саме він співатиме. А у штучного все відомо заравня, і можна навіть дати собі повний звіт в його мистецтві. Цього соловейка можна розібрати і показати його внутрішній устрій — це ж плід людського розуму.

Штучному соловейкові підмостили шовкову подушечку біля імператорського ліжка, а навколо нього розклали всі дарунки, золото, коштовності, якими його ушанували. Скоро імператор, весь двір і навіть весь народ знали напам'ять кожнісіньку нотку його пісні.

Минуло кілька літ, імператор тяжко захворів, казали навіть, що він був уже при смерті. Блідий, обхололий, лежав на своєму величезному ложі. Всі думали, що він мертвий, та він був ще живим. Хворому імператору було важко дихати — йому здавалось, що хтось сидить у нього на грудях. І ось він розплющив очі і побачив, що це Смерть. Вона одягла собі на голову імператорську корону, взяла в одну руку його шаблю золоту, а в другу — знамено його розкішне. Добрі і злі діла пагадували йому про себе, а Смерть підтверджувала їхні слова похитуванням голови. Імператор хотів заглушити розповіді злих справ, щоб і слів їхніх чути не було.

— Музику сюди, музику! — волав імператор. — Співай хоч ти, золота пташко! Я обдарував тебе золотом і коштовностями, я повісив тобі на шию свого золотого черевичка, та співай же, співай!

Але пташка мовчала, нікому було її завести, а без заводу співати вона не могла.

Та ось за вікном почувся чарівний спів. Маленький живий соловейко сидів там на гілці і співав. Дізнавшись про хворобу імператора, він прилетів, щоб його розважити і підбадьорити. Він співав, а привиди, що було обступили помираючого імператора, стали цезати, і в ослаблomu тілі імператора кров швидше запульсувала, сама Смерть заслухалась соловейка і все повторяла: «Співай, співай ще, соловейку!». І Смерть за пісню солов'я віддала і корону, і шаблю золоту, і знамено імператорське, а імператор заснув солодким благовісним сном і прокинувся окріплим і здоровим. Жоден з його служників не навинувся до нього, гадаючи, що він уже помер; і лише соловейко все ще витьохкував за вікном.

— Ти мусиш залишитись у мене назавжди! — промовив імператор. — Ти будеш співати лише тоді, коли ти сам цього захочеш, а штучну пташку я розстрою на тисячу друзок.

— Не варто, — відповів соловейко. — Вона послужила тобі як тільки могла. Нехай залишиться в тебе.

Імператор встав, убрався в свої імператорські строї і притис до серця тяжку золоту шаблю. А соловейко полетів собі.

Слуги зайшли подивитись на мертвого імператора і замерли на порозі. А імператор сказав їм: «Доброго ранку!»

— Добраніч тобі, синочку!

— Добраніч, мамусю! Тільки татко мені трохи інакше розказував. Він розказував, що штучного соловейка тоді ще не вміли добре робити. А татко мені зробить, і такого голосистого, щоб він мене щоранку в садочок будив замість будильника, замість півника і замість усього.

— Ну то спи, мій соловейку...

Андрійко спав. Спало місто, ледве де-не-де кліпаючи вогнями вікон. Ніна не спала. Ніч мала бути довгою. Ніна буде ходити з кута в кут, буде писати листи, буде читати, буде сторожко прислухатися до кожного дзвоника, до кожного шурхоту, ніч буде довгою. Воробчак, що мешкають у дев'ятиповерховому будинку навпроти, вже заснуть, погасне велике вікно у їхній спальні, великий годинник у напій вітальні виб'є другу, отоді Воробчак прокинеться. Отоді почнеться ще одна казка, вже для дорослих, а Ніна все дивитиметься і слухатиме.

В честь неділі засвітиться світло о другій ночі, почнеться допінгована казка дійсності. Буде видно Нелю Воробчак, що засвітить кольорові свічки коло фінського ліжка в узголів'ї і поставить курських солов'їв на платівці. Потім сонний Воробчак у нічний смугастій піжамі бігтиме східцями з четвертого поверху донизу і стане навпроти свого вікна, а Неля викине йому справжнісіньку плетену драбину, що засвітиться поруч з пожежною — для страховки. Потім Неля дасть своєму чоловічкові романтичний сигнал свічкою. Воробчак, як справжній середньовічний лицар, буде лізти плетеною драбиною до вікна своєї дами, дама дождатиме з червоною свічкою біля ширми. Сплетуться вони в обіймах, Неля ширму заслонить, шаленітимуть солов'ї, свічка пробиватиметься крізь вікно рожевим світлячком подружнього

щастя. Поповзе у вікно під ширму плетена нейлонова драбина. Почнеться любовний акт.

Ніна спочатку стримуватиме себе, потім почне нервово здригатися всім тілом, почне тіпатись не то од сміху, не то з ридання і нарешті зайдеться таким розпаленим реготом, тихим і глибоким, що ледве не задихнеться...

Втеча від втечі

І місяць-молодик у змові з нами, і зорі.

Ніка веде моторолер відчайдушно. Миготять зустрічні фары, блиском опалюють нас. Я притулявся до її худенької спини — ворса жовтого пухнастого светра, пилюжкий вітер, шал їзди — все це лоскоче мої ніздрі, п'янить яблучний дух втеклих садів, гіркістю диму дихають вогнища на стернях. Ніка раз за разом оглядається назад, щоб ще раз пересвідчитись, чи це не дорожній міраж витворив супутника за спиною. І коли перекопується, що справді це її горе за спиною, що це справді воно так палюче і млосно дихає їй у вухо, вона ледве не захлипається вітром. Рвучко одкидається назад, обцілює скрізь — в перевісся, в губи, в мої припалі пилюгою щоки, — моторолер ледве сновигає по дорозі, потім знову вирівнюється, знову бісіє, і білий серпок місяця-молодика б'є йому гудронові плити. І місяць-молодик у змові з нами, і зорі.

Ніка дихає молодим вогнем, а замовлянням сивим:

— Усі перед тобою, місяцю, і я народжена, хрещена, молитвяна раба божа Ніка. Саме голо зерно пшениці, сонце мені у вічі, місяць мені у плечі. Матір божа поперед мене. Як од бога, так і од тебе, Юрію, уся ласка, уся доброта на мене. Я проти тебе з ласкою, ти до мене з добротою, з ласкою. У мене очі соколині, а брови соболині, а у тебе добра ласка на мене народжену, хрещену і молитвяну рабу божу

Ніку. Я до тебе на соколi їду, ти ж глянь на мене соколини-ми очима і привернися до мене своїм добрим і материнським серцем до народженої, хрещеної, молитвяної раби божої Ніки...

І чим інтенсивніший темп руху, чим миготливіше зблискують вогні рефрижераторів і санітарних машин, автокранів і легкових, тим тісніше зіщулюються вічні двоє в одне, тим пристрасніше кишить, слово слово ковтаючи, старе як світ любовне посиліле замовляння, вітрами віків шмаганає — пашому моторолеру під ноги слухняно лягло, простелилось дорогою буйною, автострадою втечі задиміло.

...— Ви, зорі-зірниці, вас на небі три сестриці; одна нудна, друга привітна, а третя печальна. Беріть голки і шпильки, гордове камішня: бийте його і печіть, паліть і нудіть; не дайте йому ні спати, ні лежати, ні їсти, ні пити — других любити. Тягніть до мене хрещеного, народженого молитвяного козака Юрія, до народженої, хрещеної, молитвяної раби божої дівчини Ніки...

Молодик виламується з хмари. Гурт хлопців на обочі тупцює навколо вогнища — кілька трактористів теревенять, трактори мовчать. Війнуло тавотом, вдарило димом, просмужило вуха тяжким репанім словом. Стуговить дорога, гудронові груди навпiл роздирає. Молодик до зірки не дотуляється. Аж крила напi болять.

...— Не лети ж ти, огненний бугало, ліса палить, землі сушить, а трави в'ялить! Полети ж ти, огненний бугало, до козака у двір, де ти його спобіжиш, де ти його заскочиш чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи в напитках, чи у вечері, чи у постелі, ученися ти йому за серце, затоми ти його, зазуде, запали ти його, щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною, народженою, хрещеною, молитвяною дівчиною Нікою, щоб він мене не запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав. Тягніть до мене народженої, хрещеної і молитвяної дівчини Ніки, народженого, хрещеного, молитвяного козака Юрія.

І коли моторолер, проковтнувши автостраду, тиєється

бочком на ґрунтівку, орієнтуючись на довгу скирту серед чорного розораного безмежжя, коли він натрапляє на щойно вибиту стежку, коли він вдаряється носом у вологу солому, замовляння доходить екстазу — скирта його зупиняє, ми з неба впали.

...— Розсічи сокирою його серце, посади у нього тугу тужкющу, сухоту сухотущу, в його кров гарячу, в печінку, в сугави, в сімдесят сім сугавів і підсугавів, в один сугав, в сімдесят сім жил і сдину жилу станову... щоб йому прагнулося і хотілося до чаду, до одуру, щоб його брало вдень при сонці, а вночі при місяці — до мене народженої, хрещеної, молитвяної дівчини Ніки...

Ніка лежить пага на соломі, мій чорний плащ у головах. Замовляння ще розкочується над нами, моторолер впав і не дихає, величезна скирта в чорних полях тримає нас в своїй солом'яній пазусі. Молодик чадіє то в хмарах, то в пропалених осягнутою хіттю очах Ніки, а я дна в ночі не знаходжу. Солома шурхотом дихає, млостю зветься, а чадом прозивається. Вихровим пахом ранетів несе од саду, першою вільгістю листопадовою котить од лісу.

— Я тебе...

— Я тебе теж люблю...

— Я так хотіла б у це вірити. Так хотіла б. Але пощо ти даєш мені такі надії? З ними ще тяжче. І там ти не сам, не сам.

— Я завжди сам. Я задимівся од самотності. Дивись (показуючи на рогатого молодика), вже Кронос обтяв дітородні члени батькові Уранові і готовий взяти свою матір Геру в наложниці. Пам'ятаєш ці осінні метаморфози з міфології? Завжди вони мене побивали жорстокістю правди.

І чим далі продовжується наш стриманий, вже підхолодий діалог, тим ближчаємо між собою тоном інтонації, дотиком пальців, шамотінням соломи, очей зориним зблиском. І тим далі віддаляємось. Ось вже як ми віддалені одне від одного — поміж нами на плащі лежить взаємнозамілована і взаємновтомлена ціві миті пара — це ми лежимо обос, як

лежать люди, що любляться. Та водночас біля нас обох, оголених, нагих, сидимо теж ми обоє — і я сиджу, і Ніка сидить, тільки віддала одне від одного, на протилежних краях скирти. Ми там. Ми тут.

З далекого лісу чути солов'я. І як в нього повірити ранньої осені, та Ніка вірить — любов і віра плече в плече ходять. І я чую солов'я, та не вірю, сам з себе сміюся.

— Це справді любов, любов у нас з тобою. Ти чуєш, глушмане? Це найщасливіша любов, коли осінній соловейко коло неї.

— Це ти придумала осіннього соловейка.

— Хіба ж тобі позакладало, сонечко моє?

Ті обоє, що лежать, чують соловейка, вірять йому, їм так треба вірити, вони любляться. Ми чуємо.

Ті одинокі, що сидять на краю скирти, сперечаються... Суперечка — це вже десь близько від істини, а любов так бездонно далека од неї, що майже поряд. Ми сперечаємось.

— Ти ж бачив сьогодні, як цвіте каштан у вересні. Це теж на любов.

— Тебе зараз послухати, так весь світ для твоєї любові простелений. Смороду чи не чуєш.

— Чую. Та я люблю. А ти... ти в любові шукаєш істину. Ти ж з чоловічого поріддя. Ваша амплітуда така, така вузька — або бабські коліна, або істина. А ми любимо. Ми вищі в цьому за вас. Ми любимо. А ви всього-на-всього — шукаєте.

Знову чути соловейка, і знову не вірю власним вухам. Крик підоспілої електрички розтинає нічну тишу. І коли серед місячної тиші ген-ген аж з того лісу тяжко прокинувся голос пугача, оті двох, що сиділи на краях скирти, знову злилися в одне. Пугач зробив те, що не вдалося соловейкові... Ми злилися в одне.

А ЧОРНИМ ПОЛЕМ, РОЗОРЕНИМ НА ЗЯБ, БІЛЯ СКИРТИ ПРОВІГ ТАБУН БІЛИХ КОНЕЙ, ЛИСНІЛА ШКІРА МІСЯЧНИМ ПОЛИСКОМ. ЩЕЗЛИ КОНІ. ІРЖАН-

БЯМ ПРОПАЛИ, НАЧЕ В МІСЯЦІ. ТІЛЬКИ ДВОЄ ЩЕ
ТУЛИЛИСЯ БІЛЯ СКИРТИ, ПИРХАЛИ М'ЯКИМИ
НІЗДРЯМИ НА СМЕРДЮЧИЙ ЗАПИЛЮЖЕНИЙ МОТО-
РОЛЕР. ТЕРЛИСЯ ОБ ШОРСТКУ ЩІТКУ СОЛОМИ,
ШИЮ НА ШИЮ КЛАЛИ.

ВЖЕ Я ВЕДУ МОТОРОЛЕР, НІКА ЗЗАДУ ОБХОПИ-
ЛА МЕНЕ РУКАМИ. ДОРОГА — БЕЗМЕЖНА, БЕЗКРАЯ
ШАХІВНИЦЯ; ЧОРНО-БІЛА КЛІТЬ НАВХРЕСТ ПРО-
СМУЖИЛА ГУДРОНОВІ ПЛИТИ. БІЛА ПОЗЕМКА НЕ
ТО ВІЛОГО СНІГУ, НЕ ТО ВІЛОГО ЦВІТУ ПАРУЄ НАД
ДОРОГОЮ. МЧИМО З НІКОЮ ГОРІШНЬОЮ ТРАСОЮ —
ШАХІВНИЦЕЮ.

ДОЛІШНІЙ ТРАКТ, ШИРОЧЕЗНИЙ І ПОВІЛЬНИЙ,
ДВОБІЧНИЙ ЗА РУХОМ. В ОДИН БІК ПО ГРУНТОВЦІ
ПОВОЛІ ТЯГНУТЬСЯ ЧУМАЦЬКІ МАЖІ БЕЗ ЛЮДЕЙ.
ВОЛИ РЕМИГАЮТЬ, СЛИНУ РОНЯТЬ. ВОСКОВІ СВІЧ-
КИ ГОРЯТЬ НА РОГАХ У ВОЛІВ. ЗНИКАЮТЬ МАЖІ
ЗА ПОВОРОТОМ.

НАВПРОТИ ЇМ ІНШИМ БОКОМ ДОРОГИ ПОВОЛІ
ПОВЗУТЬ ЛЕГКОВІ АВТОМОБІЛІ, ФАРИ ГОРЯТЬ,
КЛАКСОНИ НАТУЖНО КРИЧАТЬ, МОТОРИ ЗАДИ-
ХАЮТЬСЯ.

ЧАС, РОЗДЕРТИЙ НАДВОЄ, ВОЛИ І МАШИНИ В
РІЗНІ БОКИ ТЯГНУТЬ, МУКАННЯ І РЕВ СИРЕН, СВІЧ-
КИ І ФАРБИ, ВІТЕР НАД УСІМА, СОНЦЕ НАД УСІМА,
МІСЯЦЬ НАД УСІМА, НАД НАМИ.

НА УЗБІЧЧІ, КОЛО ВІАДУКА, БІЛЯ ДУБА-НЕЛИНЯ,
КІНЬ ПРИВ'ЯЗАНИЙ. СПИС СТРИМИТЬ. КОЗАК МА-
МАЙ ЛЮЛЬКУ КУРИТЬ. ШАХІВНИЦЯ ПЕРЕД НИМ.
РОБОТ СИДИТЬ З ДРУГОГО БОКУ — МАШИНА ПО-

РОЖНЯ СТОЇТЬ КОЛО КОНЯ, МОТОР ДИМОМ ДИХАЄ, ЧАХОМ ЧАХКАЄ. МАМАЙ І РОБОТ В ШАХИ ГРАЮТЬ. ЛЮЛЬКА ДИМОМ ПАХКАЄ, СКЛЯНІ РОБОВОТІ ОЧІ ПАЛАХКОТЯТЬ, ДАМАСЬКА ШАБЛЯ В ІНКРУСТОВАНИХ СРІБЛОМ ПІХВАХ НА ДУБІ ВИСИТЬ ЯКРАЗ НАД МАШИНОЮ, ЯКРАЗ НАД МАШИНОЮ, ЯКРАЗ НАД БІЛИМ ПЛАСТМАСОВИМ КЕРМОМ У ГОФРАХ...

А НА ГОРІШНІЙ ТРАСІ — ШАХІВНИЦІ — ЗАТЯТА ПОГОНЯ. МИ З НІКОЮ ШАЛЕНО МЧИМО, ТА НЕ ВТЕКТИ НАМ. ЗА НАМИ ЖЕНЕТЬСЯ ПО КЛІТКОВАПІЙ ТРАСІ ГУРТ ДИВНИХ ВЕРШНИКІВ: ВОНИ ЯК ПОПАРОВАНІ, ПОРЯД З КОЖНИМ МОНГОЛОЇДОМ СИДИТЬ РОБОТ, КОВАНІ КОНІ РВУТЬ ГУДРОН. СТІЛИ ЛЕТЯТЬ. БІЛІ СТІЛИ СТРИМЛЯТЬ В ЧОРНИХ ШИНАХ МОТОРОЛЕРА. І ВЖЕ — ЧОРНИЙ ЛІТАК У НЕБІ. НЕ ТО «САБЕНА», НЕ ТО «КАРАВЕЛЛА», НЕ ТО Ту. ВЕСЬ ФЮЗЕЛЯЖ, ВСІ КРИЛА ПРОТЯТІ БІЛИМИ СТІЛАМИ. БІЛЕ ПІР'Я НА ТЛІ ЧОРНОЇ ВИХЛОПНОЇ САЖІ. БІЛЕ НА ЧОРНОМУ.

...СИДЖУ В ЛІТАКУ, ПРИВ'ЯЗАНИЙ ЧОРНОЮ ЛИНВОЮ З КІНСЬКОГО ХВОСТА ДО СИДІННЯ. ПОРУЧ СИДЯТЬ ТАТАРОВЕ ТА РОБОТИ — ТАТАРОВЕ КУНЯЮТЬ, ОДИМ ОКОМ ДУМАЮТЬ, РОБОТИ ВІДПОЧИВАЮТЬ, НОГУ НА НОГУ ПО-ЄВРОПЕЙСЬКИ ЗАКЛАВШИ. НІКА МІЖ РЯДАМИ ПО САЛОНУ ХОДИТЬ, НАЛИВАЄ КУМИС З БУРДЮКА У ВИСОКІ ТОНКІ БОКАЛИ З ЕТИКЕТКАМИ, РОЗНОСИТЬ ЇХ, ГРАЦІЙНО НАХИЛЯЮЧИСЬ, ДО ЇЇ СПИНИ КІНСЬКОЮ ЛИНВОЮ ПРИМОЦЬОВАНИЙ НЕВЕЛИЧКИЙ, З СЛОНОВОЇ КІСТКИ ВИРІЗАНИЙ ХРЕСТ.

НІКА УНИКАЄ ДИВИТИСЯ НА МЕНЕ, ХОЧА ЇЇ СЛЬО-

ЗИ ВДАВАНА УСМІШКА ЩЕ НЕ ВИСУШИЛА. ЗОЛОТА КОРОНА МІС ЕВРІКИ НАБІК НАХИЛИЛАСЬ. ЛІТАК ХМАРИ ЛАМАЄ...

...ШАХІВНИЦЯ ЗЛІТНОЇ СТЕЖІ ТЕЧЕ У ДИВНУ ПЛОЩИНУ АЕРОДРОМУ. ЦЯ ПЛОЩИНА РУХЛИВА — ВОНА ЗОВНІШНЬО СХОЖА НА ТУ ФІГУРУ, ЯКА Б УТВОРИЛАСЯ, КОЛИ Б НАНЕСТИ НА КАРТУ ФУНКЦІЮ КОМПЛЕКСНОГО ЗМІННОГО З БЕЗКОНЕЧНОЛИСТОЇ РИМАНОВОЇ ПОВЕРХНІ — СКЛАДЕНІ З ДУГ РІЗНОКОЛЬОРОВІ МНОГОКУТНИКИ ПЛИТ, ЯКІ СТАЮТЬ БЕЗКОНЕЧНО МАЛИМИ В МІРУ НАБЛИЖЕННЯ ДО ЗОВНІШНЬОГО КОЛА, ДО ОТОЧЕННЯ АЕРОДРОМУ.

НА ЦІЙ РІЗНОКОЛЬОРОВІЙ ПЛОЩИНІ, ЯК ФІГУРИ НА НЕЗБАГНЕННІЙ ШАХІВНИЦІ, ЇЗДЯТЬ НА МАЛЕНЬКИХ ВІЛИХ ВІЗОЧКАХ ГОЛОВИ. СУШКО ВПІЗНАЄ ГОЛОВУ БЛАНТЕРА. А ГЕН ЗДАЛЕКУ ІДЕ ГОЛОВА КОРСУНА. ЩЕ БЕЗЛІЧ НЕВІДОМИХ ВІЛИХ І ЧОРНИХ ГОЛІВ.

ДОНОСИТЬСЯ ГОЛОС З НЕБА — З БЛАКИТНОГО МЕГАФОНА.

— ЩЕ ОДНУ ГОЛОВУ І МОЖНА ПОЧИНАТИ ПАРТІЮ.

ГОЛОВИ ЯК ПО КОМАНДІ РОЗ'ЇДЖАЮТЬСЯ ПО СВОЇХ ПОЗИЦІЯХ. СКЕПТИЧНО ПОСМІХАЄТЬСЯ ГОЛОВА БЛАНТЕРА. ТИХО ВПІЗНАЄ МЕНЕ ГОЛОВА КОРСУНА І КРИЧИТЬ:

— ТІКАЙ! ТІКАЙ У МУЗИКУ!

БОСІЙ БІЖУ ПО КАФЕЛЬНІЙ РІЗНОКОЛЬОРОВІЙ ПЛОЩИНІ — МЕНЕ ДОГАНЯЄ ЛІТАК, СПІШУ ДО ВЕЛИЧЕЗНОЇ ЧОРНОЇ ТУРИ, ДО СМОЛИСТОЇ БАШТИ З

ВІТРАЖАМИ У ВІЙНИЦЯХ. БАШТА СТОЇТЬ НА КРАЮ
ПОЛЯ — КВАДРАТИ ЧОРНОЇ РІЛЛИ ПОРУЧ З КВАДРА-
ТАМИ БІЛОЇ ГРЕЧКИ.

ВБІГАЮ В ЧОРНИЙ ЗАМОК ТУРИ, ЧЮЮ, ЯК З ВЕР-
ШИНИ З КУПОЛА КОТИТЬСЯ МУЗИКА.

... мелодія

...розторганий Бах

...провалює полиновим вітром

...шестеро крил крилених — на пальці

...крик моїх рук вогнених — на кожному клавiші

БІЛЯ ВВІГНУТИХ СТІН, БІЛИМ ВАПНОМ ПОМАЩЕ-
НИХ, СТОЯТЬ ЛІЧИЛЬНІ МАШИНИ. МИГОТЯТЬ ЛАМ-
ПОЧКИ. ЗА ПУЛЬТОМ СИДЯТЬ ІСТОТИ З ДОВГИМИ
ЧОРНИМИ ХВОСТАМИ — КУДЕЛІ ХВОСТІВ ПІДМІ-
ТАЮТЬ ПІДЛОГУ. НАД ТАБУНОМ ЛІЧИЛЬНИХ МА-
ШИН ВИСОКО ВГОРІ ВИСЯТЬ ІКОНИ (БІЛЯ КОЖНОЇ
ЛАМПАДКА ЧАДИТЬ). МУЗИКА КОТИТЬСЯ ЗГОРИ.

ЗАХЕКАНИЙ, БІЖУ ПО СПІРАЛІ СХОДІВ ДО КУПО-
ЛА, ВИБІГАЮ, СТАЮ, НЕБОМ ОГОРНУТИЙ. НА БАШ-
ТІ СТОЇТЬ ТОЙ ЖЕ РОЯЛЬ, ЩО СТОЯВ У БІЛИХ ГРЕЧ-
КАХ, — ТІ Ж БДЖОЛИ НИШПОРЯТЬ ПО ЙОГО ЧОРНО-
БІЛИХ КЛАВІШАХ, ВОНИ ЗАЛІТАЮТЬ ДЕСЬ МІЖ ЙО-
ГО СТРУНИ, ВОНИ ВИПОРХУЮТЬ З ЙОГО КЛАВІШІВ,
ЯК З ЛЬОТКА, РАЗОМ З ШАЛЕНИМИ ЗВУКАМИ РОЗ-
БУРХАНОЇ ПАССАЖАЛІЇ, ЩО ЦЕ ЗА ДИВНА БАШТА-
ПАСІКА, ДЕ БДЖОЛИ КРИЛАМИ ДО БАХА ДОТОР-
КАЮТЬСЯ?

Знову

Це знову

Це знову розторганий Бах

Дихає духом, подихом стеклом

Це знову шал, це пал Пассакалії
Спокотно пропалює полиновим павітром
Вже на кожному пальці — шестеро крил крилених
Вже на кожному клавіші — крик моїх рук огненних...

Сонце сходить, через чорну ніч перекотившись. Ніка біжить між яблунями, між навислою густістю папірков, вона наступає босими ногами на яблука, вона збирає їх в пелену — маленьке одчайдушне дівчисько. Вона тулиться губами до сизого інею яблуневої щоки — їй гірко-добре. Їй щасливо. Яблуні стоять вагітні і тяжкі, німі і добрі — сад тягнеться від краю до краю. Десь за ним — колючий дріт оторожі в топких росинах світанку. Ніка трусить росу, задумана і обережна, чуйна по-пташиному. Гуде за краєм безмежне шосе, робить свою тяжку безперервну роботу, жене машини і людські долі.

Ніка біжить по гнучкому солом'яному тілі скирти до того кубла, де ще напівспить-напівмарить її висотане горе. А я ніби бачу і не бачу її. Віра сидить поруч в узголів'ї, зневіра хвостом ворушить.

В Ніки підібгана пелена. Зарошені ноги відкриті. Шамотить солома за ногами, струвками і гарними до відрази, — колінцята, рожевуваті і вогкі, в бруді остюків.

Вона стає навколішки і висипає яблука на мене. Удавно прочумуюсь. Чую, як засвічується в моїх очах іронічно-пустотливий погляд змореного, тужно-щасливого мужчини і хлопчиська. Але вже і втечу чую.

— Адаме, покуштуйте яблука.

— А що скаже бог?

— Бог на цей раз вибачить, наш гріх передував яблуку.
А ні?

Вона тихо, навколішках цілує мене в міжбрів'я, а я, проклятий, вже напіводхилиюсь. Біля скирти труться лошата.

Безмежне поле по один бік, сад — по другий, ліс далі. Гуде шосе, робить свою роботу тяжку, електричка блиско-

тять вікнами на сонці. Це для мене вже — та електричка. І я вже рвуся від скирти до станції. Мені так ніяково, але іду, соломинку кусаючи. Ніка аж бісяться од смутку і нерозуміння, вона кидає зеркалацьце, перед яким щойно гарніла, кидає люстерко в наше кубло і перепинити хоче, втечу загуляти хоче, аж дух їй, одчайдушній, забиває. Та куди ж ти? Чому сам?

І десь в душі проковтує слова. Невже зайва? Та я вже простую до електрички. Себе ламаю. Але вже дітись од скирти прагну.

Наче і хотів я зовсім не цього, наче і все не так. А вона?

Яка вона — моя і не моя: така відверта, така одчайдушна. Признавайся, проклитий, це ж тобі замацулось відмолодити коло неї, врятуватись тобі, старому сучку, в її зеленому листі. Іч, який, не хочеш ще бути старим Давидом, не хочеш, ще й як не хочеш. А блудаш!

Кидаю себе в електричку, наче в покуту якусь кидаюсь. В електричці — вікна світанком витерті. В електричці повно перекупок з корзинами яблук. Молодиці вирегочуються, старі бабці куняють, студенти в конспекти ще не заглядають — вересень.

Яблук так багато у вагоні, аж очі мружаться од їх яскріві. Молодиці заспівують пісню, дівчата підхоплюють, хлопці басують. Та мені так солоно серед цього анархічного гурту, серед виру піснєвого, серед викличного дівочого штурму чуттєвого, серед плетених корзин і мішків — запах яблук п'янить, пісня стьобає:

Нема хлопців, сама сволоч,
Нікого любити!

І те, що стається, лише потім осмислюю. Підходжу до гурту довгогрових студентів з гітарою і штовхаю плечем боярського бітлаза, здоровенного, лобурякуватого патланя. Той одхилється, змірявши мене невмитим і презирливим волюшковим поглядом.

Та он пара рудих боксерів грас в трикляті шахи. Серед

яблук і пісень, серед жартів і реготів. Не витримую знавіснілої спокуси, вчаділий за таку добу, хочу чад із себе викинути. Себе із себе викинути.

Виключно, рвучко перевертаю складену шахівницю. Два дебелих хлопці устають на мене, намагаючись вже своїми боксерськими тінями зламати такого нахабу, та дівчата осмикують їх. Шахи підбирають з підлоги.

Я ще раз перевертаю шахівницю. І тоді мене луплять. Волохаті кулаки кидаються на мене професійно і застожно. Б'ють у міжбрів'я і в зуби, викидають мене в тамбур. Та мені наче легше, побитому і осміяному. Кров з пошматованих губ спиваю, оддыхуюсь.

Ніка стоїть у тамбурі з моторолером. Дика, рішуча, знову — ніким не завойована. Десь у неї сльози, а десь остюки. Губи наморені за ніч. Дим в очах карих.

Коли викинули мене оті два з яблук і пісні, вона намагалася одвернутись. Та вже знавісніла думка словом вбита у крик, як у труну, лягла:

— Втікач, паскудний втікач! Мазохіст пікчемний!

Та знову мої руки, шукаючи захисту, лягають на жовтий светр, і їй нікуди дітись з тамбура, якби навіть цей вагон побільшити до розмірів світу. Її руда голова моє плече шукає. Ще жартую:

— То не твої брати? Двоє руденьких?

Намацую в кишені оберіг, панизую його па якусь папір'яну мотузочку і вішаю його дівчині на шию.

— Що це таке?

— Оберіг. Ще з Київської Русі. Оберігає душу од злого. Од злостивого і од хтивого.

— Ти мій оберіг.

Вона губи мої хустинкою витерла, задумана, заплакана, зарожена. А я в собі кричу.

Що найхарактерніше — так це не роздвоєння і не розтросєння. Це якась одночасна кількановерховість і мислення, і життя.

Моє життя тече кількома потоками, а звести їх в одне

річище несла мені. Моє мислення зосереджується в кількох пунктах, та так перемішуються ці центри, так ними хтось переграє щомиті, і годі впізнати доміную. Моя сврістична машина так безжально висміює мене. Я так безмежно багато чекаю од свого духовного катарсису, що тим стриманіше має бути моє розчарування. Очищення може бути, воно вже відбувається, та чи дасть воно інтенсивність моєму пошуку, та чи моє роздягання і самобичування прискорить кроки в темряві? Міняючи в покуті свою шкаралицу, б'юся в муках, виростаю — та чи ближчає істина? Вона вищас.

Велике сонце встає над білим світом. Неділя минула. Сонце будня встає. Сонце поведіллка. А десь там — зелений Борзель дихає, старий будинок рипучими клавішами підлога до моєї сивої вчительки обзивається. Вона не може примеритись зі мною, з отим бузувірем, що машинну музику робить.

— Ви вбили у собі Ріхтера! — каже вона мені.

— Ради кого? — іронічно питаю сам себе за неї. І сам не знаю.

А нагорі в неї на антресолях дівча в ластовинні грає, воно мале, воно таке ніякове, воно так пашіє при зустрічах і все зіщулюється, все в рояль, ховається, тільки довгасті пальчики в чорних плямах на клавішах видно.

...ЧОРНА ВЕЖА СТОІТЬ НА КРАЮ ПРОВАЛЛЯ, ЯК НА КРАЮ ЗЕМЛІ. А ГЕІ ДЕСЬ, ЯК З ГЛИБИНИ НЕБА, НЕСЕТЬСЯ ВИХОР ПАССАКАЛІ. БІЛА КРАПЛЯ ЛЮДИНИ КОТИТЬСЯ В ЧОРНИХ ПОЛЯХ, І ТАК ТОГО ВИХОРУ БАГАТО, ЩО ВІН САМ СЕБЕ НЕ ВПІЗНАЄ.

Епілог або «Пассакалія» «Евріки»

Мене запросили виступити в Будинку літераторів і щось сказати письменникам про кібернетику. Прийшло чималеньке товариство — крім письменників, були і наші вчені, ззаду притулилися скромний не по-академічному Корсун, були і композитори і художники. Набилось багато студентства як завжди.

Прийшла і Ніка. Вона була в чорному. Чорна стрічка огортала її руду голову. Мій срібний оберіг оберігав її душу — вже від мене. Він виключно погойдувався на срібному ланцюжкові, і я не втримався.

— По кому це ти траур носиш?

— По тобі.

Вона швидко відійшла — я лише ловив, чи залишиться вона в залі. Залишилась!

Я вирішив спершу коротенько торкнутись проблеми зв'язків мистецтва і кібернетики, а потім наважитись самому сісти за рояль і виконати «Пассакалію» «Евріки» — так ми назвали той музичний опус, над яким трудилися наші обчислювальні машини під моїм керівництвом.

Спершу був мій виступ — суть його звелась ось до чого:

— Що дає кібернетика митцеві і дослідникові мистецтва? Чи здатна вона натхнути їх новими образами і думками, дати їм нову, більш довершену техніку для вирішення їхніх творчих і аналітичних завдань?

Кібернетика несе з собою істотно нове бачення світу, вона відкриває закономірність і порядок в таких областях буття, які раніше уявлялись хаотичним зчепленням випадкових подій або виявом нематеріальних, містичних сил.

В цьому і полягає цінність ідей кібернетики для художника-мислителя, що намагається глибше усвідомити закони своєї творчості, своє завдання і місце в людському суспільстві. Що ж стосується «звільнення» музиканта, поета чи художника од малопродуктивної ручної праці по заготовці і обробці первісної художньої сировини — інтонацій, ритм, кольоро-

рових елементів і т. п. — з допомогою електронно-обчислювальних машин, то цією сумнівною перевагою будуть користуватися, очевидно, лише відверті епігони та різні творчі імпотенти.

Я відчув, як добре здорове гудіння стало виростати в цьому письменницькому вулику — доказник того, що я знаходив тут якесь порозуміння. Цікаво, що вони скажуть потім?

— З іншого боку, філософські ідеї кібернетики примусили багатьох учених-природознавців відмовитись від традиційно дилетантського погляду на мистецтво як на джерело розваги і всерйоз замислитись над його соціальною і гносеологічною проблематикою.

Згадайте, скільки вчених, представників точних наук, стало цікавитись нині творчістю художньою. Може, гряде справжнє зближення сфер мистецтва і науки? Адже в далекому минулому вони утворювали єдиний комплексний метод пізнання і перетворення світу, що згодом розділився надвоє. Адже згадайте: античні філософи і вчені будували свої праці у формі літературних творів. Приклади? Діалоги Платона. Поема Лукреція. А Піфагор? Адже він вважав музику, якою займався протягом усього свого життя, частковим проявом математики, що, в свою чергу, являла собою відлуння божественної музики рухливого всесвіту. А згадайте Блока — це вже до нас ближче.

Коли взяти наш популярний поділ людей-творців на «фізиків» і «ліриків», то до якого розряду можна віднести Леонардо, Еразма, Монтеня, Декарта, Паскаля, Кеплера — одержимого піфагорейською ідеєю гармонії світу, Лейбніца і Локка, Монтеск'є і Вольтера. Нарешті, ким був Гете? І тільки дев'ятнадцяте століття викликало у романтиків аристократичний протест проти сухого і тверезого розрахунку науки — воно стотожило його з грошовими розрахунками торговельних контор.

Митці стали насміхатися над ученими-теоретиками. Згадаймо членів Мадфогської асоціації, з яких познущався Дік-

кенс. Згадаймо лапутянську академію Свіфта. Але яка іронія долі? Буквально всі нісенітниці, над якими труждалися учені мужі Лапути Свіфта, або вже стали основою пайбільших технічних досягнень наших днів, або знаходяться в числі найперспективніших розробок, включаючи утилізацію сонячної енергії з огірків у вигляді створення методів штучного фотосинтезу. Коли казати про критику Діккенса, то варто згадати, що в Мадфогську асоціацію, що народіювала Британську асоціацію сприяння прогресу науки, входили в часи великого англійського письменника такі великі вчені, як Фарадей і Максвелл!

Кінець XIX століття. Так звані «лірики» вважають, що науці і вченим взагалі нема місця в тій сфері життя, яка складає поняття «духовної культури». Протилежний табір з таким же самим правом вважає митців зманіженими і розбещеними снобами, аморальними хулителями і підривниками основ суспільства. Бородін жертвує кар'єрою хіміка, займається практично наукою і мистецтвом неможливо. Скрипка і Достоевський великого Ейнштейна — всього-на-всього дивакуватість і звичка опшелешувати співбесідників парадоксами і загадковими афоризмами. В останньому випадку я не кажу про суть справи, а про те, як саме вона сприймалась переважною більшістю вчених.

Розірвана свідомість і досі пропагується на заході як найвищий зразок художньої творчості. Негація розуму висовується як основа всієї життєвої філософії.

Ось що пише Лео Гурко в своїй книзі «Криза американського духу»:

«Припускається, що акт думання, акт мислі тягне за собою не лише злодійство, але незалежно од питань моралі також якусь долю ризику і небезпеки. Роздум майже завжди приводить людей до біди. Він примушує їх сумніватися в пануючих поглядах, проникати в незвідані області, кидати виклик давно закоріненним питанням. Ніхто не може перед-

*...У Києві... при кожному домі,
неначе при яких палацах, є великі
сади, де ростуть фруктові дерева...
багато в них горіхів, винограду.
Серед чудових грядок з огірками
кияни сіють крокуси, руту
й гвоздики різних кольорів...*

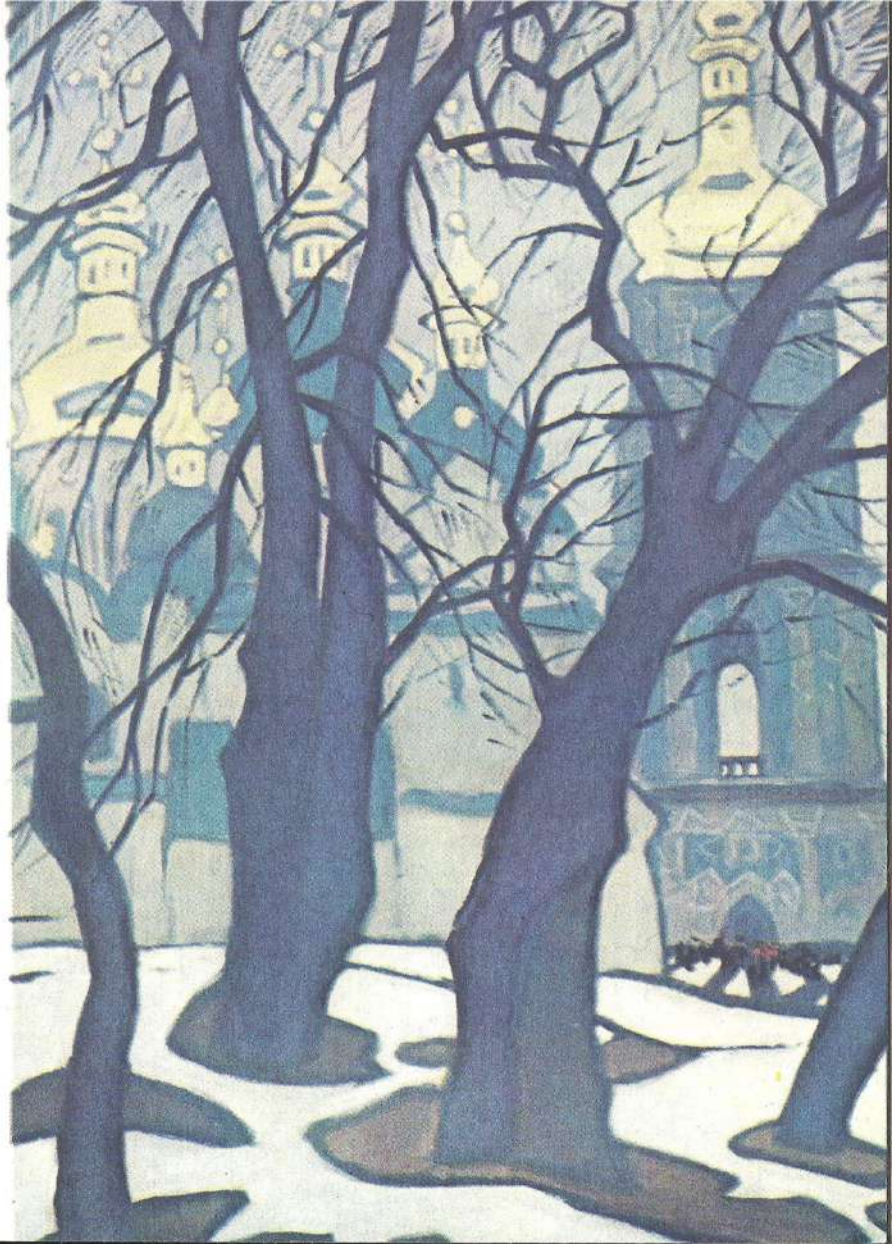
*Біля дороги, що веде до
Видубецького монастиря під Києвом,—
кручі, порослі дикими фруктовими
деревами... Яблуневі, горіхові чи
інші сади дають поживу пустельникам
і мандрівникам.*

Павло Халебський (Сірія) 1654 р.

*Я бачив Північний Рим,
місто православ'я, в якому 300
церков, багатства Печерської лаври,
свята Софія, а навкруги степи й
степи. Тут маємо цікаву гармонію
розкоші і простоти. Такий ансамбль
являє собою Київ... Протягом 15
або 20 днів до Києва на ярмарок
приїздять з усіх куточків Росії.*

Оноре де Бальзак (Франція) 1848 р.

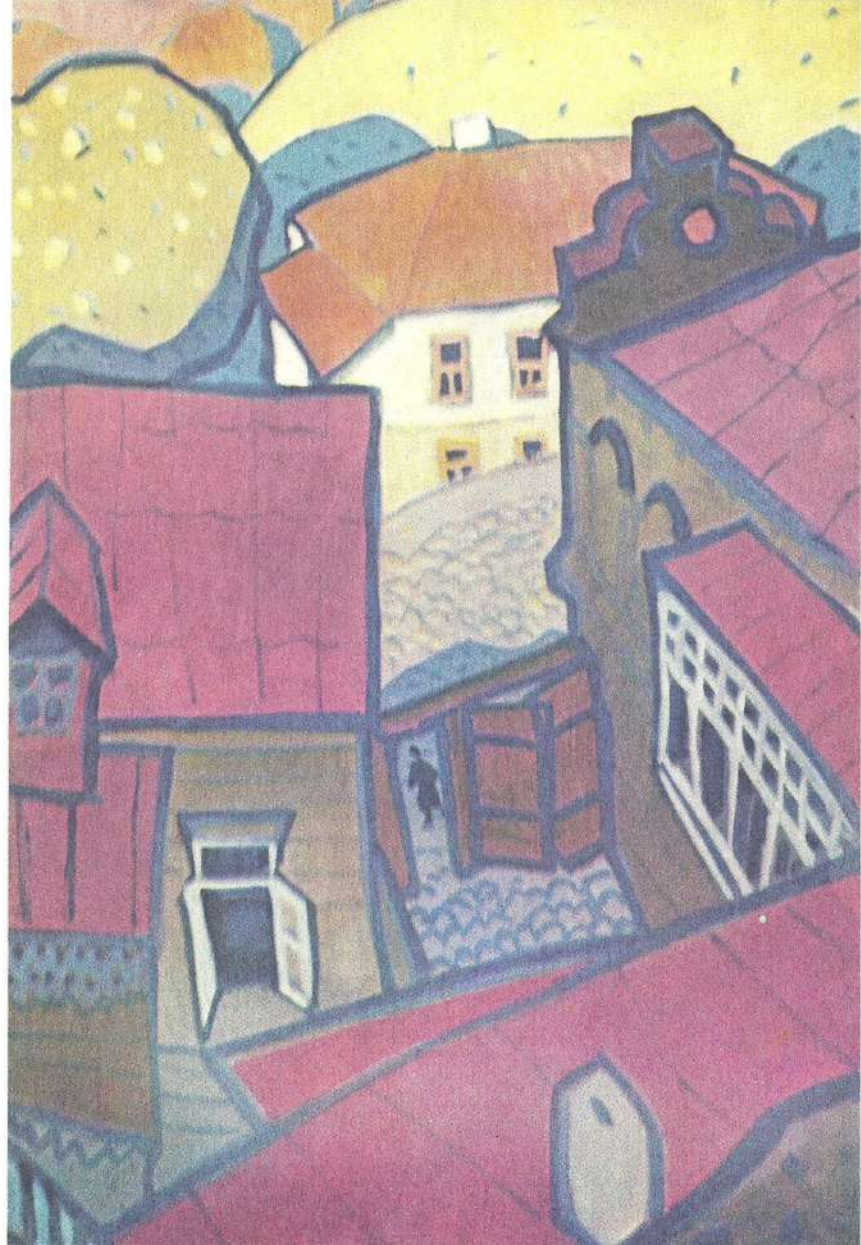
*Храм святої Софії має гарний фасад
і величний вигляд, з якого боку
не дивитись, бо стіни його
прикрашено багатьма постатями та
історичними образами з мозаїки,
тобто з різнокольорових маленьких
камінців, блискучих, як шкло,
які так гарно припасовано, що не можна
відрізнити, чи це намальовано,
чи це килими. У цьому храмі
зберігаються надгробки й могили
багатьох королів. Храм святого
Михайла зветься Золотоверхим,
бо він вкритий позолоченою бляхою...*

Бусенгольт (Франція) 1666 р.

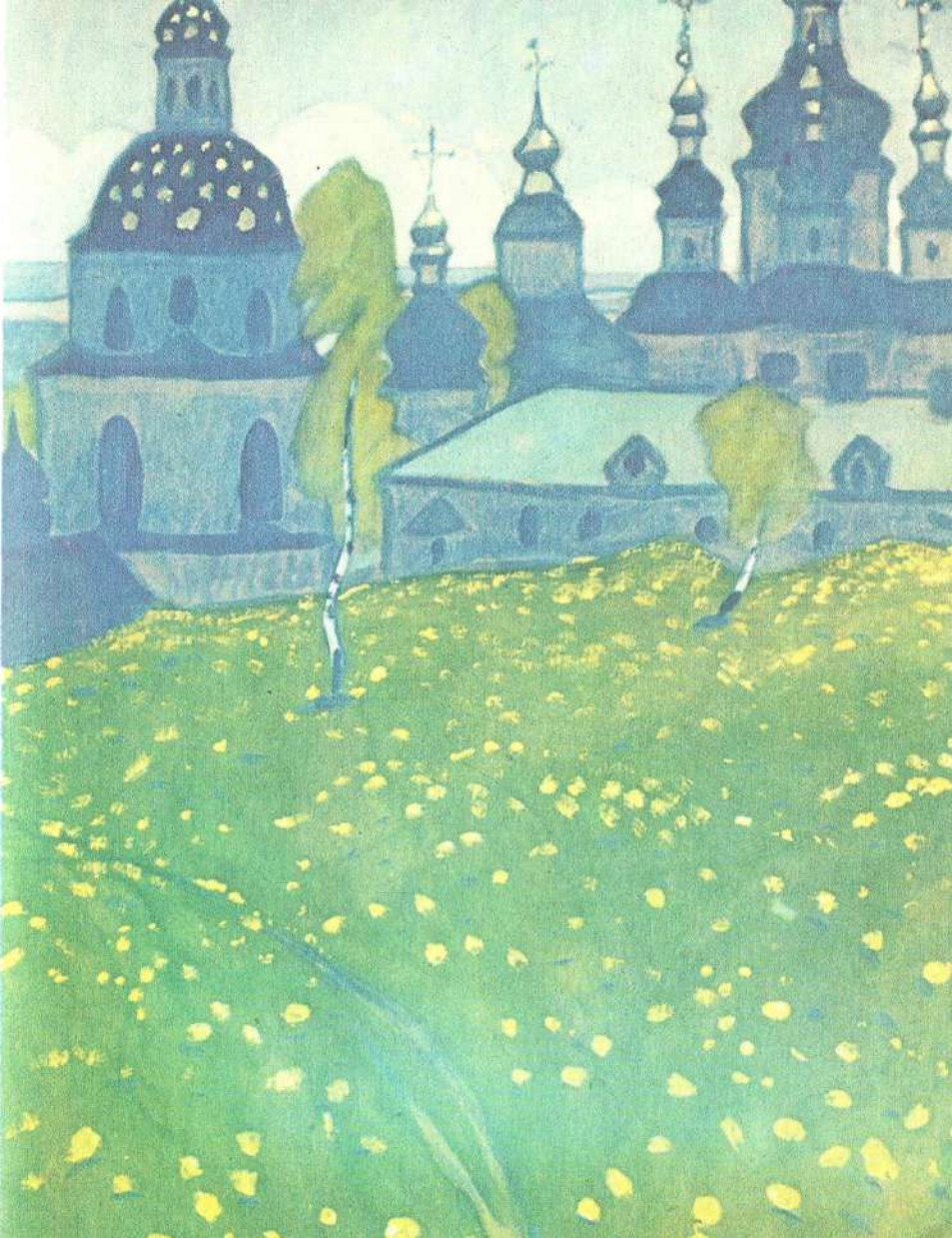
*...до Києва купці привозять олію,
мигдаль, маслини, рис, родзинки,
фіги, тютюн, червоний сап'ян, шафран,
всяке коріння, перські матерії
і бавовняні тканини у великій
кількості з турецьких земель...
Але все це дуже дороге. Жінки
продають на гарних базарах
і в розкішних крамницях різноманітну
матерію, хутра тощо.*

. Павло Халєбський (Сірія) 1654 р.

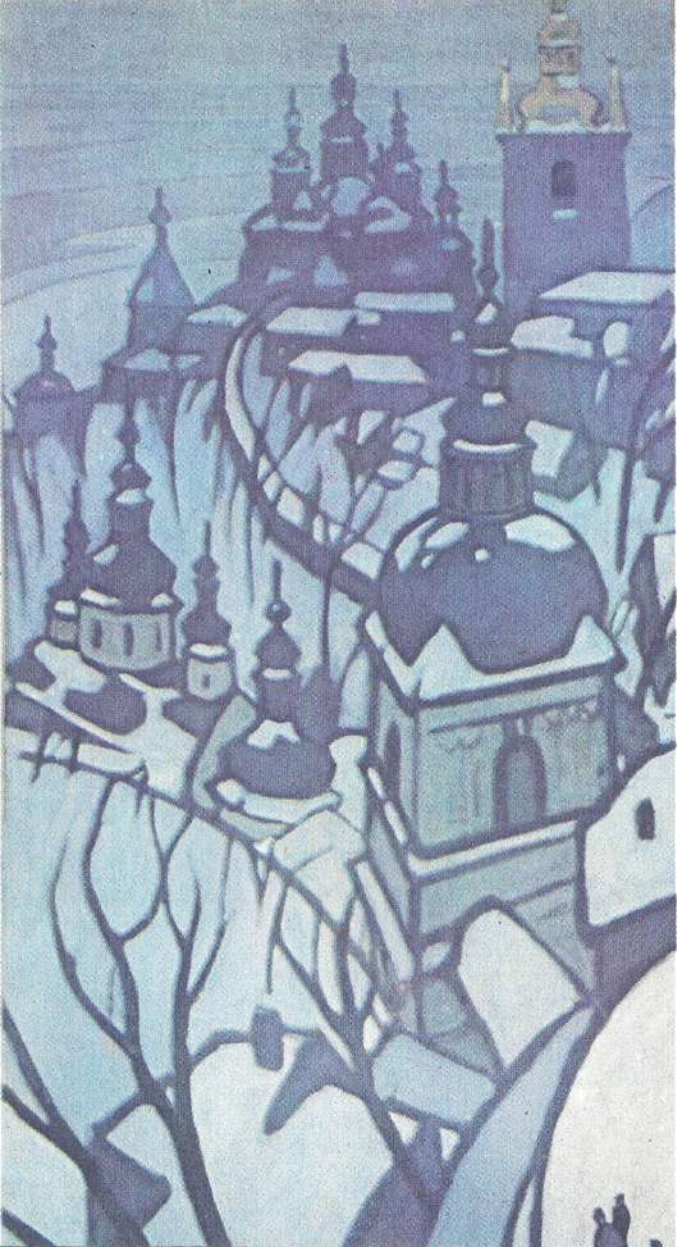
*Я в стародивньому Києві.
Володимири і Ізяслави зовсім
заволоділи моєю уявою; за ними ледве
примітив я сьогоднішнє покоління..
Природа чудесна: з нагірного
берега Дніпра на кожному кроці
змінюються краєвиди; додай до
цього святощі руїн, морок печер.
З яким хвилюванням ступаєш у
темряву Лаври і Софійського собору,
і як душі просторо, коли потім
виходиш на білий світ; зелень,
тополі і виноградники,
чого у нас немає!*

Олександр Грибоедов, 1825 р.

*Міста частина, що біля ріки,
бачить перше проміння,
Бачить останнє ота,
що біля високих горбів.
Місто, зустрівши схід сонця,
шумить від сусідньої річки,
Там, де є сонця захід,
до верховин піднялось.*

Феофан Прокопович

*Там, де видніються руїни
і де колись було місто, тепер
майже нема будинків або їх дуже мало.
Сучасне місто побудоване в долині,
на правому березі Дніпра; воно
займає досить великий простір,
тому що майже при кожній садибі
є садок. В місті багато церков,
майже всі вони дерев'яні, лише
одна з них кам'яна — стоїть вона
на майдані.*

Еріх Лясота (Австрія) 1594 р.

*Київ — старовинна столиця Русі.
Про пишність і справді королівську
велич цього міста промовляють
навіть його руїни і пам'ятники.
Ще й досі на кручах і пагорбах
можна знайти сліди спустошених
церков та монастирів. Крім того,
багато печер, у яких є дуже давні
гробниці і ще не зотлілі тіла.*

**Сигізмунд Бербештейн (Німеччина)
1517 р.**

бачити, куди прямуватиме думка і до чого вона приведе. Тому сам роздум ризикований, небезпечний і, можливо, навіть носить антисуспільний характер. Багато відомих в історії жертв, починаючи з Сократа, були людьми, що присвятили своє життя мисленню незалежно од його наслідків, вони виступали проти установ сучасного їм суспільства.

Пам кажуть: не будемо нічого аналізувати надто детально; те, що ми бачимо навколо, може виявитись не зовсім приємним, може викликати у нас почуття незадоволення, перетворити нас у скептиків, радикалів, еретиків, атеїстів. В найліпшому випадку роздум, безумовно, викличе в нас стан тривоги, яка вже сама по собі небажана, так як призводить до хвилювання і навіть до чогось гіршого».

Така ситуація в сучасній Америці і всюди, де уряди, намагаючись утримати контроль над трудящими масами, вдаються до дезінформації, погроз і залякування. Вони намагаються таким чином перешкодити пізнанню дійсності в реалістичному її відображенні: і в образах мистецтва і в поняттях науки.

В наших соціалістичних умовах найважливіше ось що: усвідомлення нероздільної взаємної відповідальності учених і митців, що виступають в ролі просвітителів і керівників суспільства на шляху його технічного, соціального і культурного розвитку.

Можливо, що майбутнє приведе нас до виникнення якогось принципово нового підходу до цілісного розуміння дійсності — і в ньому **ВЖЕ НЕ БУДЕ ЧИ ЗНОВУ НЕ БУДЕ** різниці між поглядом митця і поглядом ученого...

А тепер з вашого дозволу я хочу виконати на роялі «Пассакалію» «Евріки» — це перший музичний твір нашого машинного Баха, в ньому є чимало повчального і для машин і для людей.

І я пішов до інструмента.

Коли я сів за рояль — не було ще на світі тиші більш настороженої, ніж ця. Коли ж було виконано кілька пасажів, слухачі стали демонстративно підійматись і виходити із

залу. Один. Другий. Третій. Ось вже добрий десяток людей залишило свої місця. Більшість лишилась.

Я вперто продовжував грати, добре розуміючи, який страшний виклик роблю своїм актом всім устояним музичним смакам.

Я дограв до кінця. Спалахнули оплески. Їх було більше рівно настільки, наскільки людей вийшло із зали. Я розумів усю делікатність ситуації, в якій опинились мої слухачі.

Корсун запитав мене після вечора:

— Скажіть, павіщо ви дратуєте людей? Хіба обов'язково добро треба чимсь приперчувати? Чи це принцип вашого покоління?

— Невже ви побачили сьогодні тільки виклик?

— Саме тому, що ні. Ви — цікавий композитор, цікавий музикант, цікавий вчений, нарешті. «Евріка» була лише слухняним виконавцем вашої волі. Але ж людям «Пассакалію» ви представляєте як машинний плід. Навіщо?

— Ви цим твердите, що я правду кажу зараня, коли люди її ще не готові зрозуміти. І лаєте мене за поспішність.

— Справа в тому, мій молодий колего, що ви локальні небезпеки сучасної людини узагальнюєте до вселюдських вічних масштабів і забуваєте, що людина теж плід самої людини, що не тільки машину вона створила, а й саму себе. Може, й захистити себе зуміє без гвалту?!

Пройшла Ніка з товариством — її срібний оберіг спалювався в моїх очах на попіл. Ми йшли з Корсуном цювоті — добре було відчувати поруч його тверду ходу і чути, що земля під ногами теж тверда.

«Пассакалія» Баха і «Пассакалія» «Евріки» дихали в мені самостійно одна від одної.

**ЗВАН
грач**

ТРИПТИХ

КИЇВСЬКА
ФАНТАЗІЯ
НА ТЕМУ
ДИКОЇ
ТРОЯНДИ—
ШИЦЦИНИ

(КІНОПОВІСТЬ В ДВОХ ЧАСТИНАХ
ПРО МИКОЛУ ВІТАЛІЙОВИЧА ЛИСЕНКА)

Якось Тимофій Васильович Левчук запропонував нам з Іваном Миколайчуком написати сценарій про Миколу Віталійовича Лисенка. А минуло з того часу ледве чи не п'ять років. І ось нарешті ми спромоглися запропонувати перший варіант своєї кіноповісті в двох частинах. Саме зараз, коли сповнюється 140 років з дня народження великого композитора нашого народу.

Співпраця з відомим актором і режисером Іваном Миколайчуком була непростою, часом виснажливою, але на диво цікавою. До речі, саме Миколайчук у фільмі бачиться мені Лисенком. Він до композитора йшов з царини музики, бо щедро обдарований музикально. Мені ж, мабуть, довелося йти з царини пластики, коли так можна висловитись, з царини знаходження пластичних орієнтирів зорового ряду та їх документального підкріплення. Це не значить, що Іван Васильович сам би в цьому ділі не справився — просто кіноповість була б іншою. Треба було поєднувати наші різнобачення та різновідчуття.

Та обох нас вело закохане ставлення до подвижницької діяльності великого Бояна нашого народу. Тепер, коли проходимо повз пам'ятник Миколі Віталійовичу в Києві біля оперного, ми трохи менше соромимось, бо вже дещо зробили. А коли б ще та фільм вдався?! А кіноповість має право на своє суверенне літературне життя...

Частина перша

Знаєте ли ви українську почь?..

Николай Гоголь

В сквері на Маріїно-Благовіщенській сиділо двоє. В туман закутані, од холоду зіщулені.

Київський трамвай фірми Zander 1905 року зупинився біля цих людей, він готовий був прийняти їх, та вони з місця ані руш.

Трамвай поїхав, туман забрав.

Як було темно, так стало видно. Наче проясніли обличчя тих двох.

Вони були чимсь незбагненим дуже схожі один на одного, ці двоє чоловіків.

До мотороші одинаково одягнуті — що гудзичок, що ланцюжок, що шпильочка.

...Тільки одна суцзя відміна — що молодий один, а другий старий. Та й по всьому, та й вже.

Без інтонації, без пристрасті живої, паче чужим голосом, наче готуючись до екзамену, молодий проказав такі слова:

— Років шістдесят три. Вище середнього зросту. Кремезної будови. Обличчя повне. Бороду голить. Середні вуса з великою сивиною. Волосся на голові сиве. Одягнений: чорна шуба з бобровим коміром, штани темно-сірі. Чорна каракулева малоросійська шапка.

Другий, літній, не то від напруги, не то пересидів — по-мужицькому розламав на лаві засиділі крижі і через позів мовив ствердно:

— Угу, угу...

І тут перед ними як нізвідки з'явилися три київські молодяці. Молодиці як молодяці.

— Гух, відьми, — аж сахнувся старший од несподіваної

з'яви їх. Ті й собі гарненько в рядочок завмерли — стоять як є.

— Якого біса?

— А на ярмарок!

— З чим, кляті?

— З усячиною!

— Насіння маєте?

— Аякже! Білого чи чорного вам?

Старий сказав:

— Чорного!

Молодий сказав аби сказати:

— Білого!

— Жалько, біле в торбі аж під клубками.

Старшому відміряли його насіння.

Молодому викладали різнокольорові клубки на лаву, щоб дістатись до білого насіння.

З будинку, що стояв на самому схилі за сквериком, виїшов знайомий чоловік з цілком, бо років мав шістдесят три, вище середнього зросту, кремезної будови, обличчя повне, бороду голить, середні вуса з великою сивиною, волосся на голові сиве... Одягнутий: чорна шуба з бобровим коміром, штани темно-сірі, чорна каракулева малоросійська шапка.

...Аж лавка стрепенулась, так зіскочили з неї молодий та старий, аж молодиці од них одсахнулись, аж клубки давай, давай побігли геть вниз по крутій київській вулиці.

Знайомий чоловік з цілком аж зацепив з дива:

по вулиці на нього котилися, стрибали, переверталися, соталися клубки...

...червоні, жовті, сині, зелені, чорні.

...Клубки розмстувались, лишаючи по собі струни різнокольорових ниток...

Десь знову дав знати про себе трамвай — з даєнькотом, з гуркотом, скреготом.

З гора повз другий трамвай.

Його обганяли молодиці в шаленій гонитві за клубками.

Трамвай став на зупинці біля чоловіка з цілком. Він,

здавалось, настільки був вражений тим, що сталося, що не зробив і поруху, щоб сісти до трамвая.

То трамвай собі поїхав, як і той перший, порожній, поїхав без чоловіка.

Молодий та старий, що так і стояли в сивері біля насіння і торбів, багатозначно подивились один одному у вічі.

Згодом молодший мовив:

— А портрет неправильний. Вуса чорні. Волосся — чорне.

Старий, лузаючи насіння, мніво пояснив молодшому:

— Фарбуються Микола Віталійович!

Підїхав третій трамвай.

Микола Віталійович Лисенко зайшов у передні двері, а павздогін у задні скочили тих двоє.

Голос Лисенка.

— *Я їду сьогодні... Та врешті ви будете знати, куди я їду. Їду наче через своє своє життя. Воно в мене інакшим не може бути, ніж є. І ці, що вічно стежать за мною. А я вічно роблю своє. Але сьогодні я мимоволі перебігаю думкою через усе своє життя — від щасливого дитинства пещеного хлопчика, оточеного розкошами і обожнюванням рідних, до важких днів старості. Чому я зрікся всього, що манило блиском кар'єри, і став на тернисту дорогу народного музики? Хіба тільки тому, що талант завжди гребує негідними засобами для боротьби з гендьярами мистецтва? Коли згоряєш в полум'ї любові до батьківщини, коли любов завжди відкрито сповідуєш, ніколи не нарікай!*

На передній лаві спав кондуктор, старий і зіщулений.

В трамваї був Микола Віталійович та вони.

Сіли зручно на задньому сидінні.

Старший мовив до молодшого:

— Отже, Павле, наш судний день почався. Або він, або ми. Хто мертвий, хто живий сьогодні — день покаже.

— Амінь, — іронічно ствердив молодший.

В його нахабній інтонації було відчутно, що він не збирається сьогодні померти.

— Ти, Павле, не заривайся. Для тебе це перше велике діло, а для мене, може, і останнє.

— Як на мене,— перебив молодший,— то саме головне, що ми мусимо зробити сьогодні, щоб ВОНИ,— він показав головою на Лисенка,— і ТОЙ, боже сохрани, не зустрілися.

— Так то так. На це ми маємо всього два варіанти капітана Кулябки. А їх може виникнути в сьогоднішньому ділі — знаєш скільки. Отож почнемо з нашого, провіреного.

Молодий осмикнув себе і звично пішов до Лисенка. Та за крок до того, де сидів він, зупинився і, повернувшись до старшого, знизив плечима.

Той жєстами запитав, в чому річ.

Молодший повернувся назад і знову сів поруч і, вилаявшись, процідив:

— ВОНИ сплять!

Старший душив у собі сміх:

— От тобі й варіант!

І зовсім зміненим, співчутливим, розчуленим тоном гірко промовив:

— Заснули. Стомилися. Фарбуються. Ну, не чіпай. Хай посплять. А знав би хто, з якого фарбування у нас із ним і почалося...

Трохи здивовано глянув на нього Павлуша, із острахом запитав:

— Що з вами, Сидір Іванович?..

Сидір Іванович був дуже далеко.

Київ миготів за вікнами тільки для Павлуші, а те, що бачив за вікном цього трамвая Сидір Іванович,— це була зовсім інша країна, світ його дитинства...

...Його трамвай їхав полтавськими лугами, жовплянськими байраками, між густими вербоволами Псла, між величезними копоплями, як сосновим бором, чистими висипами Сули, між хащами городини, маковинням, картоплинням, вужистим огудинням, квасолинням, аж на те саме місце,

де розкинулось господарство Булюбашів — дідизни Лисенків.

А тут що робилось!

Хоч і світ кипів од фарб — од півнячого хвоста до буйносих небес, хоч все цвіло, гуло і плодилось, та, видно, у цьому селі сьогодні цих природних фарб ой як замало було.

Бо все фарбувалось.

Стіпи білились.

Призьби синились і червонились.

Вікна голубились.

У дворі Лисенків білились полотна, фарбувались пряжі — червоні, сині та ясно-зелені. І жінки, які возились з фарбою, прийняли колір кожна своєї пряжі.

У дворі біля воріт дід Булюбаш лаштував мущери і родинну гармату для салюту.

В саду за будинком виносились столи, стільці, мились і чистились музиканти військового кірасирського оркестру, мили і чистили корнети, тромбони, альти, готувались до концерту під пильним оком ескадронного командира Віталія Романовича Лисенка.

Ольга Єреміївна з моноклем читала товстий, мабуть, французький роман, і час од часу позирала, як на ганку, стоячи перед люпінтром, старанно розучував музичні вправи паніч.

Біля нього стояв учитель — чех імпазантного вигляду при повному параді.

Паніча все перекрикувало — вересклива перелякана квочка, яка бігала за виводком качат, вся живність мастку. Все це відволікало паніча від музики, він перестав грати і здивовано дивився на цей світ. Різкий французький прононс випускниці Смоленського інституту — матері паніча — примушував його вертатись до пасажів. Отож і чути було, то квочка кричить, то мама своє:

— Nicola!

То череда з вигону голос подає, то знову-таки мама:

— Nicola!

Раптом панич з висоти своєї веранди побачив, як з бузку виринуло маленьке чортеня.

Змащене глеєм голе тіло, з волосся зліплені глиною чортячі різьки, ніс і губи змащені чорною бузиною.

Воно кривилось і грало під його пасажі на своїй самобній скрипочці, зробленій з кукурудзиння.

Панич відразу впізнав «чортика», бо скрикнув:

— Сидорко, цте! — і показав на маму.

Та Сидорко продовжував кудись його манити. Він запустив на веранду вужа і, коли почався очікуваний лемент і паніка, панич вслід за «чортеням» біг крізь кукурудзиння, через коноплі, біля закіптюжених дядьків, що вовтузились біля кузні, через левади, через весь маєток аж до річки.

Їх зупинила пісня, яку співали дівчата.

Пісня була дорослою, таємничою, нечуваною.

Дівчата купалися, хто плів вінки, хто готував кибалки — щось загадкове було в їхніх відвертих тілах, в мокрих сорочках, що облягали все дівоче.

Дівчата сполохались, затурбувались про свій вигляд, про свою роботу. Пісня зупинилась. І «чортик», а за ним панич чкурнули далі, куди річка, куди очі кликали.

Сидірко привів панича до справжнього пекла.

У тихому болітці, яке відгородилося від річки високими хащами осоки, а від людей затулилося високими глеїстими берегами, безуміло, кишло, біснувалося множество таких самих, як і Сидірко, «чортиків» і «чортичок». Змащені з ніг до чубчиків синім, зеленим та червоно-жовтим глеєм, вони казилися, пищали, верещали, танцювали, бехкали один одного в болото, начіплювали собі з очерету хвостики і патли — тішилися, раювали в пеклі кріпацькі діти. На березі були складені віночком їхні убогі сорочечки.

Дух перехоило в панича, дух перехопило.

Сидірко, довго не роздумуючи, прямо з берега шубонснув у тепле пекельце до дітей, до своїх, і став манити, зазиваючи панича.

Манили і запрошували і інші «чортики» та «чортички», але паніч нерішуче крутився, оглядав свою накрохмалену одежину, свої оксамити та мережива, не міг зважитись.

Та коли з нього почали глузувати, улюлюкати, гагакати, шлейки наче самі розстебнулись, злетіли накрохмалені кружева — і в білосніжних панталончиках паніч по самі очі плюхнувся в болітце.

Вереск радості і фонтани болота піднімалися вище берегів.

Йому тут-таки скрутили рижки на голові, причепили очертяного хвоста і вимастили всього червоним глєсм.

На Івана, на Купала
Гу, гах, трахтатах...

Це отакої — тут!

А пад маєтком, а над байраком, та по берегах ставнів та ярків носилося перелякане французьке мамине:

— Nicola!

Слідом за маман бігла гувернантка і теж такої:

— Nicola!

А тут ще бучніше:

На Івана, на Купала
Гу, гах, трахтахах...

Мати бігла вже обезуміла.

Гувернантка — як дві або три безумних зразу.

Вони сполохали весь маєток по обрїю, всю живність у дворі: воли кашляли, свині гавкали, собаки рохкали, а вівці, як індик, тьв-тьвкали, а схарапуджена квочка з виводком качат закукурікала півнем.

Істерично кукурікаючи, вона неслась попереду маман і гувернантки.

— Ой, який же це страшний знак, що курка півнем закукурікала — жахно голосила маман з тим чистим французьким прононсом.— Ой, який жах! Nicola!

— Nicola! — вторила луною гувернантка.

І раптом на березі — сандаль!

І раптом на березі — другий!

Паничеве вбрання! Все!

Маман знепритомніла!

Гувернантка відразу чи вдвічі чи втричі знепритомніла...

А качата з радістю у воду хлюпнулись, до чортиків у калабаню.

А квочка, ще раз кукурікнувши, дістала пипоть — голос пропав.

А качата чортиків переніряють, а чортики качат теж переніряють.

А квочка з берега на берег, а квочка то туди то сюди, б'є крильми, як руками, важко дихає, як пані, а перестрашена, як гувернантка...

— Де мій Ніколя! Де мій Ніколя! — стала благати пані по-французьки.

Діти оторопіли і мовчали.

Пані заблагала по-полтавськи:

— Микола! Миколка! — і тисла одіж панича до грудей.

Діти збагнули, в чому річ, та Миколку не видавали.

Тоді Сидір зробив своє:

— перстом

— вказав — Ось він!

— на Миколку

Діти мишвою чкурнули врозтіч, важко видряпуючись на мокрі глейсті береги, хапали свою вбогу одежину і тікали пріч.

Панич стояв перед мамою, винувато схиливши голову.

Він був вже їх, і вони його погнали.

З калабані стирчала лише Сидоркова голівка з ріжками.

За мить і він лідвівся, видряпався на берег і сторожно пішов за паничем назирці.

Понереду верещав панич, маман і гувернантка.

На березі лишилась французька квочка — леггорнка та очманілі від радощів простору Полтавської губернії качата.

З того самого бузку Сидірко стежив за обійстям панича, чекав, поки поведуть його лущувати.

— Не дам — кричав дід Булюбаш, стоячи біля гармати.

— Не дам! — кричав батько, застібнутий до останнього гудзика в мундир кірасирського полку.

— Не дам бити панича! — стоячи навколішка, благав пані слуга Созонт.

— Мов шер! — ні за тих, ні за сих кудкудахкала гурвернантка.

— Пішли ви к бісовій матері! Ви чого з дитини звучаетесь! — повповладно оголосила рішенець бабуся, забрала Миколу і крикнула: — Несіть цебер з водою!..

У дворі заспокоїлось.

Сидірко зітхнув з досадою, хотів було піти, та примітив на веранді скрипочку — її не можна було не примітити, вона блищала на півдвору.

В саду загравав оркестр.

Сидірко озирнувся на всі боки, впав на траву і поповзом, вужем поплазував до веранди.

Рукою доторкнувся скрипки, до дива скрипки, до ненависної скрипки і шарпнув струну.

Струва

трісла,

стьобнувши його по губах.

Цівка крові бризнула з нижньої губи.

Він, затуливши її в кулачок, побіг з двору геть.

По споришу під звуки бравурного маршу, а далі по вибілених стежинах полотна.

Залишав за собою

болотяний

слід

своїх дитячих стіп...

Оркестр з маршу перейшов на Шонена.

Прожогом з цебра на балкон вискочив голісінький папич і, затуляючи вуха, щосили кричав:

— Ой, погано! Ой, погано! Ой, як же погано!

Все, що було живе в хаті, кинулося до панича, гадаючи, що в панича пропасниця чи кольки. Він розшитовхнув ридину і продовжував волати:

— Зупиніть оркестр! Бо поганюще! Ви що, не чуєте, яка фальш!..

...ще й досі тримав Сидір Іванович, затиснувши губу в кулак, а потім раптово показав її, одвернувшись од вікна:

— Бачиш, Павлушо, — він звернув увагу на цятку скипалої крові на нижній губі, яка була схожа на бородавку, — до сих пір ношу нам'ятку!

— Отакої, зпачить, і ви полтавського замісу. Але як то так? Ви людиною стали, а цей, — Павлуша якось навіть співчутливо глянув на Миколу Віталійовича, який продовжував куняти, — он якою товстою книгою обріс у нашій канцелярії.

— Книга товста. Чоловік трудився...

...Товсту величезну книгу впіс миршавий чоловічок в залу «учреждения», де мало не третину займав кіот з величезним образом благословляючого Спасителя!

На стінах портрети царя, цариці, Плеве і колишнього начальника охрального відділу Спиридовича з написом:

«Дорогому Київському Охральному Отдѣленію,
полковник А. Спиридович».

Перед кіотом стояло величезне шкіряне крісло з високою спинкою, з-за котрої виднілися сполети якогось високого рангу.

Миршавий чоловічок відкрив книгу і почав:

— Справа про таємний нагляд над М. В. Лисенком задосить товста. В ній чотири частини. Перше — зв'язок з народниками. Друге — участь у керівництві напівлегальним Київським комітетом допомоги слов'янським народам Балканського півострова і тісний зв'язок з таким же комітетом в Одесі, яким керував царевбивця Желябов. Третє — підбурювання до заколотів студентів Київського університету. Чет-

верте — зв'язок з революційно настроєними людьми — письменницею Лесею Українкою, соціал-демократкою В. Г. Крижанівською-Тучапською. Останню в середині дев'яностих років разом з її чоловіком Тучапським, одним з організаторів II з'їзду РСДРП, було вислано в Полтаву. Там вони зустрілися з Н. К. Крупською, що приїздила за завданням В. І. Леніна налагоджувати зв'язок з місцевими соціал-демократами.

Крісло чхнуло, навіть не здригнулись еполети.

Миршавий чоловічок з товстою книгою, з переляку глянувши на Спасителя з кіота, став продовжувати:

— Нашою агентурою встановлено, що на сьогодні організаторами заколоту готується...

Але більше миршавий чоловічок не міг і звуку подати, бо крісло так перово заччихало, так розтривожилось, так розсердилось, що зі страху чоловічок клацнув підборами і випалив:

— Міри прийняті!

...— Міри прийняті! — сказав у трамваї старший до молодшого, — так що маєш де себе показати.

Трамвай зупинився.

Ввійшли робітники - серед них переважали молоді, майже підлітки. Сон їх здолав швидше, ніж вони сіли на лави.

Микола Віталійович вийшов з дрімоти, оглянув робітників, потім погляд його ковзнув і на мить зупинився на Павлуші та Сидорові, аж потім знову Лисенко ввійшов у себе, втягнувши голову в комір.

— Дивно, — в саме вухо проказав Сидір Павлуші: — Я його все жаяття як на долоні бачу, а він мене — ніколи.

— Що, ніколи за таку вашу довгу службу так око в око і не зіткнулись? — не без подиву і професійної поваги запитав молодший.

— Та ні. Око в око якраз було. Тільки він ще не був він, та і я не був я...

Сидір знову відвернувся до вікна трамвая.

Трамвай наче знову поїхав Гриньками, дякуючи бездоганній миттєвій уяві і пам'яті Сидора Івановича, ввірвався цей трамвай в іншу країну — країну юності.

На мальовничому подвір'ї маєтку Лисенків, на току, як на великому роялі, грало на ціпах з тридцятєро молотників. Шаленіючи в запалі роботи, навіжено били по білих житніх снопах, що ті аж рябіли — так блискавично підстрибували, мов клавiші в нестримному галопі ноктюрна.

Солоний піт пік їм очі.

А у затишній світлиці маєтку Лисенків юний Микола грав на роялі.

Він теж шаленів у запалі музики і наче змагався з усіма тридцятьма молотниками, що грали на току — бігав і бив пальцями по клавiпах, і ті теж рябіли, так блискавично рхтіли, мов житні снопи в нестримному галопі тяжкої людської роботи — молотьби.

Солоний піт пік йому очі.

Вечоріло.

Молотники догравали своє, Микола своє.

Густий і чіткий дріб ціпів зливався з такими ж чіткими і густими трелями роялевих молоточків.

Чоловіки і парубки молотили. Жінки і дівчата віяли і просівали зерна.

Діти посили і перевертали обмолочені снопи.

Над їх головами соталося павутиння житньої соломи, з-під ціпів стріляло зерно, било в обличчя, стрибало на брилі, заскакувало за пазухи.

До току наближався господар Віталій Романович.

Він ішов поважно, величаво, ніби дотримувався цього ритму молотьби і стихії синової гри.

Молотники зупинились, вклонившись ввічливо господареві. Діти хутко витрушували і виносили з току обмолочені снопи.

— Настелюємо останній обмолот, пане, останній обмо-

лет нинішнього врожаю, — мовив сутулуватий чоловік до господаря.

Він взяв два тугих і рясних снопи, ще раз низько вклонився, урочисто проказав:

— Прошу взяти, пане, як годиться. І нехай світять вони вам на покутті вашої світлиці паном сонцем і дощем, буйним вітром-молодцем, та дорідними ланами, та сивими яринами...

Віталій Романович, взявши снопа, і собі уклонився урочисто:

— Дякую вам, люди добрі, за чесну роботу! Закінчуйте, і, як годиться, прошу всіх з нового врожаю скупшувати.

Всі парубки і дівчата поклонились, Сидір ущипнув безсоромно красиве і надто вертляве дівчисько, яке сновигало перед очима, ущипнув там, де не годиться:

— Гей, ти!..

Та дівчисько різануло його ліктяком під ребра, гордливо одбривши:

— Мене Пастунею зовуть — не мацай!..

...Микола в тому ж нестримному шалі видобув з піаніно останні акорди і відкинувся знеможено в кріслі. Не переводячи віддиху, вслухався у відчуття ще гарячих струн, яке заповнило всю світлицю.

На нього заворожено дивилися очі його побратима Машка Старицького, очі його матері, які топилися і стікали тихо, як дві свічки. І геть затужені обома руками очі його гувернантки, котра, здавалось, була найсильніше вражена, приголомшена, навіть вбита грою такою віртуозною свого колишнього учня. Вона відверто плакала.

За вікном перестали бити ціпами, чути було схлипування гувернантки та ще як на призьбі гудів собі під ніс слуга Сюзонт.

Ввійшов батько з двома ряженими снопами — «дідами». Один «дід» — житній, другий — пшеничний.

— Ану, козаки, — звенувся він до хлопців, — допоможіть мені.

Микола і Мишко вибрали з покуття старих дідів і встановили нових. Батько, забравши споли, з порога звернувся до юнаків.

— Ви б ото переодяглись до вечірки, як годиться, в наше, ото...

— О папа! — скривилась Ольга Єреміївна.

Але хлопці з радістю кинулись до дідівської скрині і навипередки тягли звідти свитки, сорочки, пояси і шаровари.

Молотьбу скінчено.

Чоловіки і парубки в просолених мокрих сорочках витрущували з пазах пуди зерна і остюків, тріпали брилі і йшли до ставу.

Жінки і дівчата, завітні до очей в хустини, розвивались, випускаючи на волю з-під хусток і наміток воловоди чорних, русих та білих кіс, йшли ген далі за лози купатись до річки.

Мишко Старицький, одягнувшись в залежаний в скрині селянський стрій, став одразу схожий на дворового панича. А коли він ще підмалював паленим корком пушок над верхньою губою, то геть скидався на якогось опереткового півпарубка з майбутніх п'єс М. П. Старицького.

Він навприсядки носився по світлиці, бавився, а Микола сміявся.

— Пане маестро, не смійтеся, я вам зараз справжніх музик приведу,— кривлячись отак, Мишко вибіг зі світлиці.

Микола одягся в білу гантовану сорочку, темно-коричневі шаровари і підперезався червоним поясом, який так личив до червоних козацьких на підборах чобіт — все пасувало йому.

Став перед дзеркалом, над котрим в золоченій рамі курилась картина Везувія та Етни, він, пильно оглянувши себе, одяг сиву смушену шапку і теж вискочив за поріг.

У дворі його з прицмоком оглянув вірний слуга Созонт і загадково мовив:

— Вже, вже... вже.

Мишка у дворі не було.

Піднебесся зазеленив ріжок куїнджівського місяця, а з небес звисали такі ж зеленючі зорі.

Як стриножений кінь, Микола гайнув і перескочив через паркан, забувши про хвіртку.

Сплеснула на ганку в долоні маман.

З ганьби сплеснула.

А на призьбі широко потяг Созонт своє загадкове:

— О-йо-йо!

З радощів було оце «о-йо-йо!»

У ставку та біля ставка фіркали, мов коні, парубки, та постогнували, тручи спини, дядьки, миючись та викупаючись.

Видпілились тільки відразливо білі тулуби, підзеленені місяцем, бо чорні, обсмалені сонцем обличчя поглинались темрявою. І з ними в ставку купався місяць.

А ще далі в оксамитових хвилях Сули купались дівчата. Звабно і затаєно перешіптуючись, вони поверескували від лоскоту місячної води, бо і з ними купався місяць.

Микола туди не пішов.

Він стояв під тінистим зводом могутніх кленів і яворів не ворухнувшись.

Отак дивлячись і вслуховуючись у все і в себе, він аж затремтів, нашорочився, почувши з-за Сули голос.

Дивний і якийсь пророчий.

Це була пісня!

Тиха і надривна, вона відлунювалась від води і дихала то майже поруч з ним, то знову втікала з порухом невидимого і нечутного вітерця, ховалась у лозах на тому березі Сули.

Микола зволожив пересохлі губи і горло біля кленового джерельця і пішов за піснею, яка блукала лугами, як омана.

Він ішов тихо, так тихо, як ходить нічний звір.

А пісня, здавалось, була ще тихішою.

Він чманів от розкотистого дівочого голосу, який раптово знову заповнював все довкола, а зловити його був не в силі:

Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки,
Чорняву та й біляву,
Третю руду, препоганую...

Микола, дібравшись до високого берега, притомлено, майже знесилено сів на траву.

По Сулі постелився легесенький, як від козацької люльки, послався туманець, і майже таким легким порухом гойдалась над Сулою пісня:

Що чорняву від душі люблю,
До білої залицяюся...
А з рудою, препоганю,
Хіба піду обвінчаюся...

Пісня прилинула совсім близько, ніби сіла поруч з Миколою, і він сховився на коліна: перед його очима під купцем дикої троянди-шипшини біліла рівнесько складена дівоча одіж. А на ній лежало намисто, насилене з огнистих ягід шипшини.

Не всі тії та й сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі тії ж та вінчаються,
Що любляться та й кохаються...

До берега по Сулі горілиць підпливало дворове дівчесько Настуня — її голос розлягався на всю широчінь.

Половина тих садів цвіте,
Половина осипатся,
Одна пара та й вінчається,
А другая розлучається...

Дівчина вийшла з води і звично стала викручувати обважнілу намоклу косу.

Микола онімів навіки: дівчина була в чому мати родила, дарма що її оповивав цей легесенький серпневий туманець. Вона йшла, о господи, прямо на Миколу.

Йшла, красива, як сатана.

Микола забився лицем в лоскітну лугову траву — з місця зрушити не зміг.

— Паничу?! — щемливо заблагало дівча.

Микола скочив на ноги і миттю заплющив очі, та одвернутись од неї спромігся. Між ними горів огнистий куц дикої троянди-шипшини.

Уста у дівчини причаєсно здригнулись, і вона затулила руками собі очі.

— Паничу, ой паничу, що я тепер мамі скажу! — тихо заплакало дівчисько.

Між ними горів тернистий куц дикої троянди-шипшини.

...В маєтку під молитву у саду розпочинав вечерю гринківський та дворовий люд. Столи накриті щедро, і втомлені тяжким днем люди ледве стояли в молитві перед спокусливими стравами, котрі пашно куріли з макітер, полумисків, горщиків.

Гула молитва.

— Хліб наш насущний даждь нам днесь.

Молились по-різному. Двоє дядьків, звівши очі і руки до небес, говорили слова з іншої молитви:

— Бач, на поле, де коса тріскає од роботи, то виносять тобі квартиру житньої киселиці і хлібець, що миші не дотрубили, а тут...

Другий дядько йому в тон молитви відповів:

— Дурний, бережуть тебе. Від ситої їди біля роботи може пуп розв'язатися.

Після молитви їли і пили. Їли і пили так, як косили, віяли й молили.

Не вечерялось Сидорові. Віп сидів межі парубками і все зиркав навкруги, ніби когось дочікував.

Настуня з'явилась в гурті дівчат непомітно, і Сидір все ще зиркав, а вона вже сиділа за столом. Не їла, не пила, але все шипшиною цвіла, ховаючи свої колічочки-оченята за мітлами цнотливих вій.

Помітивши Настуню, Сидір тут же став з-за столу, по-

лишивши бриля на своєму місці, і попрямував до Ольги Єремівни, котра сиділа оддалік біля ганку з гувернанткою і стурбовано перемовлялась.

Сидір поклонився господині і щось, так зігнувшись, говорив. Видно, що сказане ним ще більше стурбувало Ольгу Єремівну. Вона встала з крісла і заметушилась.

Сидір вернувся до столу веселим і задоволеним.

Созонт ходив біля столів, носив наливки, розливав, припрошував. Зупинившись біля Настуні і помітивши, що біля неї на столі нічого не чіпано, по-парубоцьки моргнувши, й вже по-хазайськи дорікнув:

— Е-е-е, Настуне, не годиться! Чи ти хочеш, щоб у панів Лисенків нічого не зародило, що не їси, не п'єш?!

З двору йшов Микола.

— Чи, може, хочеш, щоб я панича на тебе накликав?

Дивнуватو жартував Созонт.

Настя зашарілась і стала — як її шипшинове намисто. Созонт промокнув у вус і хитро свос:

— О-йо-йо! Ану, дівчата, пригубіть по одненькій, щоб кучері вились, це ж панський сидр — трунок дівоцький!

Дівчата, а серед них і Настуля, пригубили для годиться і пряснули сміхом.

Микола прив'язав свій погляд до опущених вій Настуні і не міг одв'язати. Дівчина, мабуть, відчула, що прикована цим поглядом, і не дихала. Згодом взяла крихту хліба і, як проскуру, її заховала за підпухлі вуста. Різко підняла вінчики своїх вій і кольнула панича своїми терновими очіщами.

...Мишко Старицький ще більше розпавчений аж пританцьовував, ввівши до двору сільських музик. Музики, видно, вже були добре підмогоричені Миколою, бо грали, аж луб'я з бубона летіло.

Парубки й дівчата стали було до танцю, та, помітивши, як панич Микола підплив до Настуні, взявши її за стан, зупинились всі.

Та Настуня прийняла це як належне, паничеві не відмовила, а злетіла з ним, мов пір'їнка у шпаркому козачку.

Мишко не міг собі місця знайти від радощів!

Парубки й дівчата не танцювали, якоесь змовницьки із підліб'я дивлячись на цю танцюючу пару.

Радів Созонт, сміявся батько, за всіх плескав Мишко, а далі й сам ушкварив разом з ними.

Та...

прийшла Ольга Єреміївна, підійшла до музик, коротко і сухо проказала:

— На вулицю грати!

Парубки й дівчата наче тільки й чекали такого присуду. Вони миттю опинились за ворітьми, а ще за хвилину вже за левадами і тут-таки вчинили таке собі свято, яке деінде називається посиденьками, де — колодками, а тут просто — вулицею, де до одуру музики шкварять санжарівки, а парубки і дівчата все таке інше.

(Майже за М. П. Старицьким).

За Мишком Старицьким йшов Микола Лисенко.

Йшли обидва вулицею до гурту нерішуче. Микола так зовсім вагався і час від часу зупинявся. Мишко його підбадьорював, аж упрів у незвичному вбранні, витираючи долонею піт, він одночасно розмащував коркову сажу з-під носа по всьому обличчі. Микола цього не бачив, бо він зараз, здається, взагалі нічого не бачив.

За левадою завели гуртової. Микола зупинив Мишка.

— Постривай, ти чуєш, яка гармонія, яка природна будова акордів, який правічний хроматизм! Постривай-но, щоб не сполохати, я запишу.

Микола вийняв з-за халяви вже досить заляжений зошит і тут-таки при місяцеві став записувати в нього ноти.

А згодом, коли юнаки наблизились до гурту, то «вулиця» і не думала полохатись. Навпаки, набундючилились — парубки набундючилились. Навіть щось непоштиве полетіло в панічів.

Старший парубок Лимаренко дав знак — і всі притихли. Тоді він підійшов до Миколи і Мишка, суворо глянув на них:

— Чого вам, паничі, тут тре?.. Тут вулиця гуля!..

Огризнувся Мишко:

— Та ви що! Ми тільки хотіли пісень послухати. Он бачите, в нього зошит — записать хоче. Та ми ж свої!

— Ха-ха-ха! — більш проговорив, ніж сміявся хтось із гурту. — Гадаєте, як нап'ялили на себе будякову одежу, то й будяками стали?

Паничі зрозуміли, що не тут-то було.

— Даниле, — мовив Мишко, — та хіба ми вам колодки пересядимо? Послухаємо пісень, та й забаві кінець.

— Ні, не треба їх! — закричали деякі з гурту.

— Чого вони тут шукають? — підкинув хмизу у вогонь Сидір.

Данило Лимаренко знов подав знак і підійшов до гурту.

Порадився з парубками і знову вернувся до паничів.

— От що! До гурту приймаємо, тільки як вступне тре внести: дві чверті горілки, щоб горіли, дві хлібини з петльованої муки і два кільця ковбаси — таких, щоб на бубона налізли.

— Та за цим не постоїть, — вигукнув Мишко і тут-таки побіг навпрошки додому..

А гурт з піснею-сажарівкою рушив далі і далі, а зупинився аж отут. А отут було таке:

Глупе місце. На авансені руїни млина, що поросли хмелем і мохом. Та ще куці і очерет. Далі лощина і навколо ліс. Ніч.

І дівчина.

Ой гилля, гилля, гусоньки на став.

Хор.

Добрий вечір, дівчино, бо я ще не спав.

II дівчина.

Чорт знає, якої завели.

Данило.

Слухайте, слухайте! Давайте заспіваємо з вимахом.

II парубок.

Як з вимахом?

Данило.

Та от бачите, я був якось в місті, та й бачив, як там до півчих махав, як дяк, чи паламар, чи хто його зна хто, і виходить чудесно!

I парубок.

Ну, давай із вимахом!

II парубок.

Вже Данило щось вигадав!

III дівчина.

Без штукерії не обійдеться!

Данило.

Дайте ж мені крамагона!

II парубок.

Якого там макогона?

Данило.

Ет, не розумієш! Такий голосничок єсть, як виделка!

III парубок.

Чи ба!

І парубок.

На ось маєш кресало!

(Микола упадає біля Настуні, а Мишко, принісши відкупне, частує гурт, часто позирає на Миколу на Настуню).

Д а н и л о.

Станьте ж так: дівчата на цей бік, парубки на той, менші попереду, високі ззаду. Голову всім повернути до мене, і дивитись на мене, і дивитись на крамагона. Тихо! (Б'є кресалом по за-каблуку, підносить до носа).

Ла-ла-ла.

Д і в ч а т а.

Ла-ла-ла.

Д а н и л о.

Цит'єте! Це мені тільки лалакати можна!

Д і в ч а т а.

А нам же що?

Д а н и л о.

Слухайте: як поведу обома руками, дівчата, до вас, то ви й починайте. Як буду махати їм, як голубка крильцями, то виводіть голосно, а як буду руки піднімати, то ви й горлом деріть голосніше та вище; коли повернусь, хлопці, до вас і замахаю, то й ви почніть, як нижче опускатиму руки, то покотіть баси, мов горохом по решеті, а як вище, то гукніть, мов вовки; теперечки, коли присідатиму до землі, то придавіть і стиште, щоб шелотіли, як листя уночі, а коли випрямлюсь і розведу руками, то шкварте на весь живіт. Зрозуміли?

У с і.

Гаразд.

Д а н и л о.

Різнаємо!

(співають сумну пісню)

Х о р.

На городі калинонька, під горою терен...

Сидір, помітивши, що панича з Настунею нема, відбився від гурту і крадькома пішов на пошуки. Дійшовши до високого берега над Сулою, він побачив...

...як панич розсипав з Настуниної шиї вогнисте шпичинове намисто.

Обоє лежали горілиць в сухій серпневій траві. Настуня тихо дорікала:

— Паниченьку! Микольцю! Що я тепер матусі скажу? Що я їй скажу? Що скажу?..

Раптом Микола сам по собі скочив як ужалений. Віп миттю натрапив на Сидора в хаці і тут-таки вліпив йому в око!

— Гидь! — процідив через зуби Микола і зацідив удруге.

Це сталося біля купця огнистої дикої троянди — шпичини...

...— Так що ми зустрічалися і око в око, — сказав старший Сидір до молодшого Павлуші, продовжуючи все їхати в старому київському трамваї фірми Zander 1905 року.

— А після того ми вже років сорок з ним зустрічаємось частенько, та він мене не бачить. А 8 травня шістдесят першого року я такий же молодий, як і ти, вийшов був на своє перше діло...

...Товсту величезну книгу знову вніс мршавий чоловічок в залу установи, де мало не третину займає кіот з величезним образом благословляючого Спасителя.

Перед кіотом стояло те ж шкіряне крісло.

Мршавий чоловічок відкрив книгу і почав:

«§ 1. На виконання вищевказанного вашим превосходительством од 5 сього травня за № 3275 честь маю як найшанобливіше доповісти, що тіло малоросійського поета академіка Тараса Шевченка 6 травня запесено в Рождественську церкву.

Список осіб, які постійно перебувають
на панахидах біля покійного:

1. Єлисаветградський купець Варфоломій Шевченко.
2. Дружина його Олександра.
3. Каленик Шевченко.
4. Микита Шевченко.
5. Дружина його Палагея.
6. Йосип Шевченко.
7. Дружина його Матрона.
8. Гаврило Бойко.
9. Дружина його Ярина.
10. Учитель 2-ї Київської гімназії Іван Сошепко.
11. Колезький секретар Олександр Лазаревський
(із Санкт-Петербурга).
12. Губернський секретар Григорій Честаховський
(із Санкт-Петербурга).
13. Поручик Віктор Забіла.
14. Студенти університету Св. Володимира:

Михайло Драгоманов
Петро Косач
Павло Житецький
Михайло Старицький
Тадей Рильський
Микола Лисенко.

§ 2. 1861 року травня 8. Наказ київського губернатора Гессе начальникові канівської поліції про додержання порядку під час похорону Т. Г. Шевченка.

Сьогодні повезуть на пароплаві в Канів тіло померлого академіка Шевченка, де і збираються його поховати.

Так як при захороненні по всій ймовірності буде великий наплив народу, то я наказую вашому високоблагородію прийняти відповідні міри для збереження порядку і про його наслідки мені доповісти.

Козловському про відправку пакета по естафеті в Канів з розподілом витрат за рахунок казни.

Підписав генерал-лейтенант Гессе.

...Дощової травневої неділі біля Рождественської церкви на Подолі зібралося народу сила-силенна, та й ще кобзарів тьма-тьменна.

В церкві служили заупокійну обідню.

Досить злагоджений хор співаків — шанувальників Кобзаря, що заснув навіки, співав йому «Вічная пам'ять».

З хорів, звідки все було видно, уважно стежив за всім і всіма в одязі цивільного крою Сидір Макаренко. Він кмітно слухав, як навколо шептала вся церква:

— Губернатор сказав — без промов.

— Ховати будуть на Щекавиці — могила готова!

Хтось із старців голосно помолився:

— Прийми його, матінко земле!

— В-і-ч-н-а-я п-а-м'-я-т'-ь!

В задусі церкви важко протискувалась в глибокім поклоні дама. Ледве дійшовши до паперті, возложила на гріб поета терновий вінок. І зникла — вся церква озирнулася. Такого красномовного виступу ніхто, видно, не чекав. Жандарми заметушилися. Деякі люди в цивільному, а з ними й Сидір, почали пробиратись до паперті.

Сидора несло течією, і він ледве не зіткнувся око в око

зі своїми земляками, які стояли тут же, в церкві, — з Михайлом Старицьким і Миколою Лисенком.

Його скрутило і одвернуло.

Коли вдарили в дзвони, тоді труну народ поклав собі на плечі і виніс з церкви.

Море людей схилило голови.

Жандарми на конях були напоготові.

Домовину під червоною китайкою було винесено на вулицю і поставлено для фотографування.

Фотограф обставляв її братами Тараса і родичами, які з'явилися з натовпу в своїх свитках.

Пошепки, як годиться на похороні, брат Микола у брата Варфоломея питався:

— Так тут лишаємо чи додому веземо? Бо он цей пан з Петербурга кажуть — тільки на Чернечу.

— Та ви що, пане Честахівський?! На Щекавиці могила викопана і хрест заготовлено.

— Рідні, це ж заповіт — не переступимо, — лагідно, але категорично одмовив Честахівський.

Фотограф жестом попросив дивитись всім на нього.

Стало тихо.

З квітучих верб падали китиці цвіту, обтяжені травневим дощем. Падали разом з бджолами на кятайку, на брук, на голови людей.

Гуділи...

Труну поклали на воза, відпрягли коня, накрили його китайкою, а самі обліпили дишель воза, вхопившись за драбини, за люшні і покотили його.

Кетяги з верб продовжували падати на воза, на людей, на кобзарів — із сонечок їхніх кобз виповзали, вилітали бджоли, заторкуючи струни.

Процесія рушила до Дніпра.

Кінні жандарми вивищувались над натовпом і завершували процесію. Біля церковної брами сидів щасливий каліка, бо в його торбах було повно дарів, а в шапці срібняків.

— Ваше благородіє, хто покійник?

— Мужик, — відповів з коня жандарм, — та чин на ньому генеральський!

...Несли по набережній. Процесія не зупинялась для виголошення промов. Та їх, на жаль, не всім було чути — дорога була вузька, а людей було море.

Чути було тільки тим, хто тягнув цього печального воза.

Незвично було дивитись, як по-європейськи вбрані пани, студенти університету та уніформовані гімназисти везли на мужицькому возі кріпака.

Впряжені в цю колісницю були Михайло Старицький та Микола Лисенко. І вони чули

(по-українськи).

...— Дух свободний, як і вітер, що бушує в степу над могилами наших батьків, як Дніпро, що точить хвилі свої крізь гирло в синє море — дух Тараса живе і вічно жити буде...—

якусь незвичну тишу, що панувала навкруги, та все ж зрідка переривалась вона то свистом і тьохком солов'я в прибережних дніпровських кущах, то погойдом і різким плеском важкої хвилі, яка билась об лобате берегове каміння.

(По-російськи).

Неймовірна повинь цього року, цієї весни пєсла підмунелєнї дєрєвє з квїтом і корїннєям, вїдв'язанї човнї порожнї та дуби, бочкї і цєбри, пєсла навїть хату з лєлєчїм гнїздом та всьєку всьєчїпу. Всє цє на вїрвах та чорторїях рєвїло, гуло, постогнувало.

...— Слава цього імені не вмерє і в потємствї. Воно будє жити в народї довго-довго і зникнє хїба-що з останнїм звуком малоросїйськї пїснї. А народна пїсня не вмирає! (Слухають Лисенко і Старицький. Йдє за ними в кїльках кроках ззадї Сидїр).

Не загинуть разом з нею і думи нашого народного поета!

В них, як у фокусі, поєдналися з одного боку всі барви, вся сила, міць і все багатство української мови, а з другого глибоке чуття і енергія характеру, так притаманні малоросійському племені...

(По-польськи)

...— Велика скорбота великого поета, яка об'єднує в цю мить всі національності в ім'я великого мистецтва божественно дару небес — поезії...

Сіявся з небес безшелесний дощ і додавав процесії невимовного щему.

(По-сербськи)

Дніпрова повідь і повідь народна наче з'єднались в єдиному плині, несучи на собі останки Кобзаря.

...— Сфера його таланту — народно життя. Життям своїм, скільки ж і словом, він являв собою найдовершеніший ввірєць свого народу: він плоть від плоті його, кість від костей його!..

З-за повені пароплав не міг підійти до берега. Процесія на якусь мить застигла в нерішучості, та студенти, не довго думаючи, покотили віз у Дніпро. Витягли з воза драбини, проклали їх між возом і пароплавом кладкою, переклали з воза на кладку труну і котили її на палубу. Вона днищем скреготіла по щаблях, сковзала назад до воза, не давалася пароплаву, студенти натужно під тиху команду бралися ритмом знову, та домовина моторошно тисла на плечі і

повзла вниз. З берега кинулись на підмогу. Доки з буденною діловитістю і акуратністю встановлювали на пароплав труну, до Варфоломея Шевченка, аж страх схожого на Тараса Григоровича живого, підійшов старійшина кобзарів.

— Брате Варфоломею,— звернувся з поклоном старий,— мої братове кобзарі просять, аби ви нам відступили могилу Кобзареву, що полишилась на Щекавиці.

З дивом і острахом глипнули на старого ті, хто почув цю страшну просьбу. Та Варфоломей з розумінням кивнув головою, сказавши:

— За упокій душі його!

Лисенко од цього всього нестримно заридав.

І пронизливий гудок пароплава, що відносив тіло Тараса, гудок цей почувся йому першою нотою у всенародному безумі і шалі крещендо, першою нотою «Реве та стогне Дніпр широкий...»

Захована од очей натовпу у старому одінні, у траурі стояла жінка, ота, що поклала поетові на груди терновий вінок...

...Туманного ранку 1905 року йшла Києвом жінка у строгому одінні, ще не стара, але вже строгих літ і несла поперед себе наче зрізаний кущ, сніп чорно-червоних троянд.

При зустрічі з цією жінкою проходжі кияни озиралися на цей дивний букет, котрий тим і дивував, що не був схожий на звичний букет, з яким ідуть у гості, в театр, на родини чи до покійника — не годився цей букет наче б ні до яких звичних людських okazji.

Зупинився гурт студенток, очікуючи, поки повз них пройде жінка з цим букетом.

Лавочник аж із магазину ввійшов провести її поглядом.

Навіть зупинилися кічні жапдарми і задивились.

На зупинці вона ввійшла до трамвая.

Трамвай був напівпорожній, напівсонний.

Жінка сіла біля Миколи Віталійовича Лисенка на вільне місце.

Той спав. Жінка пильно дивилась на нього.

На трамвайній гальорці настільки були захоплені своїм, що, мабуть, єдині не звернули на цю жінку належної уваги. Молодший після довгої мовчанки запитав:

— А що все-таки у пих... у вас сталося з Настею?

Сидір майже байдуже відповів:

— У нас? Гм, я з нею досі живу. А в Жовнині... там було... все було просто...

...Просто посеред двору стояла Ольга Єремїївна, поруч стояв слуга Созонт, тримаючи за ланцюг корову симептальської породи, а перед ними стояла в розпачі і плакала Настуніна мати. Тут був і Сидір, він стояв і гладив корову від ніяковості.

Ольга Єремїївна слова, як цвяхи, забивала:

— Ось тобі десять золотих червонців! Ось тобі корова! А ось жених в придачу — вона показала на Сидора, — для Настуні, і якомога далі від Жовнина і мого сина...

...Зібравши клунки, ридала під сволюками Настуня. Ввійшли і стали невблаганно Сидір і її мати. Всі разом сіли, як сідають перед дорогою.

Прип'ята ланцюгом корова, жалена гедзями, озвіріло рвалась і обкручувала у віник огнистий куц дикої троянди — шипшини...

Вийшовши зі спу, Лисенко побачив перед собою куц огнистої чорно-червоної французької троянди.

Він здивовано дивився на жінку.

Торкнувшись жіночої руки, Лисенко спитав:

— Ти до кого з цими трояндами, Олю?.. Добрий день!

— До тебе! — різко відповіла жінка. — В тебе сьогодні такий день... У вас!..

Лисенко замовчав.

— Не знайшла у місті гарних квітів, то й зрізала свій куц, що у нас під вікном, — ні з того ні з сього проказала жінка. — Потримай-но!

Вона передала куц троянд Лисенкові, а сама загишло-рила в своїй сумочці...

Голос Лисенка:

— *Вона майже не мінялася протягом всього життя. Гонко-граційна, випещена мамина доня, серпанкова панночка, легким вітром і то задмухнеш, припишена на чотири шпильочки, і як ти її на коня посадиш, ціраїх-маніраїх, ганс акурат, коротше кажучи, голуба героїня з приємним сопрано, яку я триматиму в серці до кінця життя свого, аж поки стану «ветхий деньми». Офіційна мати всіх моїх, не своїх, дітей. Ольга О'Коннор, Ольга Лисенко. Радянська влада виплачуватиме їй пенсію як дружині Лисенка до її смерті в 1930 році.*

...Двадцятишестилітній студент Лейпцігської консерваторії Микола Лисенко, обійнявши буйпорозлогий куц садової троянди, таким чином допомагав юній Ользі О'Коннор зв'язувати і оперізувати пружні колючі пагони, котрі дерлися по вікнах веранди.

Звідкись звучала баркарола — Лисенкова, ота, де був «човен, води повен...»

Ольга підв'язувала куц, одночасно підстригала ножицями неслухняні вітки, які кололи її ніжні руки.

Микола робив дві роботи: тримав куца, а головне, милувався зашарілою од своїх вісімнадцяти літ Ольгою.

— Ви вже стали геть дорослою папшою, Олю, — небайдуже мовив Микола. — Їй-бо до вас вже можна старостів засилати.

Ольга мовчала, припавши до куца, ховала своє гаряче личко у вогні квіток.

— То шліть, — несподівано для себе самої одмовила Ольга і ойкнула, вколела пальця. — Ой, як глибоко терня зайшло!

Микола взяв її за руку:

— Щоб гарбуза дістати?

Запитав Микола, наче не жартуючи, і Ольга підняла на нього на диво зволожені очі:

— Знущаєтесь... — тремтячими устами зронила дівчина, і сльози геть покотились...

— Що з вами, Олюню? — стривожився, розхвилювався і Микола.

Дівчина знайшлась, показуючи на свій палець.

— Бачите, як глибоко!

Микола з широко розкритими очима втопився в осяйному зорі Ольги і поцілував довгим і ніжним поцілунком уколоту на її пальчику червону цятку.

Дивились один одному у вічі... і вже не соромились.

Баркарола наче притишила дихання і вже чекала на слова.

— Панно Ольго О'Коннор, ви хочете стати пані Лисенко? — строго запитав Микола.

— Божевільно!!! — миттю одповіла щаслива Ольга.

Микола взяв її руку, поклав на свою, як кладуть, коли йдуть до шлюбу, і вона об'є, тонучи в зорі одне одного, взявшиш отак урочисто за руки, попрямували до порога господи О'Коннорів.

Непрошено, невблаганно зринула звідкись пісня, може, з баркароли:

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони...

...Їх несло на конях, наче вітром. Спершу стежка між чагарниками, потім вопа пропала. Все було, квітувало, простягало вперед зелені руки, аби зупинити їх. Зелені сурми бузини у два людських зрости, буйні лопухи, які здавалися велетенськими, хльосткі верболози гінким стьобаючим вітям хижо перестрівали їх.

І ось вихопився над річкою куп вогнистої шипшини, цупкою одчайдушною рукою він зірвав білу фату молодої, боляче одкинувши назад юне обличчя Олі О'Коннор, аж сльози бризнули їй з веселих, відкритих світові очей. Ко-

са пролилась на білу сукню, і вітер зробив з неї чорну корову.

...І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають, сумні...

Лисенко хотів було присадити коня, та чорнокоса молода мчала безтямно вперед, фата біліла позаду на квітучій і пам'ятливій шипшині.

Та вже степ з усім своїм роздоллям простелився перед молодими — висли жайворони, вдарили перепели, Оля мчала за перекотиполем і намагалась зловити його, звисившись з сідла. Степ манив і кликав, розгортав свої груди перед вершниками на всю чистоту роменів, стелився шовковими вистилами тирси, п'яно димів полинами і буркунами, дико кликав піднебесним роздольним клетотом шуліки...

З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми,
Той жаль, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.

...Коні клали голови одне одному, втомлені, аж загнані, лежала Оля О'Коннор на настелу з тирси і тримала перекотиполе на грудях.

— Зловила! — зможено сказала вона Миколі.

Навколо летіли, мчали, стрибали по вогнистих розпадистих маках і білих роменах пружкі, висушені сонцем і проміті дощами дикі скелети перекотиполя.

— То духи степу, — сказав Лисенко. — Може, духи предків наших.

— Боже, чому ти так високо на небесах! Адже тут так гарно, так добре, — собі і йому говорила молода пані Лисенко.

— І як треба вміти дух цієї землі у музиці передати, щоб красою людського духу довершити її. Якби-то стало у мене талану! А так, вчитись треба, а Лейпціг... я тебе з собою беру... консерваторіум там має перше європейське реюме!

— Невже ми поїдемо поїздом? — Дитина прокинулася

в нареченій. Вона випустила з рук перекотиполе, і те миттю аж свиснуло з рук.

— Ні,— ставши в позу главы сімейства, Микола грізно прорік.— Хай господь милує. Не впевняйтесь дуже на нові залізниці, бо їх роблено злодійським способом на погибель їдучим.— І вони обоє приснули сміхом.— Кіньми їдемо...

...Вони вдвох їхали кіньми Лейпцігом. Хвости в коней були підібрані, туго заплетені, гриви рівнісінько стрижені, наче газони навколо, копита чітко били по бруківці, наче коні були навчені пруського кроку.

Їхали мимо строго ілєканих, наче вилізаних парків, мимо свіжофарбованих будинків, які стояли вишикувані по-солдатеьки струнко,— з кожного вікна їх вітали рожеві троянди з граціозно виплетених кошиків, білі троянди звисали падучими гірляндами аж до землі, а жовті з вечірнім одесвітом стелілися — одна одноі випещеніша.

Їхали по уславленій Grimalische Strasse, у Ольги очі розбіглися од розкішних магазинів із дзеркалами в три сажні в буквальному смислі — і все було надзвичайно дешево, аж страшно. Розкіш дихала по-німецьки, виставлялась напоказ, сліпила, аж принижувала. Микола їхав стриманіше, як і годиться старшому, а Олю наче несло в ці дзеркала, наче сповивало ними.

Чотири фонтани били в чотирьох кутах площі, і кожен був освітлений відмінним вогнем, так що в одному яскраво-рожеві краплі низались, в другому — палеві, далі зелені і щось такого; регретшп повилле — трикутник, весь з газових ріжків, обертався теплою течією палаючого газу.

Минали тир, де стріляло, било, бахкало, грюкало, видзвонювало — все з певністю себе, з німецькою ґрунтовністю.

Густа торочка скелець, яка оточувала естраду хору військовоі музики, давеніла при найменшому подуві вітру на тисячу голосів, в міру опасисті ставні статуі богинь з різнокольоровими смолоскинами із газу проводжали їх.

Та у всьому були винні саженні дзеркала, вставлені прямо в стіну саду. І, розуміється, бier — німецьке пиво. Коні

наче не боялися себе в дзеркалах, хоч і сторожко позирали на себе, та коли з темного, міченого часом бару вишповякийсь підпилий бюргер з двома скиртами піни над пивом і почав їх простягувати в п'яному пориві до конячих морд, до вуздечок — коні злякались себе в дзеркалах, коні сахнулись, мов навіжені, і помчали галопом по Лейпцігу, дзвінко вдаряючи по клавішах туго припрасованої бруківки.

Навіть Ольга О'Коннор-Лисенко, ірландсько-українське дитя, здавалося тут Миколі Валькірією — чорна короґва її коси пливла у величезних німецьких дзеркалах і не проливалась доли.

Воршниця раділа з себе, з Миколи, зі світу, що швидко лягав до її ніг, і щедро сміялась на повному галопі.

Микола мчав за нею.

...В темні галопу вже на інших, на крилатих конях часу неслись дні, а з ними уроки, лекції, репетиції, музичні вечори, бали.

...На уроці співу у мадам Дрехсель Ольга О'Коннор старанно вокалізус складні вправи, працюючи над постановкою голосу. Мадам Дрехсель час від часу зупиняє її, поправляє — і все починається спочатку.

...А в цей же час Микола Лисенко сидить, як прикутий, біля фортепіано і, спотикаючись в найскладніших пассажах, лається та вголос свариться з інтер'єрним бюстом Шопена, розучуючи його концертне рондо.

...І вже на сцені консерваторії, публічно виконавши цей концертне рондо. Успішно, віртуозно і артистично, мліє від бучних оплесків консерваторської публіки, а насамперед від оплесків Оленьки, яка сидить на найпомітнішому місці.

...Вони обоє — в уславленому Лейпцігському оперному театрі слухають вагнерівську «Валькірію».

За пультом маестро Лисенко набожно дирижує увертюрою.

Завіса — на сцені Валькірія — Ольга О'Коннор-Лисенко.

Її голос вражає оксамитним тембром і силою пристрастей.

Але це тільки бажання, мрія, марево. А поки що...

...муштра у мадам Дрехсель. Монотонне розучування канонів Адсона, вокалізи, вправи, вправи, вправи...

...Маєстро теж поки-що продовжує лаятись і сваритись вголос з бюстами класиків, коли спотикається на фугах Баха, на архіскладній музиці геніального Моцарта і Бетховена, Шуберта і Вебера, Ліста і Мендельсона.

...Микола лається, свариться, лютиться —

...Гендель... Гайдн... Глюк...

...Ольга насилу відриває його від фортепіано, а він:

— Не займай: крапля камінь точить

І знову кипить біля фортепіано.

...Прага.

Зал «Умелецької бесіди» Празької філармонії. Лисенко грає українські народні пісні у власній обробці.

Концертна обробка «Гей, не дивуйте!» викликає шалений успіх високих цінителів. Відомий чеський музикант і етнограф Рейер зривається з місця і кричить:

— То духи од степу! Бравіссімо! Бравіссімо!

...Уроки оркестровки. Микола весь у розборі гармоній партитур Россіні.

Входить приголомшений професор Рейнеке.

Всі шанобливо встали.

Рейнеке на подив студентів не привітався і не запропонував їм сідати.

Студенти насторожено презирнулись.

Промовчавши, Рейнеке глухо мовив:

— 14 листопада, позавчора, упокоївся в Парижі великий маєстро Россіні.

Студенти виструнчилися і оторопіли.

Рейнеке приголомшено продовжував:

— На слові духівник запитав його, чи вірує він. Россіні відповів: «Той, що написав «Stabat mater», не міг не вірити», — і помер...

...Лейпцігська консерваторія. Актівий зал.

Атестують дипломантів.

Секретар. Доктор Паперіц — теорія музики і композиції.

Паперіц. Пан Лисенко надзвичайно старанний учень. Встигає дуже добре.

Паперіц поклонився.

Секретар. Доктор Ріхтер.

Ріхтер. Пан Лисенко дуже короткий час мій учень, але виявив велику наполегливість і у всіх аспектах прекрасний учень.

Ріхтер поклонився.

Секретар. Доктор Рейнеке — гра на фортепіано.

Рейнеке. Пан Лисенко один з моїх найстаранніших і і найталановитіших учнів.

Рейнеке поклонився.

Секретар. Доктор Венцель.

Венцель. Пан Лисенко один з моїх найобдарованіших учнів, виявив зразкову старанність і досяг великих успіхів.

Венцель поклонився.

Секретар. Доктор Давід — кафедра ансамблю.

Давід. Дуже талановитий.

Давід поклонився.

Буря оплесків консерваторської публіки вдарила в склепіння актового залу.

Щаслива і водночас якась засмучена Ольга О'Коннор-Лисенко тримала в руках акуратно викладений букет пишених німецьких троянд і зічувалась під поглядами, що були звернені на її розпашіле обличчя...

...У тісному колі професури та рахованих дипломантів Лейпцігської консерваторії, так званого клубу «Евфонія», гула прощальна вечірка.

Дами пили токай, а чоловіки пуниш із есенції, проголошувались урочисті з нальотом прощального настрою тости.

Ольга О'Коннор-Лисенко була тут прямою — їй не давали спочинку від мазурок і вальсів. Професор Рейнеке, проводячи її з танцю, запитав:

— Фрау Лисенко, ви задоволені навчанням у Лейпцігу?

— О так,— відповіла аби відмовісти Ольга, але коли зауважила, що старий маестро дивиться донитливо і чекає серйозної відповіді, вона опустила голову і відповіла серйозно,— О так! За Миколу я щаслива...

— Що ж,— зміряв її поглядом професор,— це вже не так і мало — мати такого чоловіка.

До них підійшов Лисенко.

— Красу вашої дружини, колего Лисенко, можна порівняти хіба що з красою вашої баркароли,— граціозно схилився перед подружжям старий маестро.

— Пане професор, ви однією німецькою кулею убилі двох слов'янських зайчиків,— зіронізував Микола Віталійович.

Та старий Рейнеке дійсно був німцем.

— Фрау Лисенко, чи не могли б ви сьогодні нас порадувати своїм голосом. Що-небудь слов'янське, ваше?

Микола стурбувався. Ольга паче цього не помітила і коротко відповіла.

— Herr Professor! Я вам заспіваю улюблену пісню пана Лисенка.

Вона підійшла до рояля.

Рейнеке жестом попросив тиші у залу.

Зал затих. Ольга, акомпонуючи собі, заспівала гарним, хоч і не досить дужим голосом:

Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки...

Микола обережно підсів до неї — і в чотири руки дуетом продовжили:

Чорнявую та білявую,
Третю руду, препоганую...

Зал їх слухав не без інтересу, та ставився до цього як до цікавої салонної забавки.

Що чорвяву від душі люблю,
До білої залицяюся...

З цієї найвищої ноти голос Ольги зірвався і розсипався хрипотою.

Микола продовжував, наче нічого не трапилось, а Ольга знову спробувала вийти на верхи і знову осіклась.

Взяла конечний акорд на роялі і вибачливо розвела руками, аж розсміялась:

— Підступно токайське вино, панове!

І від розкутості в цьому гамірному німецькому товаристві вона стала ще красивішою. Її тут-таки знову запросили до танцю.

Вечірка знову загула вальсами, тостами, розмовами. Стоячи зі студентом з красивим обличчям кавказької різьби, Микола категорично відповів:

— Ні, київська школа мене не особливо гіштить. Буде та ж італіянина або німеччина — блеклий колір з іноземними рум'янами. А треба думати про вародні, рідні основи, інакше ріст нашої культури немислимий.

До них підійшов уже досить літній поважний доктор музики Брендель. Почувши останні слова, він з презирством запитав:

— Ви говорите про велику музику в Росії? Яка там може бути музика! Я розумію вас, колеги, вам неприємно, мені вдвічі неприємно про це говорити, але істина над усе: вся слов'янська музика, м'яко кажучи, здерта з німецької.

Кавказець затремтів:

— Послухайте, пане Брендель, у мене вже голова тріщить од ваших сентенцій і словосполучень: «німецький розум», «національність», «німецька геніальність». Все добре, всім відомо, але...

Лисенко зрозумів, що зараз буде біда, і ввічливо перебив співрозмовника:

— Ви слухали увертюру Глінки до опери «Жизнь за царя»?

Брендель відповів:

— Ні!

— А «Арагонську хоту»?

— Ні! Ні! Ні! Сто раз — ні!

— А коли так, тоді слов'янин Шопен теж плагіатор?!

Брендель зверхньо усміхнувся:

— Шопен... І Шопен!

Лисенко скипів:

— Сказати про Шопена, Глінку та інших слов'янських музикантів, що всі вони крали з німецької музики,— це може сказати людина, що дійшла до крайньої межі в своїй національній обмеженості і глупоті!

Лисенко, не поклонившись, пішов од Бренделя. Забравши Ольгу з танцю, обійняв її.

— Боже, як я стомилась,— пригорнувшись до нього, сказала Ольга.— За цей час я, здається, постаріла на сто років!

Микола тяжко перевів подих:

— Оленько, досить нам Німеччини — їдемо до Петербурга!

...Товсту величезну книгу знову вніс миршавий чоловічок в залу установа, де мало не третину займає кіот з величезним образом благословляючого Спасителя.

Перед кіотом стоїть те ж шкіряне крісло.

Миршавий чоловічок відкрив книгу і почав:

— На Моховій, на квартирі відомого критика і мистецтвознавця В. Стасова, нашими агентами зафіксовано зібрання так званої «могучої кучки», де були М. Балакірєв, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, О. Бородін та Ц. Кюї. На цьому зібранні був присутній також випускник Лейпцігської консерваторії малоросійський дворянин Микола Лисенко, який зараз проходить курс інструментовки у М. Рим-

ського-Корсакова. Дружина Лисенка Ольга О'Коннор-Лисенко вчиться співу у консерваторії.

Звертаю увагу вашого превосходительства на приїзд до столиці малоросійського кобзаря Остапа Вересая, яким відразу заопікувався видезгаданий М. Лисенко. Кобзар — сліпий сімдесятилітній старець — збуджує до себе мимовільне співчуття, а його спів малоросійських дум на теми історичного минулого Малоросії відзначається особливою пристрасстю і глибоким задушевним чуттям, що пробуджує завжди сильно, але не завжди бажане враження на слухачів.

Звертаю увагу вашого превосходительства, що хор, зібраний зі студентів, робітників, ремісників та семінаристів під керівництвом того ж М. Лисенка, проводить свої так звані репетиції ледве чи не під самими вікнами III відділення канцелярії його величності...

...Петропавлівська гармата оповістила сімома пострілами Санкт-Петербург про сьому годину похолодді. На мостах Фонтанки зібрались землячества слов'янських народів, закинутих сюди різними долями.

Тут чулося гамірне різномов'я: польська, білоруська, українська і, звичайно, російська мови. Студенти, робітники, солдати, ремісники, майстрові люди та інша голота тут гуртувалась і пуртувала. Збирались сюди і люди вищих чинів та передова інтелігенція і споглядали ці «вечориці», які вривали і тривожили центр Санкт-Петербурга.

На Аничковім мості, де скам'яніло гарцювали кладтовські без'язикі коні, вільно згуртувався мішаний хор.

Під ледве помітне диригування Миколи Лисенка хор тихо ремствував:

Та забіліли спіги білі, забіліли білі,
Ще й дібровонька,
Ще й дібровонька,
Та заболіло тіло козацьке біле,
Ще й головонька.

Обершись на кам'яне поруччя мосту і спостерігаючи за плином води, слухали цей гіркий спів Римський-Корсаков, Мусоргський, Бородин, Балакїрев...

Між ними була і Ольга Лисенко, котра ялось беззвучно, одними губами теж підспівувала хорові.

— Миколо-о-о-о! — на всю Фонтанку розлігся могутній бас старця з кобзою за плечима.

— Ти тута-а-а!? — перекрикнув весь хор Остап Вересай, приведений сюди хлопчиком-проводирем. Хор рознався, сміючись зі старого.

Микола теж усміхнувся дідові.

— Тут, батьку! Чого це ви не одпочиваєте, як домовлено, га?!

— Та хотів почути, що у святому Петербурзі співають, — іронічно пробачив Остап. — Аж прислухався, чую — нашеньке. Гадаю, знать, Микола десь отута. Та й прийшов!

Всі радо привітали Вересая, як знаного, бучними оплесками.

— Гов! Гов! Гов! — замахав руками кобзар. — І тут траскають! Та що це за дурна звичайка отут — траскають оце, — обурювався старий. — Ви краще щось ушкварте буйне та лепське. Чую, що вас тут є до трясця...

Всі сміялися з простодушності Вересая. Хтось вигукнув:

— Якщо буйного і лепського захотів музика, то про Стеньку давайте.

І хор з одного поруху Лисенкової руки вдарив:

Из-за острова на стрежень,
На простор речной волны
Выплывают расписные
Стеньки Разина челны...

Коли доспівали пісню, Вересай у задумі сказав:

— Гарний козак був. Зняв з плечей бандуру, пробіг по ній пальцями, проказав: — І в нас був такий! — Та й заспівав:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармелюка,
Всю надію майте...

— Святе діло робите! — сказав Римський-Корсаков, коли Лисенко підійшов до них.

— А я так хвилююся і тривожуся перед такими виступами: чи зрозуміє петербурзька публіка такий репертуар?

— Дивіться, що діється, — потис руку Лисенкові Мусоргський. — З кожним концертом народу все більшає і більшає. А народ не здурить!

— Зрозуміли, полюбили і слово ваше душевне, і красу вашої пісні! — твердо упевнював Римський-Корсаков. — Мене особливо цікавлять ваші обрядові пісні — веснянки, купальські, колядки, щедрівки! Що то за диво ваші пайдавніші пісні — в них сидить вся оригінальність слов'янської творчості! Яка запашна квітка — ваш мелос...

— Дика квітка наша народна пісня, як неплекане дитя. Як отой дикий куц шишини — з його непоказного цвіту і коріння можна вирощувати дуже пишну культуру троянд, але як її в люди вивести... Життя на це покладає! — запевнив Лисенко учителя.

...Хоч, здається, не в кайдалах,
Та все ж не на волі,—

закінчив Остап Вересай при наглій тиші.

Як з-під землі виринула гвардія столичних держиморд і наближалась до хористів.

Весь хоровий нагнуп, як один чоловік, тут-таки усівся на тротуари і бруківки і щодуху затагнув:

Боже, царя храни!..

Любо-дорого було дивитися, що робилося в ці хвилини з поліцаями!

Вирячивши очі, піднявши руки під козирок, вони, скам'янівши, як ці без'язикі клодтовські коні, стояли бовванами, а хор старався на все горло, вивершуючи гімн....

Микола галантно попрощався, взяв Ольгу і аж до бісиків розвеселілого Вересая з хлопчиком, і пішли тихцем з Фонтаяки.

Йдучи набережною, Микола Віталійович часто вітався з перехожими, розкланювався, було видно, що тут його знано.

— Миколо, — звернувся Вересай, — чи не можна було б трохи походити по городі? Щоб малому ото столицю показати та оті хати, де царі живуть.

— А чого б його ходити, — відповів Микола. — Столиця велика, а де й проїхатись.

Найнявши візника, Лисенко запитав малого:

— Де сідати хочеш? Сідай!

— Якщо можна, біля кучера, — попросив малый.

— Допоможи й мені, Миколо, сісти біля малого, десь там ближче до коней, — попрохав і старий.

Кучер розмістив їх біля себе на козлах.

Микола Віталійович з Ольгою Олександрівною сіли в карету.

— Візник! По Невському до Сенатської, потім — Літній. Далі — Васильєвський острів, Виборзька сторона, словом, покажіть столицю.

— Єсть, ваше високобродь! — задоволено вигукнув візник і вйокнув коням.

Оглянувши старого з малим, задоволено вгадавши, сказав:

— Землячки, виходить! Звідки саме будете?! — звернувся він до старого, виїхавши на Невський проспект.

— Та, майже звідусіль, — відповів знехотя старий. — Перекотиполем, як духи, мапдруємо, а пупа десь закопано біля Лохвиці.

— А-а-а, — протягнув обізнано візник, — небіжка моя була з Лохвицького повіту, а я з Харкова! З Холодної гори! — хвалівся кучер.

Малый з козлів зирив на все, що навкруги, і оченята його поблизкували від захоплення.

...З будинків над ним висали атланти і каріатиди і вражали його своєю силою і красою.

— Діду, чого це так багато людей тримає ці будинки? —

запитав він у Вересая, в полоні почуттів забувши, що дід незрячий.

— Хе! — засміявся візник.— То хвигури такі, для впечатлення! Та й балкопи на них держаться якось прочнее!

— Все на людях держиться,— вставив Остап таким тоном, ніби все це і він бачить.

Візник теж, мабуть, не зауважив сліпоту старого, бо показував йому:

— Глянь, землячок, ото на коні — цар Пйотр!

— Еге ж, его ж... бував у нас під Полтавою...— як про знайомого оповістив Остап.— Шведа там лупив....

...В кареті Ольга Олександрівна сиділа якась знервована, а вдавала, ніби просто стомлена, і байдуже дивилася довкола, ховаючи свої очі запалелі від Миколи. Той, поборюючи гнітючу і незносну мовчанку, яка вже довго тягнулася, зірвався:

— Так, я запеклий! Так, я фанатичний! Можна сказати, я народовець! І буду вчитися на великих зразках російської штуки! Тільки я придивлюся, полюбую, в заласся владу од сполуки чудової форми з чисто народними елементами у Глінки, у Драгомижського, у Римського-Корсакова, у Мусоргського, а до свого повернуся, щоб творити по тих напрямках...

Ольга мовчала.

...— А оце послухав старого,— продовжував Микола, аби не висіла ця холодна мовчанка між ними,— згадався Дніпро-Славутич, степи, кобзарі, лірники на ярмарках, і так заблаглося додому...

Ольга мовчала.

...— Отже, вертаю додому і зразу ж беруся за першу фортепіанну рапсодію.

— Он як! А я то подумала, чи ти, бува, не зібрався з Вересаем по ярмарках піти,— Ольга явось дивно розсміялась, та сміху не вийшло. Захлинувся він десь всередині.

— Що з тобою, Олю? — заглянувши їй у вічі, образився Микола.

Ольга відверпулась.

— Нічого... Обдумую, як мені ще на два роки лишитись самій у Петербурзі.

Микола на якусь мить знішк і вже продовжував винувати:

— Я ж буду найжджати. Я розумію, що я міг би добре влаштуватись у Петербурзі, здобути сталу забезпечену посаду, яку мені пропонують у консерваторії і при оперному театрі хоч диригентом оркестру, хоч хормейстром, але... але я мушу вертати на Україну, Олю!

Ольга мовчала.

...— Там пригасло культурне життя, Олю! — Микола запалювався. — Що ми, Русь — Україна, дамо в скарбницю слов'янської музики? Я вже не кажу про європейську арду?! А яка нива облогом лежить! І що ти з неї візьмеш, коли цивілізація така? Як було б краще сказати — лакузація...

Микола питав, допитувався, гей би шукав найдорожчої поради в дружини, та вона, відвернувшись, перебувала в якомусь іншому світі.

Мовчала вперто і не збиралась вступити до розмови.

Микола так же палко, аж запально продовжував:

...— А лакуза, лакей, панський прихвостень наслідую найгірші сторони пана. Оця лакузація і нищить народність, занечищує, забруднює ниву, прищеплює їй найпідліпі сторони! Хто ж, як не ми, піднесе народові його перли в золотій оправі?!

Ольга активно мовчала.

Микола сприймав цю мовчанку як якусь недовіру до себе, тому вів далі трохи знічено:

...— Я розумію добре, що для того, щоб підняти такий переліг, потрібен геніальний орач, та... Талантів таких на світі божему є саме обмаль, котрим живе ціла громада людей, котрі підкоряють її, ведуть за собою. А ми собі не будемо вгаплятись за ласим ім'ям, а будемо робити совісно свою

малу роботу. І не будемо засліплювати собі очей, а будемо вчитись, розумієш, Олю? Я...

— Миколо,— нагально перебила його Ольга, не чувши, мабуть, жодного його слова, які він казав до цієї хвили.— Миколо, у нас з тобою ніколи не буде дітей...

Слова ці опшарили Миколу, і він не міг стямитись від несподіванки цих жалючих слів. Він завовтузився на сидінні, поправляв без потреби краватку, осмикував сюртука, поки не всівся, здавалось, на саме дно карети. Якийсь кривий усміх спотворив йому обличчя, і він швидко випалив у нікуди:

— Та ти що?! Якби ще... я б... я б... повісився...

Ольга щиро і якось геть звільнено широко розсміялась.

Вона в цю мить була такою красивою, що Микола аж здригнувся.

Візник зупинив коней.

Ольга ще сміялась, і він чекав, щоб та відсміялась.

Сказав:

— Отут за Катерини зарізав себе бритвою наш земляк з Ніжина. Великий музика, кажуть, був — Максим Березовський. Кажуть, в Італії він академіком наче був.

І як наелектризоване волосся стає сторчма, так зринула в уяві Лисенка мстива музика Максима Березовського «Не отверзи мене во время старости»...

Сидять за столом вдвох — Микола Лисенко та Остап Вересай. Самовар на столі. Чай п'ють. Ольга Олександрівна — в кімнаті поруч, голосом дає знати про себе. Остап Вересай сповідається:

— Мені було года чотири. Коли б я осліп більшим, тоді б я знав, що таке сонце та огонь, та й яке воно — красне або жовте, а то я нічого не знаю... Наша жисть, темних людей, погана: дорожче очей нема в світі нічого... Ну й співає ваша дружинька! Чимало б я віддав, аби лиш голосок такий мати!

Старий дослухався до голосу Ольги Олександрівни, студив чай, хитав головою.

— То як кобзар прийде в хату до мого батька, стане грати, співають, то я коло нього, так не знаю, чи йому б у пазуху вліз, тому кобзареві, або його собі в пазуху взяв! То той кобзар розбирає діло, що, мабуть, люди були б з мене, та й каже: «Ти, Микито, оцього хлопця віддай між люди у пауку, може, з нього кобзар буде!»

— Олю, може б, ти вийшла до нас?! — просить Микола Віталійович.

— Вийду! Урок скінчу і вийду — долунює голос із сусідньої кімнати.

Остап Вересай вдає, що все розуміє, і змовницьки шепоче до Лисенка:

— Чую, що у вас трохи не той... Та то діло минуще. І в мене такє було. Жила у нас в Сокиринцях удова Пріська Сенчук, співала, прямо як ваша, прямо артистка, а що вже танцювала, того й не годилася довго шлюб зі мною, незрячим, брати. А я вже як схочу, щоб пройняло, то вже припущу голосом добре так та жалісно, наче з серця пройме. То розвеселю її, то засмучу. Згодом в той вечір, як ми шлюб узяли, вона сусідкам признавалася: «Ох! Одружила мене із цим дідом його бандура: як прийде мене сватати, то й вижену; а як заграє на бандурі — то й заверну!» Ото ж і ви своїй...

Входить в кімнату Ольга Олександрівна більш гарна, ніж заплакава, і старого щиро вітає:

— Даруйте вже мені, панотче, що така господиня не гостинна. Та я вас боюсь, слухати вас боюсь. На слъози зразу навертає...

— Та що ви, красна пані. Голос ваш у золоті скупаний, а в сребрі прополосканий, гарний такий. Оде б мені такий, і за очі не так би журився. А що за слъози кажете, то спасибі. Як є слъози, значить душа в...

А Микола Віталійович відчув, що якраз нагода трапляється старого на пісню намовити.

— А може б, ви нам, панотче, оту пісню, що в царському палаці співали, — «Про правду і неправду»...

Старого довго не треба було просити. Кобзау взяв з кутка, по струнах вдарив видючими пальцями. Ольга Олександрівна все на Вересая дивилась, намагаючись не зустрітися поглядом з Миколою Віталійовичем. Старий одкашлявся і почав:

Нема в світі правди, правди не зіскати!
Що вже тепер правда стала у неправді жити.
Тепер правда у панів у темниці,
А щира неправда з панами в світлиці!
Що вже тепер правда стоїть у порога,
А щира неправда — з панами в кінець стола!
Тепер уже правду ногами топтають,
А щирю неправду медом-вином напуювають!
Тепер уже правда в панів у недолі,
А щира неправда — у добрій волі!

Ольга Олександрівна ніяк собі не може ради дати. Стлумлює ридання в собі, кулачки зціпила, аж поблідла вся, що тобі стіна біла, а Микола Віталійович намагається їй допомогти, руки простягає до її рук, та дружина свої геть одхилає, в хустку кутається.

Уже тепер правда, правда помирає,
А щира неправда весь світ пожирає!
Уже тепер правда, правда вже померла,
А щира неправда увесь світ зажерла.
Нема в світі правди, правди не зіскати,
Тільки у світі правди — як отець, рідна мати!

При словах «отець, рідна мати» як не розридається господиня молода. А Остап Вересай, наче б нічого не сталося, видно, звичний був до такої реакції на пісню, пояснює оторопілому Лисенкові:

— Таке частенько буває. Сам не знаю, що за пісня, щось таке у неї всередині сидить! Як єсть де люди хороші, да там чи син пішов у службу або на завод, або удову яку бідну зять зневажає, да як заграєш їм так саме, що воно в голову їм лізе — плачуть навкруги, та й годі: і син плаче, і молодиця, і дівчина, а найбільш та удова, так і заллється...

Ні з того, ні з сього заливалася сльозами молода пані

Лисенкова. Та потім взяла себе в руки, побачивши, яким зніченим став Микола Віталійович. Як не защебече красуня коло старого:

— Що то вже правда: «Тільки в світі правди — як отець, рідна мати!» Ви, панотче, казали, що все віддали б за мій голосок, а я геть усе була б ладна віддати, аби мати таке велике серце в голосі, як ви маєте, якби володіти такою силою експресії, як ви здатні, а я...

І Ольга Олександрівна, махнувши рукою, вибігла з кімнати.

Микола Віталійович, наче нічого не сталося, допитувався старого:

— От уже разів з п'ять слухаю цю вашу пісню, а кожен раз вона у вас інша.

— То вона, Миколо Віталійовичу, сама вибирає, як до якого пана — чи то придобриться, чи приперчити йому. А я чую, що цьому панові зараз непереливки. Давайте-но я вас розвеселю.

І старий виногоднів, заяснів, наче душею заграб:

Ой Січ — мати, ой Січ — мати,
А Великий Луг — батько...
Гей, що в Лузі добре заробити,
Те у Січі пропити...

Лунала ця пісня так довго, аж поки на Хортицю не дісталась.

Микола Лисенко та Михайло Старицький чекали перевозу на Хортицю.

На острів переправлялися поромом.

Перше, що вражало на острові, це гори картоплі.

Якийсь парубійко сидів зверху на буртах і шпурляв картоплю у вир Дніпра.

А там діялось щось дивне. Навіть пором зупинився. Бо супроти парома випинався своїми великими ребрами скелет старої запорозької чайки — її піднімали з дна ріки міцною рукою жилаві дядьки.

— Що тягнете?

— Не бачите — запорізького корабля дістаємо!

— Німці найняли — скарбу шукають!

Дядьки кричали подуху, тужились, моцювались — і регіт стояв, і солоне добірне слово одлунювало над рікою.

— Чого вони так голосно розмовляють, — допитувався Старицький хлопця, який стояв на сторожі коло картоплі, та все пшурляв нею в Дніпро.

— А це лозмани, важе благородіє, або ж вертипороги. Навчилися на порогах Дніпро перекрикувати, отож і тут кричать як оглашені. Гадають, що вони запорожці, а вони — бидло...

І хлопчина знову пшурляв картоплею в Дніпро.

— Сучий сину, німецький попихач, втопимо, коли ще раз кинеш!

Дядьки надривались і витягали козацького човна на берег — цвіллю вкритий, ракушняком заліплений, він справляв враження скелета якогось велетенського доісторичного ящюра.

— І часто тут знаходять скарби? — допитувався Старицький у хлопця-сторожа.

— Які скарби? Все вже винищпорили. Хіба оде скарб, — і хлопчина знову з усього розмаху пшурнув картоплиною.

А чайка підіймалася з дна поволі, але вперто. І в уяві Лисенка міцні твердоруки дніпровські лозмани, задержкуваті вертипороги стали добірним січовим товариством. І на січовій верфі будувались чайки — запорозькі кораблі, і ходив між чайками молодесенький майстер корабля — носив у руках виплетений з очерету проєкт запорізької чайки. І зринали монументальні й підкреслено динамічні сцени оперні з картини Січі Запорізької з «Тараса Бульби», і вибори Кошового («Воліємо Кирдягу! Кирдягу!»). Жива бурхлива маса запорожців виступає окремими групами — вони вступають в активне протиборство, пластично — кожна зі своєю чайкою, музично — кожна зі своєю окресленою темою...

Йдуть стежиною поза городами до лугу Михайло Старицький та Микола Лисенко.

Городники картоплі копають. Величезні мішки, кожен завбільшки з запорожця, стоять на городах.

— Добрий день! — вітаються кияни.

— Guten Tag! — відповідають запорожці.

— Тьху на вас! — не втримується Старицький, — оце то-бі на Січ приїхали.

— Guten Tag! — полохливо відповідають запорожці.

— А на Січі мудрий німець картопельку садить, — цитус Шевченка Микола Віталійович.

І забривів добірними копицями сіна дніпровський луг, вдалині виднівся курінь, а ще далі, по тім боці ріки, вринуло село білими разками хат.

І впали приятелі в пахуче сіно, і розчулені, приголомшені баченням і чутиєм, заспівали пісню:

Де ти бродиш, моя доле,
Не діждуся я тебе...

І валилася копиця під дужими плечима заїжджих молодців, та вони нічого не бачили і не чули, співали голосно і надривно.

З куреня біг дядько з вилами. Чорногрекий, засмаглий, босонігий, він був готовий на все. Та пісня його зупинила, вила із рук вибила. Глянеш на нього — очі прилипають. Вус чорний, аж вилискується. Сміявся.

— Тьху на вас! Та я ж думав, що це німчики моїй скотині сіно засмерджують! А тут ваче свої — по пісні пізнаю!

— Запорожці ми! — одповів Старицький, — і продовжував пісню.

— Де ти бродиш, моя доле, — долучився до них і дядько. Вяла лежали поруч і загрозливо поблискували.

— Дак хто ж ви? Чи не по скарби приїхали? Всі тут скарби шукають. Злата-серебра!

— А що то за вогонь горить по тім боці, на горі? — допитувався Старицький, видно, здобич наюхав.

— То колись там Тараса Бульбу спалили, козак колись був такий, по цілому світі знають, козак на всю губу, і коли його спалили, то й тепер люди свічки ставлять за те, що козак такий був.

— Невже?! — каже Лисенко щиро, наче вірить.

— Таж такого не було, це Гоголь його вигадав, — пояснює Михайло Старицький не без хитринки в голосі.

— Тихо, ти! Хіба можна таке спростувати, — гамує його Микола Віталійович. Од усього серця.

Та було вже пізно. Дядько схопився на рівні ноги. Виля взяв до рук. Аж закипів.

— Хто там кого вигадав, недовірку окаяинний? Хома ти невіруючий! Хіба таке можна вигадати! Ану, забирайтеся звідциль, бо обох прохромлю — панська кістка собача...

Бігли вони геть од дядька з вилами замашними, знову до пристані, горів на тому боці вогонь Тараса Бульби, не знали вони вдвох — Михайло Старицький і Микола Лисенко, що і робити — чи ридати, чи сміятись, чи все це забути. Чи це було, чи приверзлося?! Та онде копиця сіна стоїть і дядько з вилами...

Та коли до пристані прийшли, голосіння почули. Наче ребра великої баржі, стриміли на березі залишки судна козацького. А на самому днищі серед баговиння та якорів іржавих лежала велика і товста жіноча коса — вона була страх яка чорна. Вона лежала коло білого черепа і кістяка жіночого. Дядьки з ліхтарями нахилились до неї, приповідали, перемовлялись, дивувались:

— Що воно таке! Оце тобі скарб!

— Багато заповучив за ці ребра!

— Ти диви! Казали, бабів на Січ не пускали, а тут така коса, хоч зараз женись.

— Ото дурню, та їй уже років з двісті..

А баби, звісно, дивно голосили:

— А хто ж це тебе, молоду та ранню, в могилу уложив?!

— А хто ж тебе запропастив, потопельницю?!

— А де ж твій рід, та плід, та батько, та мати, та чого ж коса розплетена?!
Коса дійсно була розплетена і така чорна, аж лячно було дивитись. Ваятажилась картопля на пором. Мішки стояли тугі, мов запорожці. Сперті на мішки, дивилися з порому Лисенко та Старицький і на острів Хортицю, і на вогні ліхтарів коло запорізької чайки, і на ще дальший огонь, що в зорі переходив, на огонь Тараса Бульби...

...Травневим Хрещатиком 1878 року йшла, аж бігла дівчина. Прохожі озиралися на неї — відданиця повних вісімнадцяти, брюнетка з великими терновими, жвавими, аж іскристими очима, красуня з блідим чолом, зі стриманими, вольовими, ледве розквітлимими губами тікала від трьох циганок.

Слова їхні, такі учеписті та хмільні, наздоганяли дівоче серце:
— Красуне, молодесенька, руже зарошена, квіточко розповна, зажди, зачекай, та припинись ти но, все за хустку відамо.

Дівчина була у великій жовтого гарячу повкової хустині. Три циганки напосідалися на неї, наддали ходу. Біля відомого всім киянам будинку фотографа-артиста Мезера, чи не найвищого тоді на Хрещатику будинку «аж на чотири поверхи», дівчина зупинилась — з гори лилась музика несамовитої баркароли.

Тут мешкала родина Лисенків.

Дівчина задихалась і не могла відірватись від трьох циганок, від трьох настирливих щebetух, що засипали її словами, наче гадям замотували трьома безмежними пишними квітчастими спідницями, наче чадом обвіювали з трьох тернових хусток. Замком руки замкнули.

— Роса з тебе не збита, очі в тебе на всю долю, спинись, оглашена, дай правду скажу геть до дна — тільки хустину покажи...

Дівчина намагалась вирватись з циганського полону, найбільше боялась за букет жовтих з палаючими іскрами троянд

і ховала його за спину — не знала, чи сміятись, чи дратуватись, чи плакати на всі сльози.

— Хто розлуку носить на голові, той із сльози не випливе. Віддай цю хустину — все про долю скажу! Все, чого хочеш, чого прагнеш, на що замір кладеш, присуху дам — ось корінець, візьми! Руки золотити не треба — тільки хустину дай.

Одна циганка простягла корінець таємничий, друга в очі заглядала, а третя спрагло руки до хустини вела.

Дівчина роздумувала.

Потім нарешті наважилась, аж її осяяло.

Вона рвучко зняла з себе хустину і простягла геть від себе — циганкам:

— Натє! Заклинаю тільки, господом богом благаю! Зробіть так, щоб зараз я була дуже смілива, така смілива, аж ну!

Голос Лисенка:

— Вона стане мені найщирішим товаришем і порадицею у всіх моїх суспільних заходах і справах, підсобницею моїх найкращих простувань.

Вона зречеться себе заради мене.

Її проклинє батько — через мене.

Вона спородить мені шестеро дітей.

Кожного з них запишуть законною дитиною Ольги О'Коннор, а не дитиною Ольги Липської. Перша дружина ніколи не дасть мені розводу. Ніколи.

Ольга Липська народить мені останнього сина Тараса і вмере сорокарічною при пологах — «дівчиця Ольга Липська, донька полковника Липського», так запишуть у церкві, ніяка вам не пані Лисенко.

Леся Українка обізветься на це все голосом вірша «Забуга тінь».

...Вона подзвонила. Її впустили до вітальні. Де вона стала, там і стояла.

З букетом жовтих троянд.

Микола Віталійович запропонував їй жестом сідати. Жестом, бо сам не спромігся на слова при такій її з'яві.

Зрештою запитав:

— Хто ви?! І чого б хотіли, добродійко?

— Ольга Липська, — вона зробила кліксен. — Хто я, то ще добре не знаю, а хотіла б... — вона зупинилась з остраху, — смертельно хотіла б учитись у вас музики...

— Отаке! — геть розгубився Микола Віталійович і, не знайшовши про що більше спитати, спитав:

— Звідки ви?

— З Чернігова. Я по п'ятах ваших весь Петербург сходила.

— Де маєте мешкати?

— Ще не знаю, — весело відповіла вона.

Ввійшли батько і мати Миколи Віталійовича і задивились на дівча, як на щось неземне. Микола з усміхом переглянувся з ними і рішуче мовив:

— У нас буде жити.

Батьки як загадково прийшли, так і вийшли. Дівча бризнуло сльозами, але одмовило твердо:

— Мушу у мати спитати.

Щось тривожне і далеке торкнуло, мабуть, Миколу Віталійовича, бо він стис губи і одвернувся до вікна. Якийсь давній мотив огорнув його душу...

...Ольга Олександрівна О'Коннор-Лисенко, купивши у кондуктора квиток, ще довго тримала його у руках, потім поклала до сумочки. Зачинила її акуратно на ланцюжок і поважно забрала в Миколи Віталійовича свій куц червоночорних троянд. Той мовчки віддав його, поклавши руку на її руки...

Трамвай зі скреготом загальмував, майже впершись в ситі групи жандармських коней, котрі заліпили вулицю.

Тут щось відбулось, бо зібрались натовпи людей, бо не можна було пройти, а не те що проїхати.

Вагоновожатий встав з-за керма і звернувся до пасажирів:

— Даруйте, панове, але вагон далі не піде. Прошу виходити. Прошу виходити.

Всі загомоніли у трамваї. Вставали. Виходили. Сиділо нерухомо тільки четверо: Микола Віталійович, Ольга Олександрівна та ті двоє, що ззаду.

— Панове, вагон далі не піде,— повторив вагоновожатий.— Вагон далі не піде...

Частина друга

Нет, вы не знаете украинской почы...

Николай Гоголь

Щось діялось на небі, на землі, а може, й під землею.

Трамвай став — ані руш.

Люди вийшли з трамвая. Море голів дивилося в небо. Листя сипалось з неба — місця не було на землі, листя падало на голови. З вікон вилітали і вилітали подушки — вибухали пір'ям.

Пір'я летіло з неба, пух летів з небес, зойки вставали й підіймались до неба. На Хрещатику, на Думській площі, на Прорізній бруківка була засіяна розкиданими і розвернутими мотками матерії — синьої, білої, зеленої, червоної. Мотки матерії стелилися від краю і до краю і покривали шматки меблів і футляри від годинників.

Три тіточки змотували ту матерію і тулили до грудей, як малу дитину. Три тіточки казали одна одній:

— Рука була в крові і тримала біблію!

— На всі небеса рука в крові — сама бачила!

— Страшен суден! Кінець світу! Господи! Сеї ночі блохи так скусали — і полиця твій не допоміг!

Море голів дивилось в небо. Окраєць сонця ще давав

світло, та на Шулявці ревли корови, на Деміївці моторошно вили собаки, на Подолі скажено перелякались півні, а в Липках полковник жандармерії одягав білу сорочку і хрестився.

Тіточка коло криниці кинула відра, зняла хустину хтозна-навіщо і сказала:

— Людоньки, води не беріть, чорна сотня в криницю дитя вкинула!

Коса в тіточки пролилась, як вода, і була дуже чорна.

В поліцейських участках Печерському, Либедському, Дворцовому, Старокиївському, Подільському, Плоскому і Лук'янівському вітром вирвало двері з залізних завісів, а в Бульварному хтось причепив ззаду до мундирів частному приставу і околочним по мертвому щурові. Вони подумали на ковалі з Глибочицької кузні, та, коли ввірвались до нього, завмерли: в кузні саме підняли на пасах вороного коня генерал-губернатора, бо кінь не давався; били вухналі в чотири підкови, а кінь на всі ноги плив у повітрі і прорік людським голосом, наче б голосом генерала Сухомлинова:

— Не треба нам студентів! Вони бунтують! Студенти — найбільша зараза!

А що було то було.

Йшла маніфестація з червоними прапорами, хтось їхав верхи на коні, казали — Шліхтер, його супроводжували студенти, робітники і хлопчачки з київських базарів, в червоних стрічках, обвитих навколо кашкетів, і руки з піднятими червоними прапорцями. Де бачили царські портрети, розбивались портрети, проколювались палицями. Хапали і розривали портрети на клоччя. Натовп дивився сп'яніло — хто жахно, хто моторошно, хто радісно. Вигуки підіймались до неба. Люди не знали, куди їм діватись: на небі було затемнення сонця, а на землі... Якийсь студент, вирізавши портрет царя з рами, а потім лице з полотна, просунув туди свою власну голову і кричав:

— Геть царя! Геть тиранів! Геть самодержавство!

За ним бігли з вереском хлопчак з червоними стрічками.

Студент виліз на трамвай, десятки рук його підняли туди, очі дивились вгору на сонце і на нього.

Політехнічний інститут, університет, навіть духовна академія — всі були тут. А що вже робітництва та ремісництва було — з усіх київських околиць. Все червоне рвалося і вживалося на стрічки і банти.

Студент виголошував:

— Царський маніфест звертається до «вірнопідданих», а ми піддані революції.

Натовп радісно загув.

Студент продовжував:

— Цар закликає до мобілізації найтемніші сили реакції, цар хапається за свою останню надію — за чорну сотню.

Море голів обурливо підтримало промовця.

— Ганьба цареві! Смерть чорній сотні!

Студент розпалювався і пропонував:

— Ми закликаємо все революційне студентство організуватися в озброєний академічний студентський легіон! Захистимо народ од погромів! Революційне студентство приєднується до революційного пролетаріату!

Коли студент зістрибнув з трамвая, до нього миттю підскочив Сидір і страшно вдарив. Студент впавав — обличчя і сорочка були в крові. Десятки рук кинулись до Сидора, щоб розтерзати, та студент миттю схопився на ноги і підняв руки:

— Не чіпайте. Це мій батько, — і тяжко опустив голову.

Десятки рук опустились.

— Марш додому! — шарпнувся до нього Сидір.

— Батьку, сьогодні ж такий день, — похопився студент і вже дивився вгору: інший оратор виліз на трамвай, все гуло, шуміло, червоніло, а Сидір знову вдарив. Хтось вхопив його за руку. Перед ним був Лисенко.

— Ви що, добродію? Геть руки од мого учня! Сашко, ти чого? — Лисенко нахилився над студентом і підвів його.

Сашко дивився вгору — на маленьку скибочку сонця, на золотий клен, на оратора, був вільний, веселий, щасливий, тільки кров стікала йому з роз'юшеного обличчя.

— Дивіться, затемнення сонця...

Батько втретє підняв руку на сина. Лисенко встав перед ним як стій: не дам. Сидір видавив йому сповна:

— Одійди, бо порішу! Дивись он за своїм — он вже руки скрутили...

Лисенко кинувся в натовп.

— Остаче, ти тут?

Десь з натовпу пролунало:

— Руки вже налигали, тату. Шукай мене в Лук'янівці!

Натовп понісся, завирував, забився, та дістатись до сина було годі. Сидір сказав:

— Зараз поможемо. Беріть його, хлопці!

Кілька чоловік скрутило ззаду руки Миколи Віталійовича.

Сидір сказав до Павлуші, що вився за ним, як нитка за голкою:

— Он там я бачив Франка! Коло магазину. Дивись мені за Франком — з ока не спускай.

— Не вигадуйте — то не Франко.

— Я кому сказав? Франко!

Все п'яццло, вирувало, кружеляло, а в натовпі сновигали люди з охрапки і ловили свою рибу.

Біля розбитої вітрини магазину стояв чоловік середнього зросту в шапці рудого кольору і дивився на небо. Він так уважно видивлявся, як хмари проскакували біля серпика сонця, що не зауважив, як біля нього стало двоє і сперечались. Сперечались тихо, та з притиском.

Сидір.

Наче б він, а наче б не він...

Павлуша.

Послухайте. Знаю напам'ять. Років 49. Серед-

нього зросту. Ані тонкий, ані грубий. Бліде обличчя посипане ластовинням. Пропорційний правильної форми ніс. Руде волосся. Руді вуса. Очі сині з червоними од перевтоми повіками.

Сидір. А чого б він то: свитка селянська і батіг. Га, Павлушо?

Павлуша.

Ех ви, Сидір Іванович! Перебрався австріяка. Слухайте далі: руки у порівнянні з пропорціями фігури надто малі, теж зрідка покриті ластовинням. Припадає на ліву ногу.

Чоловік в рудій шапці припав на ліву ногу і звернувся до Сидора і Павлуші, показуючи на сонце пужалном:

— Ото диво! Такого ще не бачив. Палазі розкажу — не повірять. Ото проява!

Та вони не входили в розмову, а шепталися збоку.

Сидір.

Руки в нього мусять бути покручені. В креозоті...

А вуса — точно його...

Тут їх давнуло, натиснуло, закрутило, і діватись було нікуди — брати. Сидір моргнув своїм. Кілька їх оточило чоловіка в рудій шапці і скрутило руки. Той пручався:

— Ви що, люди добрі? Який паспорт? Нема в мене паспорта. Який Франко? Сам ти Франко...

Сидір з Павлушею переконували самих себе:

— Нічого, в участку признається. Ще не такі горішки кололись... А ще кусається, австріяка. Бач, за батіг схопився — писатель... Дай-но йому в печінку!..

Коли Лисенка привели в участок, капітан оторопів:

— Господи, і таких людей беруть!

Але взяв, як і годиться.

Лисенко тільки закримітив, як двоє з охранки муш-

лись коло селянина з рудими вусами, дуже схожого на Івана Франка.

Голос Лисенка. *Я знав, що має прийти Іван Франко. Але те, що спотили якогось безневинного селянина, який своїми вусами рудими нагадував пана доктора зі Львова, мене приголомшило. Справді-таки, навіть сама доля в'язала мене з Іваном Франком всіма способами. «Вічний революціонер» писався не тільки нами двома, його теорію саме життя.*

Селянинові підносили під очі текст якоїсь прокламації чи листівки і люто наказували:

— Читай!

Селянин з рудими вусами старався читати як тільки міг. Але як читати йому було дуже важко, то виходило дуже музично, речитативно:

— Вічний, ре-во-лю-ці-онер — дух!

Дух! Дух!

Йому аж дух перехопило. Він дивився на Лисенка, якого щойно привезли, і очима наче вибачався. Напосіли, мовляв, і чого їм треба. А в Миколи Віталійовича теж дух забило. Він почув перші такти революційного гімну. Він вже був щасливий, що опинився тут. «Вічний революціонер». В ньому вже дзвеніла нова музика, ще нечувана, ще незнана, свіжа. А селянина вже виганяли з участку:

— А це що в мішку?

— Рози чайні, заше благородів. Палазя любить.

— Рози. Вічний революціонер. Пшол, мужва, і більше не попадайся.

Викинули за селянином мішок з саджанцями і пужално навздогін.

Взялись за Лисенка.

Та він вже був з пісею.

Лисенка завели до камери.

Замкнули за ним важкий тюремний засув — залізна штаба тяжко хряпнула, відлуння зітхнуло і вмерло.

Микола Віталійович роззирнувся в папівтемряві.

В куті на нижніх парах сиділо четверо: троє поважних панів, хтосна за віщо сюди взятих, та один уніформований студент молоденький.

— День добрий, добродії,— намагався бути ввічливим Лисенко.

Троє чемно підвелися і відповіли:

— Доброго здоров'я!

Четвертий, студент, скептично усміхнувся і передражнив Лисенка:

— ДОБРО-дії, ха-ха! Хіба в тюрмі сидять ДОБРО-дії?!

— ЗЛО-дії, пане, ЗЛО-дії...— студент підійшов до повоприбулого і впізнав: — Миколо Віталійовичу?! А ви як тут?! І вас сюди?!

Лисенко махнув рукою, іронічно усміхнувся:

— І сиравді дивно. Так гарненько і благополучно пережив режим трьох самодержавних імператорів, а за конституції цього Миколки дурнісінько посадили! Але ж і конституція! Якби нам таку конституцію, як в у Австрії. Хоч і свинська, як каже Франко, але... але...

Микола Віталійович підійшов до порожніх нар. Попробував їх на міцність чи на твердість, а пересвідчившись, що вони міцні і тверді, наче якимось полегшено сказав, як зітхнув:

— Зрештою, може, хоч тут відісплюсь.

І замуликав майже весело: «Вічний революціонер...»

Жарт вийшов сумним.

— Не дадуть, Миколо Віталійовичу! Всидіти не дадуть, не те що поспати. Звірі, страшні звірі,— з оглядою говорив студент.

Лисенко вмоцнувався і безжурно, вже навіть майже сонно проговорив:

— Нехай спробують розбудити, коли це їм пощастить. Знаєте, як я сплю...

— Лук'янівські звірі, Миколо Віталійовичу,— не вгавав студент.— Страшні звірі. Блохи і блощиці, як пацюки. Їх тут, як зізд на небесі!

— А-а-а-а! — Микола Віталійович гідно відзначив образне мислення студента позіханням. І вже дрімаючи, вже куняючи, додав:

— Малий звір завжди жорстокий. От уявіть собі війну блохи зі слоном. Ясно, хто виграв цю нерівну битву. Блоха кого хоче вкусить — і собаку, і людину, навіть царя. Що поробиш, така її конституція.

Студента від цих слів ще більше перекрутило, ніби блохи та блощиці його вже доїдали.

Лисенко стояв біля параші і наче не бачив її. Тільки шептав:

Розвалилася руїна.
Покотилася лавина.

Засув на дверях заскреготів.

Ввійшов наглядяч, приніс на таці п'ять чорних шматочків хліба та води приніс. Буркнув:

— Вечеря...

Лисенко до нього:

— Я вас просив. Не дізнались — тут мій сля?

— Не положено, — одповів наглядяч. Та, озирнувшись на двері, сказав: — Не безпокойтеся. Раз брали коло університету — потрапить сюди.

Війшов наглядяч.

Лисенко підійшов до таці з хлібом, взяв окрасць і спробував його розгнати.

— Не їжте, боронь боже, цього хліба, Миколо Віталійовичу, — застеріг один з трьох поважних добродіїв. — Тут все пересипано арагацом від блощиць.

Лисенко глянув на хліб, понюхав його, з огидою вилаявся про себе і чомусь засунув окрасць до кишень.

Ходив роздратовано по камері, а далі сів і в повній тюремній тиші почув спів, який линув з горішньої камери:

Розвивайся, ой ти, старий дубе,
Завтра мороз буде...
Собирайся, молодий козаче,
Завтра похід буде...

Голос був молодий, аж дуже молодий, дуже вже знайомий. Цей голос підтримала одна камера, за нею — друга, а потім ціла Лук'янівська тюрма.

— Сипку, чи ти чуєш мене?! — як збожесволілий крикнув до загратованого вікна Лисенко. Од його крику в камері аж пошідскакували, кинулись до нього, та він, притулившись до загратованого вікна, вже нічого цього не бачив...

...Він сидів за роялем вдома.

Поруч була Ольга Липська.

У неї на колінах двоє діток сиділо.

Старшенька — Катерина — стояла поруч з мамою.

Коли вони всі, Лисенки, на клавiшні руки покладуть, то і клавiшнів тих не видно буде. Але ще когось бракує.

Микола Віталійович грає та все когось виглядає з дверей сусідньої кімнати.

По всьому видно, що йому невтерпець, і він кричить:

— Сипку, чи ти чуєш мене?

— О господи! — аж перестрашилась поруч Ольга, від несподіванки дітей ще міцніше пригорнула.

— Чую, батьку, чую. — Озивається молодецький голос си-на. — Іду!

— Ви як Тарас Бульба з Остапом пересукуєтесь, — удавано дорікає мати.

Входить Остап і всідається поруч з батьком.

Лисенко заграє ще жвавіше.

— А що? Він справді Остап, а я справді написав «Тараса Бульбу». — І він покотив своїм не добрячим басом:

Гей літа орел, літа сизий
Та й попід небесами,
Гуля козак, гуля запорожець
Степами, лісами...

Малий Остап вторив батькові в дуеті, і мати, Ольга Липська, вся в полоні родинного затишку і щастя, хилилася до їх плечей...

Лисенко зупинився, перестав грати, обійняв своїми довгими руками всю родину, малеча обчепила його реп'яшками.

— А який він, цей Бульба, пап Чайковський скаже. Якби ж моя музика знайшла такий відгук в народі... Чи знайде він, мій Бульба, таку святу шану від людей, як отой гоголівський? Як оте Бульбівське пшиче, що ото в селі Хрещатому. І диво дивне, що вони, ці люди, як діти. Ставлять кожного вечора свічки не святим в церквах, а па пшичі того дуба, де спонелили Тараса Бульбу... Господи, як я хвилююся, що то ввечері пап Чайковський скаже, до лоти пальців у суглобах, так хвилююся...

Два філери — Сидір і невідомий, сидять навпроти будинку, що на Рейтерській, 19, і, лузаючи насіння, дивляться через вулицю на театр тіней.

Тінь Липської накриває стіл у вітальні.

Тіні дітей бігають з вітальні у передпокій — їхні голоси чути аж через вулицю. Тінь Остапа ганяється за тінями Мар'яни і Галі. Тінь найстаршої дочки Лисенка Катерини допомагає тіні матері порядкувати біля столу.

З боку Галицького базару до будинку на Рейтерській, 19 наближаються дві постаті. Сидір пояснює невідомому.

— Це той, що Георгія за Шипку має, — Садовський. А то попід ручку з ним — Маруська Заньковецька, од чоловіка втекла, з Садовським романсує, аж весь Київ гуде.

Гості заходять в передпокій, їх зустрічають.

Разом з тінню Липської з'являється огрядна чоловіча тінь.

— А це хто? — питає Сидора невідомий.

— А це коло Липської Старицькай — вуса, як сом, розпанюшив. Тінь Липської розцілюється з тінню Заньковецької, а тінь Старицького так обіймає тінь Садовського, аж луна їхнього вітання перекочується вулицею — ого-го-го.

— Тихіше, вони в кабінеті, — гамує їх голос Липської.

З іншого боку вулиці з'являються дві жіночі постаті, одна — молодша, друга — старша. Чутно голоси:

— Ви знаєте, Лесю, як мені заходити до цієї господи, — схвильовано проказала старша.

— Зате який гість! — проказала молодша.

Сидір, нахиливши голову, тихо шепотів невідомому:

— Це пішла ота старша, то перша дружина Лисенка — Ольга О'Коннор, а з нею ота, що на ногу припадає, учениця її по музиці — Лариса Косачева в миру, а в літературі Леся Українка...

— І що, ці обидві дружини зустрічаються? При живому чоловікові? — здивовано запитав невідомий.

— Та чорт їх розбере цих писателів та артистів! Мабуть, всім кортить глянути на таку пташку, як твій Чайковський. Чи у вас в Петербурзі він не котирується?!

— Та він нежонатий...

— А на чому він грас?..

Тіні Лесі Українки і Ольги О'Коннор зайшли у передню кімнату Лисенків. Тінь Лисенка стримано вітається з тінню О'Коннор і розцілює тінь двадцятилітньої Лесі Косач. Потім тінь Старицького і тінь Лисенка розсаджують гостей за стіл. Сидять тіні гостей за столом, вовтузяться тіні дітей в передню кімнату. Розчиняються двері — вибігає шестилітній Остап, за ним женуться Мар'яна з Галею. Діти біжать просто-таки до філерів, що принишкли на лавочці.

— Віддай вінок, це мені тьотя Оля привесла, — кричала Мар'яна.

Остап біг через вулицю, та, злякавшись двох тіней на лавочці, побіг в обійми сестер. Тіні дітей забігли до передпокою, а потім до вітальні.

Тіні Чайковського і Лисенка вийшли з кабінету, і тінь Чайковського високо підняла вгору тінь маленького Остапа, що саме попалася йому в руки.

...Сутеніло. Лисенко завмер перед піаніно, на котрому була розстелена товста партитура. Микола Віталійович був весь святковий, весь парадний. Підійшов, запалив довгі ажурні свічі на стояку-многосвічнику і поставив його обережно, щоб полум'я не здмухнути, біля піаніно.

Відчинив чорно-дзеркальне деко інструмента, і тремтливі свічі відзеркалились вінком у ньому. Разом з ними відбилася струвка статура посивілого Петра Ілліча Чайковського.

Він сам був, як велична сива свіча серед свіч. Світився спокоем і судільною увагою.

І зірвався з розвергнутого піаніно вихор музики...

...Грізно вдарили хвилі широкого бурхливого Дніпра об деко інструмента і змили своїми язиками всі його відображення; зашуміли, забунтували, переливаючись через склясті пороги.

Полилась широка пісня-оповідь про боротьбу січових лицарів, про Луг-батька, про Матір-січ...

...Плив по Дніпрі вибілений сонцем, вимитий дощем пором-перевіз, напакований доброю сотнею хлопчаків голопущих. А з ними ще й заблудле якесь кудлате панське цуценя. Перевозив їх старий козак.

Що до берега не допливли — хлопчак дробом сипонули у величавий плин води, а за ними й цуценя; зарябіли, заборсалися над водою їхні голови, як бульбашки. Хлопчак витруслися на траву — закипіла сивизною зелена трава.

Сонце стало на захід і заходило в червоні тривоги.

На безмежних лугах паслися незліченні кінські табуни, чуйно форкали, іржали, гралися, переливалися теплими шовками до сонця на вечірньому пружі.

Хлопчак розляглися, розсипалися по луговій траві.

— Гайда хутко, козак, не розлягайтесь, кобилам дійтись пора! — гукнув з порома старий дід і повернув свій перевіз до протилежного берега.

Підлітки розсипалися підковою і хижо оглядали табун.

Протягували долоньки до конячих морд, придурювали смиренських кобил, сміло стрибали до більш обережних і, чіпко, всотуючись у їхні буйні гриви, за відчай душі впокорювали їх. Заганяли табуни до одного гурту, улюлюкали, ігігали, хтось насвистував, когось пересвистував, скупчувалися — на доїння.

...На високій кручі біля широкого пнища зітлілого дуба, лиховісно чорного, паче біля зяючого отвору — виходу з самого пекла, навтіпочки сиділа жінка і засвічувала свічі, встромлені у чорний пеня колом, як у мпогосвічник.

Хлопці на присмирялих кобиленицях обступили дококола світоч-пень, втупившись у нього...

Жінка засвітила останню свічку, перехрестилась і звернула до них:

— Чого ви повитріщувались?! Гоніть на доїння, вечір бо на плечах...

Та хлопці-молодці ніби й не чули, ніби й не бачили нічого, крім... цього пнища, посередні якого... вже стояли на трьох богатырських конях Тарас Бульба з синами. Стояли як намальовані, і щойно з'явилися, зійшли з картини Кібрика, ще й заговорили — заспівали, як в опері:

Бульба. Орлами себе покажіть! Завоюйте собі славу!
Сини. Добудемо собі, батьку, славу на полі бою! Або загинемо зі славою!

...Прибігло цуценя і задзявкало, заверещало біля самих кінських морд.

І зірвалися їхні коні в свічках, дибки гасячи буйними хвостами язички полум'я на пнищі. А з ними й дівтора подалася. І у стрімкому невгамовному галопі з сотні дитячих голосів скресла пісня:

За світ встали козаченьки,
В похід з полуночі...

Мчало трос степами-лугами в три різних боки: Тарас на чорному коні Чорті, Остап на червоному, Андрій на білому коні, а за ними й цуценя дзявкотіло-заливалося. А за ними табуни коней, гнані дитячим криком, свистом, піснею. Бита дорога траплялась — курява за нею зривалась. Груддя повистувало з-під копит. Бралися милом коні — біла піна забризкувала паленілі дитячі обличчя.

Зайшло сонце в палаючі тривоги, вони стали ще буйніші, завбільшки на півнеба. Спадали долу повислі тумани. Заходила ніч. На кручі горів непогаслий многосвічник, відбиваючись одним крилом у небі, а другим у Дніпрі, горів, колиханий вітром...

Многосвічник віддзеркалювався у деці піаніно. Між тими свічками з'явилася знову сива постать Петра Ілліча Чайковського, мов сива свічка. Він із заплющеними очима вслухався у відлуння останнього акорду Лисенкової опери «Тарас Бульба».

Тиша!.. Тиша!.. Тиша!..

В цій тріпотливій, просто-таки незносній тиші Чайковський, не ворухнувшись, ледве проблагав:

— Ще! Ще раз інтродукцію, пане Лисенко!

Микола Віталійович був мокрий, наче б з Дніпра вишов.

Витерся хустиною і аж темер звів очі на Чайковського.

Петро Ілліч продовжував сидіти так же не порушно в кріслі. Очі були заплющені, тільки пальці ледве-ледве наче б рухались по невидимому інструменту і здригались. Таким він віддзеркалювався у деці піаніно. Догорали і гасились огарки свічок у многосвічнику.

Микола Віталійович перевів подих і, стрепенувшись, знову вдарив по клавішам, відобуваючи з грудей інструмента інтродукцію — увертюру.

І знову зривались зупинені коні перед зором Чайковського у свій шалений, нестримний біг. Дійшовши до кульмінаційного апогея (коні стали дибки і захолили в шалі!), Лисенко зірвався. Прійняв руки з клавіатури, знову витерся вже геть мокрою хустиною, вибачливо мовив:

— Не можу! Даруйте, Петре Іллічу, не виходить вдруге...

Чайковський зірвався з крісла і обійняв Лисенка.

— Уявити собі важко. Я в такому захопленні, в такому захваті. Це чудово, чудово!

Лисенко злітвся і мовчав.

Петро Ілліч збуджено ходив по кабінеті і не міг зупинитись.

— Ви, Миколо Віталійовичу, не малодушничайте, а то все це пропаде. А тут стільки національного колориту! Таке музичне багатство! Неодмінно, негайно поїдемо зі мною до

Петербурга. Я доб'юся її постановки в Маріїнському театрі!

Лисенко похитав головою, замахав руками.

— І не махайте руками! І не гадайте пручатися! Російську редакцію клавіру я вам допоможу зробити сам...

І стільки щирості було у словах Чайковського, аж у Лисенка зайнялися сльози в очах. Микола Віталійович пад силу встав і, ніяковіючи, заговорив:

— Що ви, Петре Іллічу, тут ще роботи невпрогорт — ще чистити та редагувати, ой-ой-йой! А мій час, ви знаєте, шляхетні панночки з'їдають. Спасибі! Спасибі вам за таку ласку і добре слово, але...

— Що ви! Що ви! — не вгамовувався Чайковський. — Опера настільки готова, що я зримо побачив паяву навіть отой пень зі свічками, про котрий ви розповідали. Як це мило! Як народ свято шанує свою пам'ять!.. Ви кажете, жінка навколішки стоїть і свічки ставить?!

Чайковський виїшов з будинку на Рейтерській, 19, його супроводжував Лисенко. Микола Віталійович був схвилюваний, радісний і спітнілий, аж мокрий.

Вони йшли, обійнявшись, у вечірніх сутінках.

Два філери йшли за ними, прислухались.

Лисенко говорив збуджено і вдячно:

— Не можу отямитись від вашої похвали, Петре Іллічу! Це все ваша добра душа. Так мені душно, так спечно... Підемо чи поїдемо?

— Підемо! — рішуче хитнув головою сивою Петро Ілліч. — Ви знаєте, я в себе в Клину ходжу пішки по десять верств на добу — ве боюсь ні дощу ні снігу...

Чайковський говорив м'яко, непоспішно, на низьких нотах, з округлою вимовою голосних.

— Казав я щирі слова — опера прекрасна... А що вам душно, то через те що ви носите пристібнутий комірець...

Два філери здивовано вслухались в кумедну історію — Чайковський говорив з добродушним гумором:

— Ви давно посите сорочки з пристібнутими комірцями? Лисенко трохи заскочено відповів:

— Приходить мода — і нас не питає. І на вас такий же!

— Бідні ми з вами, — відповіла Чайковській. — Ах, як це мило!

— Чому бідні і чому мило?

— Уявляю собі, як мучитесь! Це ж одне знущання: жахливо вовтузитись з цими комірцями! Розповім вам про такий курйоз. Якось я поспішав на урочистий обід з дамами. Потрібно було одягнути фрак. Альоші, мого слуги, не було вдома, він у мене відпросився. Я мусив без допомоги слуги одягти фрак, приготувати собі сорочку, вдіти в неї запонки, пристібнути комірць і так далі...

Чайковський вже починав реготати, Лисенко теж сміявся, а два філери просто знизували плечима — не інакше, як їх дурять музиканти.

— А я не звик і не вмів робити цього. Комірць не хотів мене слухати, не ставав на місце, запонки крутились на всі боки і не проходили крізь петлі туго накрохмаленого комірця, уявляєте собі, пане Лисенко?

Композитори реготали.

— Натер собі руки до болю... Бачу, що запізнююсь на обід. Вривається мій терпець. Я злюся, виходжу з себе... На довершення всього ще зломалася запонка. А, як правило, в таких випадках запасної ніколи не буває. Я прийшов у відчай і заплакав. Так, так, найсправжнісіньким чином залився слізьми. Правда, більше з досади. З досади зім'яв комірць і розідрав на шматки сорочку. Зізнаюсь, опісля жаль було, і нічого доброго з того всього не вийшло. Та все ж певне задоволення було, таке, як маєш, знаєте, тоді, коли б'єш те місце, об яке боляче вдарився... За нами хтось наче йде?

Композитори оглянулись. Сидір став прикурювати у свого напарника. Чайковський і Лисенко пішли далі. Петро Ілляч продовжував, але наче його щось раптово зламало, продовжував по інерції:

— Отже, у такій безвиході я мусив їхати на обід в піджаку і вибачатись...

Чайковський тут геть осікся, а Лисенко не міг погамувати сміх. Петро Ілліч з надзвичайним болем на своєму доброму обличчі завершив:

— Вам добре сміятися... Як у вас ще може щось виходити — у такій мотороші?! А я подумав: боже, як ви можете жити в такій мотороші?!

Лисенко враз перестав сміятися, але видно було, що такий поворот у розмові цій був занадто несподіваним і пригноблюючим...

Голос Лисенка. *Як я боявся показувати «Тараса Бульбу» Чайковському, а той таки домігся свого. Нapolіз наш уславлений маестро, прослухав всю оперу з глибокою увагою, привітав із талановитим твором і просив їхати з ним негайно в Петербург, де він поставить цю оперу неодмінно. Як я сп'яніс від похвали такого геніального композитора і зібрався було з оперою в путь, та замислився, і так надовго, що Чайковський встиг померти. За мого життя опера «Тарас Бульба» була втіхою і гордістю лише вузького кола моїх друзів та прихильників. Ще за життя мого казали, що властива справжнім талановитим людям скромність робила мене нерішучим. Я віддався пісні глибиною всього життя, мандрівки з хором були для мене всім. Незважаючи на роки і страшенну перевтому в гонитві за шматком хліба, в пісні я завжди був щасливий... Мислюнькам тільки не було простору ширяти через тяжкий щоденний насущник...*

І нарешті зібрано хор.

Серед строкатої публіки на пристані особлива група молоді — студенти, семінаристи, робітники, академісти (студенти Духовної академії) і просто аматори співу.

А він, сам Микола Віталійович, все хвилюється:

— Чи всі зібралися?

— Та всі, давно вже, — відгукується молоденький семінарист штучним низьким басом, щоб здаватися соліднішим.

Безвусий хлопчисько щойно перейшов з дискантів-исполатників до категорії басів і намагається утвердитися.

Хор вміщується на задній частині палуби, де публіка перебуває неохоче — свавільний вітер завжди норочить туди з труби дим залустити.

А молоді вільно, весело, чисто з Дніпром укуні. Семінарські, фабричні, заводські, університетські, церковні стіни розвалилися — звелися стіни неба чистого, берегів зелених, щіпаних висипів дівочої незайманості. А повітря вільне, а ріка широка, а душа пісенна. Хоч і самозаборона була, та хор не може утриматися, щоб тихесенько не засівати, ну, хоча б «Тихо, тихо Дунай воду несе».

Пароплав сонно йде, наче засинає.

Куїнджівський срібний місяць дивну магію сіє. Двосрібних крил од пароплава кидає.

На підлозі яск лезить — портативна подушечка, або дума-думочка, яку Ольга Антонівна на дорогу дала, малий Остап мостився на ній з одного боку, а з другого — сам Микола Віталійович. Не всиділи і не влежали в каюті. Місяць на палубу покликав. Та ще пісня. Та ще гурт. Та ще Дніпро.

На іншому ясику, на івній думці, лежать горілиць проти місяця юнаки, торкаючись кожний краєм голови яска...

Тут бас Покровський і баритон Серговський, і перші тенори — Бережницький, Володек, Васильєв, і другий тенор, він же співдиргент Кирило Стеценко. Малий Остап вже заснув, а пісня пливе між двома берегами, наче другий Дніпро...

Аж раптом вогні — і з лівого берега, і з правого берега.

І піди розберись, чи то весілля розпаношилось, молоду з берега на берег персправляють, бо все кипить вогнями, ліхтарями, смолоскипами, чи то ніяке тобі не весілля, а просто люди хرامують і аж казяться, позбувшись роботи триклятої не на себе, а на когось. Головне, що пісня іде з пересвістом, колесом котить через Дніпро. З берега на берег. З Правобережної на Лівобережну пішло:

Ой чий то кінь стоїть...

А Лівобережна додає, бо точно знає:

Що біла гривонька...

А з Лівобережної бубон затився, та так гатить себе в груди, аж весь пароплав побудило, коли пристань минали, хористи як не прокинуться, як не підтягнуть. Пісня з двох берегів та ще й посередні. Пісня між піснею пропливає. Пісня піснею підсилює.

— Невже? — невпаад каже Микола Віталійович. — Невже Правобережна переспіває нас? Хлопці, допомімо Лівобережній!

Та як грянули добрим гуртом і хтозна-кому помогли, а головне — піснею попливли далі, та лише молодий Кирило Стеценко дослухався:

— І хто ж кого переспіває — Правобережна Лівобережну чи навпаки?

А пароплав плив далі, а душі були вміті піснею, і сну не було, і місяць творив своє срібне твориво, а Лисенко тримав сонну голову малого Остапа на своїх колінах і думав...

Хор на пристані. Довге, зтяжне очікування.

Нарешті біжить до гурту староста хору Яків Гулак.

— Пропали ми. Коней за нами не вислано. Концерт заборопено — вмер наслідник престолу Георгій Олександрович.

Микола Віталійович роздратувався:

— Наслідник наслідником, а пісня — піснею. Будемо співати. Пішки підемо!

Молоді хористи, здорові та дужі, підтримали:

— Будемо співати! Пішки підемо!

Йде хор пішки. Між полями йде, засіяними гречкою. Верстов зо три йде. Аж в долині велике село Лука. Спить село.

Лисенко іронізує:

— Що значить храмове свято було — храмували вчора, видно, добряче. Тиша яка. Оце тобі робоча літня пора, а народ ще не прочунав...

А хор пороззувався, босий іде, черевики несе. Молодці де-не-де з хат виглядають — і що воно за дивний народ?! Аж одну питають:

— Тіточко, а де можна було б купити чогось на сніданок?

Тіточка, побачивши перед собою велику юрбу двовижних людей, як не злякається, як не сплесне руками:

— Йй-бо все на храму поїли! А йдіть-но до волосного старшини — ондечки хата під берестом.

Аж ось і сам старшина гряде.

Супроводжує його староста села.

Обидва із знаками влади — бляхами на грудях. З великими ціпками в руках. За ними чоловік з десять дебелих дядьків — теж із ціпками. Вигляд у всіх суворий, сердитий, наче з похмілля. Точно-таки — з похмілля.

Питає старшина:

— Хто ви такі і чого вам треба?

— Артисти є. Ідемо на концерт до Лохвиці.

Хор відповідає напівдратівливо, напівсерйозно — хтозна-які наміри у дядьків.

— То чого ви не йдете, коли ви сякі-такі артисти, а йдете, і великою юрбою? Чого ходите по хатах?

— Коней не встигли за нами вислати, бо нас не чекали завдяки наглій смерті наслідника престолу.

— Як?!

— Що таке?!

— Якого наслідника престолу?

— Ви студенти-бунтівники, народ бунтує!

— Ніякий наслідник не вмирав, бо нам про це невідомо.

— Ходіть до волості.

Та коли ввійшли у волость, несподівано картина змінилась. Двері зрау зачинено й заперто. Поставлено варту, щоб не втекли.

Сидять в холодній Лисенко та Стеценко. Стеценко жартує:

— Ну що, Миколо Віталійовичу, збудили народ піснями?

А Лисенко і собі оджартовується:

— Так хто ж кого переспівав — Правобережна Україна Лівобережну чи навпаки, Лівобережна — Правобережну? Правообережна Лівобережну чи навпаки?! Яка обережна — яку обережну?! Як гадаєте, Кириле Григоровичу?..

І от він, Микола Віталійович Лисенко, і не в тюрмі, і не в холодній, а тюрмі тюрем, а в задусі з задух. Стояти — і то дух забиває. Сперло його око в око, лице в лице з десятиниками, з сотнями їх. Званих і невідомих, гнаних і улещених, сліпих і видющих, з бандурами і без бандур, з кобзами і без них, з лірами і катеринками, з цимбалами і скрипками. Сопух такий, тлум немилосердний. І так тисне, і так давить, і так ломить — тріщать груди інструментів од тісняви отої. А над усіма над вами, над оглашеними, паче б у солончакській кузні (вчора сам бачив!) піднятий на пасах вороний кінь самого генерал-губернатора, самого Сухомлинова, кінь на всі чотири ноги пливе у повітрі, бо ж на пасах висить, і рече до Лисенка людським голосом:

І ти колись літав, а пині — ходиш!
А я літаю над оцим ось бидлом,
Над смородом оцим, над цим людським болотом.
У мене сідла золоті, стремена срібні.
У мене вітер чорну гриву пестить
М'якими генеральськими руками — в мерснях!
І ти колись літав, а пині — ходиш!

Всі руки простягнуті до нього, всі бандури, всі скрипки потрошені, ліри обірвані, цимбали примовклі — візьми заграй, ослосья, ой, як же тиснуть! А кінь басує, усовіщає, розказує, нагадує, візьмися ж за розум, чоловіче:

Ти вирягся в це болото, вліз у шлеї,
Запурив горду шию свою в пекло
Людських потреб — міяливих, негодящих,
І музичку твою вбиває ця конюшня,
І Моцарта в тобі вбиває будецгарня
Людського гвалту, реготу і стогону.
А міг би й ти літати, ти — ходящий!

І ходять тобі по руках, бо ти звалений, повержений, розтопаний, а ти ще в отому розпроклятому тлумі скрипочку якусь руками захищаєш, аби ноги не розідрали, а вже з самих верховин невидимих лине голос Чорного Коя:

Бо ж пальці піаніста-віртуоза
Копитами людського тлуму топтаю,
Бо ж диригентський жезл тобі покручено
У покруч-дерево вітрами Малоросії.
Хто ж диригує? Хто ж є під орудою?
Хто не гризе цю упряж — вільний той?!
Так хто ж Ти — пісні Раб а чи Творець?!

Тисячі шлей на ньому, на Лисенкові — звідусюди вони, всі ідуть на ньому, Чорний Кінь над усіма зверху, віячки тряма, всіх поганяє: «Війо, війо!».

А вершники які сідали б в твої сідла,
Які б полони на тобі горіди!
Осліпло б сонце од ясного повзку
Сідельця твого, твого сіделечка,
Куди вже Смерть, хіба з косою сяде!
А я літаю, хай і зашнурований,
А ти... везеш колючино цю — куди?!

Або ще верзлося, ввижалося, снилося, було...

Задупливого серпневого вечора 1903 року на тьмяному другому поверсі Київського вокзалу в одному із замурзаних вікон засвітилася на підвіконні свіча і відбила контури двох постатей, що бовваніли за вікном.

Одну кремезну з високими еполетами на плечах. Другу меншу, яка тримала в руках товстелезну книгу.

Обидві постаті напружено вдивлялися в сутінки, стежили за пероном, біля якого готувався в дорогу і пчивав ропухуватий паровозик з причепленими до нього вагонами різних класів з написам: «Київ — Харків через Полтану».

Біля пульмана 3-го класу, до якого було прислонено великий срібний вінок, стояла група молодих людей, видно, хористів.

До них першою ходою підійшов Микола Віталійович. По пероні, не дуже ховаючись і не дуже маскуючись, шастали шпички.

Микола Віталійович оглянувся на всі чотири сторони і самим лише поклоном голови привітався з молодими людьми.

Мовчки і ті привіталися з ним, так само мовчки.

Було задушливо і напружено.

Біля перону пахав паровозик, а біля вікна на другому поверсі читалося:

— Оце і є Лисенко, давно відомий з неблагонадійного боку. Це він влаштовує зборища молоді, які служать лише засобом до пропаганди — так, він влаштовує хори для співу малоросійських пісень, наптовхує молодь на активні дії і губить її. Вся оця затія в Полтаві з ювілсем Котляревського — його рук діло!..

— А он той, що вуса, як мітли, то Старицький. Он, он вінок поправляє.

Старицький дійсно підійшов не до гурту, а до вінка і став його чомусь поправляти, як і Лисенко, озирався на всі боки і аж згодом підійшов до гурту і поклоном голови привітався так само мовчки.

Всі мовчали. Тільки шастали туди-сюди шпички, пильно озирали візників та слуг, які заносили до вагона великі валізи.

— А он Олена Пчілка і Леся Українка...

Перон наче завмер на хвилину при з'яві цих двох жінок. Мати і донька одягнуті так, як це видно на відомому фото 1903 року. Мати владна і горда, свідомо свого покликання, донька — вся в собі і зацурано геніальна.

Голос згори вів далі. Мати — небезпечна особа, а коли глибше глянути, то й дочка.

Біля вагона знову привіталися самим лише поклоном.

Видно було, що всі ці люди добре знайомі поміж себе — і всі вперто мовчали.

Голос. А то за Стефаником пішли всі галичани і буковинці, бачите, скільки наїхало... А он і театр попер. Да-

мочка в чорному — Заньковецька, Наталку гратиме... А ото... ото Франко чи не Франко?! Вуса — точно його..

Біля вагона утворилося велике коло мовчазних і великих людей, всі поглядами вітались, обмінювались поглядами, кричали — поглядами.

Марія Заньковецька не витримала цієї напруги. Розридалась, не ховаючи свого обличчя. Садовський взяв її під руку і завів до вагона.

Всі зайшли до вагона.

Ударили в дзвін, сповіщаючи, що поїзд відправляється в дорогу. А на другому поверсі за замурзаним вікном одна постать другій проказувала:

— Оце царів підривають, міпи підкладають, кого хот... Оце б під цей вагончик — бомбочку... А то дуже вже густо!

Фігура з високими еполетами зітхнула. Ще раз зітхнула і аж застогнала. Потім спитала:

— Хто дав вагон?

Йй відповіла:

— Управління Києво-Полтавської залізниці. Начальник двіження і тяги Зінківський. Зробив це з великим задоволенням, як пише Лисенко до Маркевича: великий пультманівський вагон на 65 душ. Просив тільки нікому про це не казати.

Фігура сказала:

— Розпорядіться.

— Буде зроблено.

Поїзд рушив на Полтаву.

...А в Полтаві біля вокзального пивного шинку пили пиво вореклянського розливу полтавські служиві в цивільному. Та враз виструнчилися. Видно, підійшов хтось з начальства. Він оглянув їх і сердито сказав:

— Ще раз розібратись!

І звернувся до спітнілого від пива і спекооти мордово-рота:

— Ти хто?

Той завчено прогуляв:

— Леся Українка!

— Ти? — продовжував допитувати шпиків старший.

— Іван Франко...

— Марія Заньковецька...

— Лисенко...

Прибув поїзд. Пивна братія миттю полишила шивок — ниворізи миттю розчинились у вокзальному велелюдді. Та ненадовго, бо за хвилину їх всіх можна було побачити доколя кийвського пульмана 3-го класу: і «Леся Українку», зі спітнілим, розпашілим тваром, і «Івана Франка», і «Миколу Лисенка». Всі вони добросовісно читали на свою здобич.

По перону сновигав смішний чоловічок, тягнучи за собою велетенну чорну скриню на тринозі. Щось на зразок жорен чи то пак першого фотоапарата.

З вагона виходили класки. Їх чекали. Лисенко, Леся Українка, Коцюбинський. Вони вийшли на перон і утворили самотнє коло. До них підійшов чоловічок зі скриню на тринозі.

Коли вони розсілися перед фотоапаратом, Лисенко попрохав у Коцюбинського:

— Всіма святими благаю, позичте мені для концерту сорочку вишити. Свою забув. Що то значить — козак без баби...

Коцюбинський ствердно всміхнувся і зробив щось не так. Виставив підлаганий штіблет прямо перед апаратом і історію. Фотограф делікатно йому зауважив і сам опустив йому ногу.

Та коли фотограф став до апарата, Коцюбинський знову машинально виставив подертий штіблет. Фото 1903 року...

На майдані в Полтаві — тисячі людей, серед них найбільше селян. З високого постаменту озирає їх Іван Котляревський. Біля п'єдесталу — організатори свята, члени земства і міської думи, гості з усієї України. Серед гостей — Михайло

Коцюбинський, Олена Пчілка, Леся Українка, Василь Стефаник, Михайло Старицький, Гнат Хоткевич, Володимир Самійленко та інші. Серед гостей стоять в строях «Наталки Полтавки» М. Кропивницький як Макогоненко — Виборний, І. Карпенко-Карий як Возний, М. Садовський як Микола, С. Тобілевич як Терпилуха, Л. Ліницька як Наталка і А. Жулинський як Петро. Народ впізнає персонажів з творів Котляревського — тут і «Москаль-чарівник», і «Снеїда», і «Дідона».

Всякому городу нрав і права,
Всякий імєст свій ум голова,—

додає кобзар з гурту.

Гамір, крики, залитання:

— Невже Садовський всю трупу привіз?

— А привіз, тєв-то як його. А де Запцьовецька? Що?

Знов посварилися?!

— Тихо. Коцюбинський має слово.

Коцюбинський підійшов до пам'ятника. В очі вдарила квітчаста одіж полтавського села. Плахти, запаски, вишивані сорочки колихалися морем, а над ними плавали золоті брилі. Бабине літо бришило над усіма.

Коцюбинський говорив не дуже голосно, але виразно:

— Город Полтава справляє нині свято українського слова. Сто літ минуло, як те занедбане й закинуте під сільську стріху слово, мов фєнікс з попелу, воскресло знов і в устах батька нової української літератури Івана Котляревського голосно залунало по широких світах.

Сто літ минуло. Живий організм українського народу зберіг лише коріння, його цвіт — інтелігенція — зів'яв і обсилавсь. Ми бачимо безодню: по однім боці простий люд, що живий традиціями колишнього, з другого — зденаціоналізована, збаламучена інтелігенція, одірвана од народу.

І ось з'являється людина, з'являється талант — жива душа народна, — і, як міст через безодню, перекидає веселку поезії і єднає обидва береги. Він бере з-під сільської стріхи

пісню народну і переносить її на той бік — і бринять в душі інтелігента живії струни. З пелюшок середньовічної містерії він вививає реальну драму і силою свого таланту, своєю незвичайною на той час людяністю одкриває очі пана й показує йому, що й під грубою свитиною б'ється людське серце.

І ожив той чарівник слова, організм народний: розпустилось коріння, знов зацвіли квітки, зацвіли і не зів'януть. Навіки не зів'януть!

Вітаю вас, полтавці і гості, від імені сивого Чернігова у цей незабутній день, коли шануєте пам'ять усім нам дорогого батька української поезії і драми.

Слава Котляревському!

І народ підтримав Коцюбинського.

— Слава! Ура! Слава Котляревському! — лунало навколо. Микола Віталійович Лисенко рвучко підійшов до письменника і міцно його обняв.

А великий хор Лисенка, з'єднаний з двох хорів, — київського та полтавського, підтримав свого диригента. Синіли широкі козацькі штани, червоніли польові маки на вишитих сорочках.

Помах — і блискуча диригентська паличка летить вгору. Лунають перші звуки оркестрового виступу каптати «На вічну пам'ять Котляревському» на слова Шевченка. Соліст починає, глибоким смутком сповиваючи слова:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гме з вербою
Червону калину.
На калині одишоке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає.

А солістові відповідає весь величезний хор, а з хором і весь натовп урочисто співає славу, стверджуючи безсмертя Котляревського:

Все сумус,— тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмер кобзар, бо навіки
Його привітала.

І весь величезний фінал кантати хор співає бадьоро, всі співають величальну, Лисенко в творчому екстазі руки підносить мов крила: «Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце з неба сяє, тебе не забудуть!»

Дивиться на буйне людське море Іван Петрович Котляревський.

.

— От і тюрма понюхав, тепер я — стопрцентний підданий їх великомордія!

Микола віддав подушку Ользі О'Коннор.

Та забрала, наче тільки й на неї очікувала.

Аж тут — розгляпувся.

Діти всі при купочці. П'ятеро. Вона їх накривла зверху, як пташат од перестрашу. Наче мати. Та і Максим Рильський, Тадеїв синок десяти літ, з нами. Малий Рильський. Всі очі — на нього, на Лисенка, на батька. Всі очі діти втопили в ньому — пасуться, не відривають. Сказати щось хочуть.

А Остап перехопився:

— А в нас така новина, тату. Дивись...

З сусідньої кімнати на порозі постає Іван Франко. Справжній. Років сорока дев'яти. Середнього зросту. Ані тонкий, ані грубий. Білде обличчя посипане ластовинням. Пропорційний, правильної форми ніс. Руде волосся. Руді вуса. Очі сині з червоними од нервотами повіками.

Микола Віталійович очам своїм не вірив. Аж головою стріпував видіння.

Обіймав, аж рукам не вірив.

— Пане Іване!

— Пане Миколо!

— Оце так здивували! Оце так новина!

— А я оце думаю, у вас таке робиться, таке твориться — приїду. І тут. Вже.

А Микола Віталійович наче про себе слухав недавно почуте: «Руки у порівнянні з пропорціями фігури надто малі, теж зрідка покриті ластовинням. Припадає на ліву ногу».

І промовив до Франка.

— А я з вами щойно в тюрмі бачився.

Той не здивувався, наче так і було.

Сиділи за столом. Пили чай. Разом з дітьми.

Ольга О'Коннор варенням пригощала. Катруся їй допомагала.

— Скуштуйте улюбленого Миколи Віталійовича — з троянд.

Катруся додала з притиском:

— І мама його любила.

Іван Якович куштував. Дякував. Дивився на обох.

Микола Віталійович сів на свого улюбленого коня:

— Я їм кажу, що вам живеться погано, то це не дивно, бо кого ж уряд тепер не тисне, крім чорної сотні і такої іншої рвані-наволочі? Я їм кажу: моя музична школа дева творить, народом двигає, а ви усі — філістери, позамикалися у своїх господах, позалазили на українську фортецю — піч, і байдуже всім вам до всього на світі... Раби, підніжки, грязь! Годували колись ляхів своїм м'ясом, а тепер єдиное, неде-лімос кривословіє плекають. Ні опору, ні протесту, ні со-лідарності між собою... отож за те самодержавні кати і ублюдки-землячки катують нас і доїдають. Це божа кара. Може, гостро я кажу, але жовч кипить од лукавства земляч-ків, які все покидали, зріклись усього святого і пішли услід за розбишацьким режимом і кривословієм, приспособившись до пирога господарственного і обчеського...

Діти пили чай. Остан з Максимом крутилися та у вікна визирали. Микола Віталійович це помітив і запитав:

— А ви чого це у вікна вп'ялися?

Хлопці похалцем проказали вдвох:

— Коваленко і Микиша мають бути!

Лисенко пояснив Франкові:

— За мною мають прийти. Підемо вдвох.

Франко кивнув. Лисенко продовжував:

— Кажуть мені — зійшов з широкого шляху на вузькі та круті манівці голодного існування українського народного музики. Хай саме так! Боже, боже, яка то є велика потреба музикові й разом народникові повештатися поміж селянським людом, зазнати його світогляд, записати його перекази, споминки, загадки, прислів'я, пісні і спів до них. Фольклор — це саме життя! Я, будучи студентом університету, кожне літо, що траплялось мені їздити на село, залюбки віддавався тій роботі. Через те я, між іншим, і стався перейнятим духом народної пісні... Та що ви у тому вікні забули?!

Микола Віталійович знову насівся на хлопців. Ті присмирніли, хоч сиділи мисі тихіше. Лисенко казав далі:

— Вона, пісня, мене споріднила з людьми, мене, мимохідь одірваного од свого «найменшого брата» силою верстової відрубності і цивілізації... Що там казати: треба вчитись на сирій святині, на грубій сорочці, на дьогтяних чоботях; там-бо душа сидить...

Франко мовчав. Слухав. І відповів наче і Лисенкові, а наче і самому собі на довге-довге запитання:

— Для такої роботи треба мати неабияку віру в своє діло. Якось до мене звернувся молодий робітник, що захотів був працювати на нашій культурній ниві. Я йому й сказав трохи спересердя, але правди багато було в моїх словах. Ото бачиш, сину, плесо, так до нього кажу, тож візьми хлудиву і бий по ньому, щоб у тебе залишились круги. Вода буде стирати ті круги, нищити твою працю, а ти лиш бий. Бий день, бий тиждець, бий місяць. Аж поки не навчишся терпіти. Отоді вже, коли навчишся, сину, терпіти, тоді йди і працюй на нашій ниві. Так сказав чи ні?!

Іван Якович тяжко ніс до вуст чашку з чаєм — покру-

чним рукам не піддавалися ні блюдечко севрського сервізу з варенням, ні срібна цукерниця з дрібно колотим цукром. Ольга стояла заду, хотіла якось допомогти — і не знала як. Машинально повторювала заду його рухи і конвульсійно здригалась, аж Лисенко очима її погасив. Діти дивилися принишкло, як дядько п'є чай.

Щоб вийти з незручності, Микола Віталійович запропонував:

— А наш Максим (це покійного Тадея Рильського сьнок!) вірші пише. А ну, Максиме, прочитай постові отой... про шишинну.

І юний Максим почне читати вірш, який він колись напише, коли стане Максимом Рильським, міцно ввіп'ється пальцями в стілець, аби не власти і почне:

— Я епіграф взяв у Толстого, не у Льва, а у Олексія:

Кругом соловьи, заливаюсь, поют,
Шишовник алеет пахучий...

І Микола Віталійович підбадьорить молодого поета:

— Давай, Максиме, Іван Якович такого не чув!

І Максим почне читати — голосно, дзвінко, аж у вухах ляцатиме, так, як читають діти:

Шишини куц у мене під вікном
Цвіте блідо-рожевим, скромним цвітом
І переносить в молодість мене,
На польові дороги перехресні,
У рапки срібні, в вечори янтарні,
Що віщували серцю вічне пастя...
А друзі кажуть: пащо він тобі,
Цей куц-дикуц? Ти викорчуй його
І посади троянди тут культурні,
Як он на клумбі в тебе! —

Я ж на те
Відповідаю: всі оті культурні
Французькі, поліаптові та чайні,
Гібридно-чайні з назвами складними,
Все більше іноземними — усі
Праматір'ю своєю називають

Микола Віталійович песе в руках мережану сорочку поперед себе, цілує юного Максима в чоло і затаєно якось сповідається:

— А я ось мережану сорочку Кюцюбинського віддати піяк не можу! Це моя ганьба! Це моя нешпетність! Немов якась лиха сила перешкоджає віддати! Як ото були в Полтаві на святі Котляревського, а я чмодац забув... Я вас прошу... віддати... коли що...

І, дивлячись, як всі завмерли, як поник у себе Іван Якович, Лисенко найменшеньким своїм запропонував:

— Ану, давайте пісню... на слова дядька Івана...

Остає, а з ним і дівчата, і найменшенький Тарасик, а з ними і Максим Рильський почала:

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя, волю,—
Він живе, він ще не вмер...

У вікно постукали. Діти продовжували співати. Ольга О'Коннор кинулась до дверей...

...А 24 числа, в той день, коли святкувалося возшестя на престол імператора Миколи II, в місцевому соборі відбувалася урочиста відправа.

А во відправі —

...величезний патови чорносотенців з церковними корогвами і кількома портретами царя-батюшки прямував до університету.

Двері були замкнені.

Університет здавався мертвим.

Вимоги чорної сотні ставали настирливішими.

Гучні голоси, крики, гвалт:

— Одчиняйте, а то рознесем цю червону заразу!

— Камінь на камені не зоставим!

— Бий! Стій! Давай!

Двері наче самі собою одчинились.

Стояли — одного боку чорна сотня, з другого — студенти червоного університету.

Одні — мовчали, інші — різко питали, наче стріляли:

— Хто вам дозволив бунтувати?

— Як ви смієте рвати портрети нашого царя?

— Як ви смієте ганьбити його?

— Годі бунтувати — тепер будете каятись!

— Будете прощення благати — може, пробачимо!

— Зараз щоб тут був царський портрет!

Кілька студентів негайно припесли великий, на повез зріст, портрет царя із зачищеного актового залу.

— Несіть до собору!

— Співайте народний гімн!

Несли портрет царя до собору. Співали «Боже, царя храни»...

Хто не співав, чорна сотня кулаками допомагала, спів з кров'ю виходив.

Багато їх було — лавочників, куркулів, офіцерів, жандармів, шпиків.

— Треба государю телеграму дати, щоб закрили університет!

— Бо студенти учитись не хочуть, тільки бунтують!

— Та царя лають. Не треба пам студентів!

Урочисто йшли і били.

Наближались до собору — натовп ріс і ріс.

Портрет царя встановили на площі.

Сидір свого сина-студента вчив, щоб люди чули:

— Я тобі, сукний сину, покажу, як царський портрет на себе одівать!

Син-студент понурив голову — сила силу змагала.

Пролунала команда:

— Бунтовщики, на коліна!

Ставали всі на коліна — де ти дінешся.

Прямо в болото.

Під глум, лайки і плювки.

— Ану, присягай!

Сидір свого сина ламав:

— Ану, ставай на коліна! Ану, присягай!

Той противився. Ставати не хотів. Присягати не хотів.

Сидір бив, кричав, аби люди чули:

— Я тебе породив, я тебе і вб'ю!

Впав син у болото.

Студенти, стоячи на колінах і піднявши праві руки, голосно виголошували клятву, яку від них вимагали:

— Не бунтувати!

— Царя поважати!

Потім їх змушували поодиноці підходити до портрета, ставати на коліна, цілувати портрет. Потім всі хором співали, студентським хором на колінах:

— Боже, царя храни...

Аж раптом...

...З боку залізничних майстерень, чи з «Арсеналу», чи іде з якого робітничого боку — спів, дивний спів, незвичний спів:

Вічний революціонер!

Всі голови — туди.

Вся чорна сотня з кулаками, з канчуками свої люті голови — туди.

Студентство на колінах з «народним гімном» «Боже, царя храни», всі молоді голови — туди...

Щось діялось на небі, на землі, а може, й під землею.

Мотки червоної матерії стелились — і їм не було кінця.

Йшла величезна маніфестація з червоними прапорами.

Грандіозний робітничий хор, а з робітниками і студентство, і хлопчаків з київських околиць — всі в червоних стрічках, обвитих навколо кашкетів, з червоними прапорцями в руках. Люди йшли і співали. Несли на руках диригента. Ніколи в житті не доводилось керувати таким хором Миколі

Віталійовичу Лисенку — все життя він поклав на те, щоб мати право керувати таким хором.

І хор був злагоджений — хор співав як ніколи:

Вічний революцюонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, цастя, волю,—
Він живе, він ще не вмер.

І підіймалися десятки і сотні з колін, обтрушували болото, заглядали один одному в очі, не вірили самим собі, що це вони щойно стояли на колінах в болоті.

І розбігалися чорносотенці у всі підворітні, тікали од того, чому вшину нема — тікали від народу, тікали і пропадали.

А люди несли диригента — як прапор. Несли на дужих робітничих руках. Несли всупереч всьому. Несли — як пісню. Тисячі голосів були підвладні кожному його жестові, кожному порухові. Диригент шмакав.

...Старий київський трамвай виїздить в поле. Навколо буває літо. Степова полтавська широчіль коло Гриньок. Шахне гірким полином. Чебрець і ромен. Густий, настояний па травах аромат землі. Трамвай просто-таки влітає в свято Івана Купала. З приступців трамвая веселими зграями вилітають босоногі сільські дівчата — веселка стрічок над кожною, вітер шаліє, безодня степу і дитинства. На горі розкладають багаття. Заквітчані в кольові квітки з віхтями палаючої соломи дівчата стрибають з піснями через вогонь:

Засвічу свічу
Проти сонечка...
Гей по каменю,
Гей по білому
Все вода іде...

Малий Ніколя з гувернанткою панною Розалією виходять з старого київського трамвая останніми. Вірніше панна Розалія чинно і делікатно виходять, а панич Ніколя —

розфужирений в оксамит і мережива, личко пещене, холеричне, пальчики первові, надто рухливі,— павич просто-таки виривається і летить вечірнім метеликом на купальський вогонь. Падає в чистій накрохмаленій сорочині в пилюгу степової дороги. Встає замурзаний і щасливий. Дівчата беруть його в своє коло:

Дощик, дощик
Із-під стріхи капотить.
Розсердився мій милецький,
Аж погами тупотить...

Гувернантка нанна Розалія кричить високо на горі десь з глибини дитинства, приставивши щитком долоню до очей, грозить зачохленою парасолею, тупотить сердито ніжками:

— Ніколя! Ніколя! Я пожаліюсь на вас маман!..

Величезний людський потік революційної демонстрації стає людським морем на похороні Миколи Віталійовича Лисенка.

Червона китайка на труні композитора пливе над головами незліченного людського потоку.

З певністю, як скажуть очевидці, як стоїть Київ,— не було такого похорону.

Величезний натовп, що йде попереду труни, складається з різних хорів.

Попереду студентського хору, який один у своєму складі має більше двохсот людей, іде хор Комерційного інституту — теж хористів біля двохсот.

Далі перед ним якась аматорський хор, а спереду — церковний, здається Надеждінського, потім — хор Яцишевича.

Потім хор курсисток з Вищих жіночих курсів — університету св. Ольги, а далі хор Політехнічного інституту, хор школи Лисенка, знов хор якихось аматорів, а ще далі — низка церковних хорів без усяких назв.

Співає не менше як тисяча-півтори люду, а може, й більше. Коли голова цього походу підходить до Народного дому на Трощській площі, то домовина ще біля університету.

Хорів так багато, що вони часто плутають чергу і не раз співають одночасно в різних тонах і темпах.

Виходить назбіч молодий Копиць, нав'язує хустину на палицю — бере всю масу хорів під свою оруду. Співає весь грандіозний хор.

Проходять повз університет — з вестибюля похід фотографують для кінематографа. Поліція швидко усуває тих фотографів. Цікаво, де той фільм тепер?

На фасаді театру Садовського виставлено великий щит, затягнутий чорним і червоним крепом, з портретом Лисенка.

Оркестр сидить у верхньому фойє театру — вікна відчищено. З вікон видно грандіозну процесію.

Труна ще біля Володимирського собору, а делегації з вінками доходять до Великої Васильківської.

Тисячі киян усіх станів і національностей йдуть за труною.

Труну несуть на руках представники делегацій.

Студенти взялися за руки і створили безперервні ланцюги по боках вулиці для підтримання порядку.

Підходять до театру Садовського.

Труна ставиться на катафалк.

І раптом

з відчинених вікон

попливли скорботні звуки

прощального маршу.

Поліція до дверей.

Двері замкнені.

Поліція ламати двері та шукати драбицу.

А мелодія росте, паростає.

Поліція, скориставшись зупинкою, кидається на червону китаїтку, якою покрита труна, хоче зняти цю криволинійну емблему жалоби і волі.

Та зась — люди тісно оточили труну.
Тоді поліція кидається до Садовського.
— Прип'явіть музику! Не положено!

Микола Карпович махає рукою, але так виразно, що виходить:

— Грайте!

Музика грає, пропустивши перед театром майже половину походу. Поліція приготувала каверзу: від залізничного мосту аж до брами кладовища створено міцний заслон.

Лишився тільки вузький прохід для катафалка з труною.

Проїздить катафалк у під'їзд кладовища, як

...юлицяї кидаються з обох боків,

зачиняють браму, перекривають вулицю.

пропускають поодинці тільки родичів та делегатів.

Через усі паркани, через усі шпарини тисячі і тисячі заповнюють Байкове кладовище.

Коли чулі і змістовні промови відпали,

коли небіжчика опустили у бетонний саркофаг,

коли закрили плитою і засипали землею,

коли закрили могилу горою квітів,

всі побачили,

як згори

зійшла самотня жінка в чорному

і поклала на великий вінок зі степових квітів і трав з написами на стрічках «З рідного степу» та «Гриньки, Жовнини, Миколаївка» величезний терновий вінок.

Поліція кинулась до неї, аби схопити, та її вже не було. Де взялася, там і пропала. А може, її і зовсім не було?

Та величезний терновий вінок був і ріс наче на очах.

Тоді поліція хотіла забрати червону китайку з труни. Пристав рвав до себе, делегат до себе. Врешті у пристава вирвали. Червона китайка вогнем заповум'явила по руках, пекла людям пальці, а поліції очі, горіла, палахтіла, аж

десь пропала — у когось на грудях. Згодом вона аж з Галичини потрапить до музею Лисенка...

В хвості процесії йдуть двоє панів. Один накульгус, другий іде важко, видно, ядуха дошкуляє.

Отой кульгавий ядушливому каже:

— Похороп похороном, а все ж... невдаха!

— Як так — невдаха?!

— А невдаха! Не зміг собі зробити кар'єру. Не слухав добрих порад залишити Київ та переїхати до столиці. Зайнявся українською музикою — хіба є така музика?! Віддався хорошому мистецтву, народництву — а міг би стати справжнім віртуозом. Бо ж талант був! Як не крути, а невдаха...

Сидір Макаренко, поліцейний пристав на царському пенсіоні, сидить на лаві перед затишним київським садочком, спокійно лузає гарбузове насіння, яке завжди було йому до вподоби, і так тяжко дивиться на похоронну процесію, мов життя своє проводить.

Підкочус якийсь панок в окінажі, запитує:

— Кого це ховають? Генерала якогось?

Сидір, знаючи, відповідає:

— Воно так — і генерала і мужика. Великий композитор був. І великий чоловік був. Хто-то, а я то вже точно знаю.

І стільки розчулення вловлює він у своєму голосі, що не може стримати сліз. Плаче...

І ваче ця безконечна людська шана триває і далі, і йдуть люди з непокритими головами, і здалеку одлунює «Вічний революціонер», аж ось ще двоє. Йдуть, наче в процесії. Впізнаємо в них Горького і Коцюбинського. Михайло Михайлович показує Горькому на свою вишиту сорочку:

— Ви знаєте, оце перед смертю сорочку оцю прислав мені. І диво дивне, тільки я одягнув її на себе, як в той же день довідався — отаке скоїлося. А похороп який...

Олексій Максимович слово за словом виважує:

— Смерть Лисенка розумію як величезну втрату. Але чуючи, що ви мені розповідаєте про похорон, відчуваю якесь тремтіння радості в серці...

Коцюбинський похнюпився:

— Радості?

Горький продовжував:

— Так, саме радості. Як любить народ свою людину! Як глибоко повчальна ця печальна, але така могутня, прекрасна церемонія прощань людини, що відслужила своїй справі. Як радісно відчувати, що народ зрозумів велич її праці. Прекрасна й смерть, коли вона веде за собою таке збудження життя, такий полум'яний розквіт почуття любові і пошани до покійного...

1979—1982

З М І С Т

І. КИЇВСЬКИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Шевченко в Києві	4
Іван Франко у революційному Києві 1905 року	11
Балада про землю	14
Діти ходять по Києву	16
На дні росп...	18
Київ з очима сонця і місяця	23
«Арсеналові»	24
На Оболоні	25
Київське цебо	27
Київська легенда	29
Над малюнками Вестерфельда	31
Доньки Ярослава (за Ярославом Ігашкевичем)	33
Місту Києву (за Назимом Хіметом)	34
Ще одна фаустіана	36
Вірші на перфокартах	39
Сни матері в місті	44
Десниця під Києвом	45
З графіті Софії Київської	47
«У старокіївського богатиря Михайлика...»	48
Принцеса Анна в Києві	49
Київський совет	50
В Ланчхуті	51
Тарас (за Отаром Чіладзе)	52
Ракета дивиться на Київ	53
ІІ. КИЇВСЬКИЙ ОБЕРЦЬ (поема для кіно)	55
ІІІ. КИЇВСЬКА ФАНТАЗІЯ НА ТЕМУ ДИКОЇ ТРОЯНДИ-ПІПШІНИ	131

Іван Федорович Драч
КИЕВСКИЙ ТАЛИСМАН

Триптих
Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь». 1983
(На украинском языке)

*

Художне оформлення
В. М. ФЛАНСА
Репродуції з картин художника
Ю. І. ХІМІЧА
Художній редактор
В. І. ПОЙДА
Редактор
В. О. ШУГАЙ
Технічний редактор
С. Г. ОРЛОВА
Коректори
Л. В. СВІРИДЕНКО,
Т. Д. ШАСТАЛ

*

Информ. бланк № 1720

Здано до набору 19.10.1982. Підписано до друку
10.02.1983. БФ 51472. Формат 70×108 1/2. Папір друк.
№ 1. Гарнітура звич. нова. Друк високий. Умовн.
друк. арк. 11,55. Умовн. фарбо-відб. 17,68. Обл.-вид.
арк. 10,27+1,02 вкл. Тираж 8000 пр. Зам. 2—94.
Ціна 1 крб. 40 к.
Поліграфкомбінат ордена «Знак Пошани» видавни-
цтва ЦК ЛКСМУ «Молодь».
Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119,
Київ-119, Пархомська, 38—44.

Драч І. Ф.

Д72 Київський оберіг: Триптих.— К.: Молодь, 1983.— 232 с.

Нова книга відомого українського радянського поета, лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка — це триптих, присвячений Києву. Крім віршів, що склали перший розділ, сюди увійшла також кіноповість про композитора, основоположника української класичної музики Миколу Віталійовича Лисенка. Книгу органічно доповнюють репродукції з картин київського художника Юрія Хяміча.

Д $\frac{70403-028}{M228(04)-83}$ 15.82.4702590200

У2

1 крб. 40 к.

ІВАН ДРАЧ

*«Київський оберіг» —
триптих відомого українського
радянського поета Івана Драча,
присвячений
місту-героєві на Дніпрі.*

*У книзі використані
репродукції картин
київського художника
Юрія Химича.*

